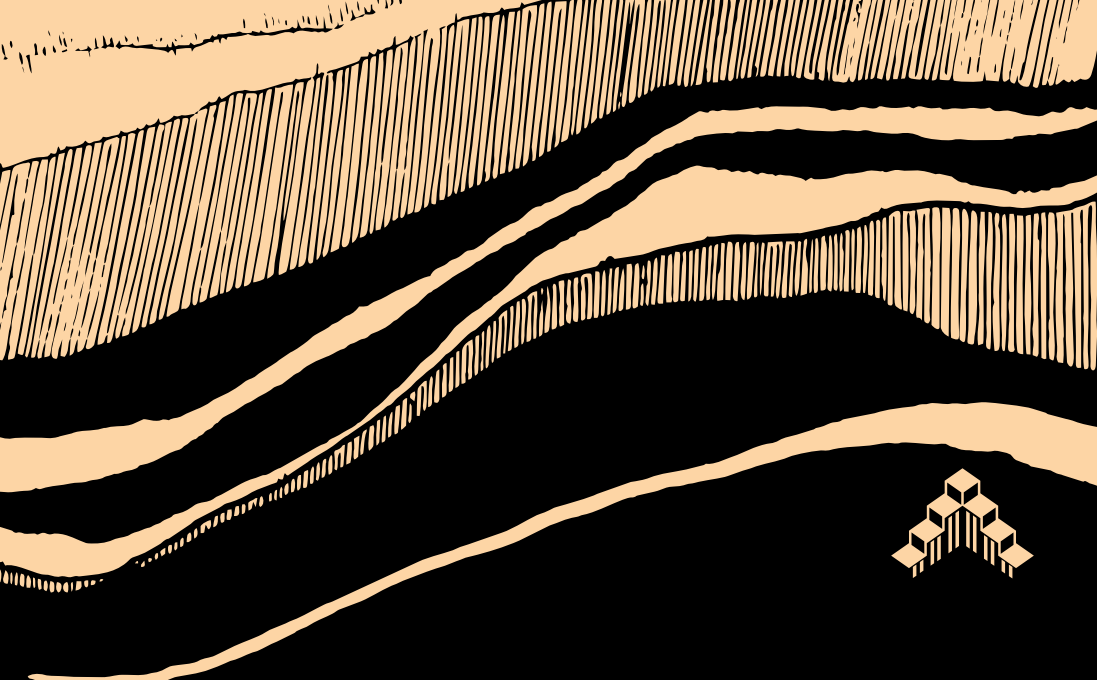

проблеми історії голокосту:

український
вимір

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus

10

2018

**ПРОБЛЕМИ
ІСТОРІЇ
ГОЛОКОСТУ:
український вимір**

реферований щорічний журнал
Випуск 10

HOLOCAUST STUDIES: A Ukrainian Focus

**Peer-review annual Journal
Volume 10**

Рекомендовано до друку Міжнародною редакційною радою Інституту «Ткума»

Андрій Портнов (*Німеччина*); Андрій Уманський (*Франція*);
 Андрій Кравчук (*Канада*); Владислав Гриневич (*Україна*); Генадь Побережний (*США*);
 Денис Шаталов (*Україна*); Ентоні Полонскі (*США*); Єгор Вradій (*Україна*);
 Зеєв Ханін (*Ізраїль*); Йоханан Петровський-Штерн (*США*); Кай Струве (*Німеччина*);
 Олександр Зайцев (*Україна*); Пол-Роберт Магочі (*Канада*);
 Вацлав Вежбенец (*Польща*)

П78 **Проблеми історії Голокосту: український вимір.** Реферований щорічний журнал. Дніпро. — Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2018. — Вип. 10. — 300 с.

Поточний випуск розрахований на дослідників, викладачів історії та гуманітарних наук, аспірантів, докторантів, студентів та усіх, хто цікавиться студіями з Голокосту, геноцидів та Другої світової війни.

Головний редактор: Ігор Щупак — к.і.н.
Відповідальний редактор: Анна Медведовська — к.і.н.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Проблеми історії Голокосту: український вимір» Серія КВ №23538-13378Р від 08.08.2018 р.

ISSN: 2617-9113 (print)

УДК 930.85

ISSN: 2617-9121 (online)

© Всеукраїнський інститут вивчення Голокосту
 «Ткума» («Відродження»), 2018.
 © ПП «Ліра ЛТД», 2018.

International Editorial Board of the “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies

Hrynevych, Vladislav, Doctor of Political Sciences, Senior Researcher of Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies at National Academy of Sciences of Ukraine (*Ukraine, Kyiv*);
Khanin, Vladimir (Ze'ev), Ph.D., Senior Lecturer, Dept. of Political Studies, Bar-Ilan University (*Israel*);
Krawchuk, Andrii, Ph.D., Professor of the Department of Religious Studies at the University of Sundbury (*Canada, Sudbury*);
Magocsi, Paul-Robert, Ph.D., Professor of History, Political Science, and Chair of Ukrainian Studies at the University of Toronto (*Canada, Toronto*);
Petrovsky-Stern, Johanan, Ph.D., Professor of Jewish Studies at the Northwestern University (*USA, Chicago*);
Poberezhny, Gennadi, Ph.D., Ukrainian Free University (*Germany, Munich*), Harvard Ukrainian Research Institute (*USA*);
Polonsky, Antony, Ph.D., Emeritus Professor of Holocaust Studies at Brandeis University (*USA*);
Portnov, Andrii, Ph.D., Professor of History of Ukraine at the Europa-Universität Viadrina (*Germany, Frankfurt/Oder*);
Shatalov, Denis, Candidate of Historical Sciences, Head of Research Department of “Tkuma” Institute (*Ukraine, Dnipro*);
Struve, Kai, Ph.D., Professor of East European History at the Martin Luther University of Halle-Wittenberg (*Germany, Halle*);
Umansky, Andrej, Scientific Advisor at the organization Yahad-in Unum (*France, Paris*);
Vradii, Yehor, Candidate of Historical Sciences, Deputy Director for Research Projects of “Tkuma” Institute (*Ukraine, Dnipro*);
Wierzbieniec, Wacław, PhD, Rector of the High School of Technology and Economics in Yaroslavl, professor of Rzeszow University (*Poland, Yaroslavl - Rzeszow*);
Zaitsev, Olexander, Doctor of Historical Sciences, Professor of Modern History of Ukraine at the Ukrainian Catholic University (*Ukraine, Lviv*).

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus. Peer-review Annual Journal. Dnipro. — “Tkuma” Insitute; PE «Lira LTD», 2018. — Volume 10. — 300 p.

The current volume is designed for researchers, teachers of history and humanities, students, doctoral students and anyone interested in Studies of the Holocaust, Genocides and World War II.

Editor-in-Chief: Igor Shchupak, Ph.D.
Managing editor: Anna Medvedovska, Ph.D.

The editorial board does not necessarily share the position expressed by the authors in the articles, and is not responsible for the accuracy of the data and references.

*Certificate of state registration of printed mass media “Holocaust Studies: A Ukrainian Focus”
 Series KB №2338-13378P, dated 08.08.2018*

ISSN: 2617-9113 (print)

ISSN: 2617-9121 (online)

© “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust
 Studies, 2018.
 © «Lira LTD», 2018.

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ.....	10
-------------------	----

ДОСЛІДЖЕННЯ

Роман Романцов Голокост в історичній політиці Литви та України 1991–2017.....	12
---	----

Андрій Усач «Щоб вони більше не ходили по нашій святій землі»: КДБ УРСР і політика пам'яті про місцеву колаборацію, 1960–1980-ті рр.....	42
--	----

Александр Круглов Холокост в оккупированных регионах СССР: проблема периодизации и региональных особенностей.....	65
---	----

Виктория Суковатая Рецепция войны и Холокоста в советской послевоенной литературе: документальная повесть А. Цессарского «Записки партизанского врача».....	94
---	----

Denys Shatalov Non-nipped memory. The Holocaust in the Soviet war memoirs.....	127
--	-----

ДЖЕРЕЛА

Юрій Капарулін Епістолярна спадщина Іллі Еренбурга та проблема (не)повернення евакуйованих євреїв Калініндорфа (Калінінського) після Голокосту.....	189
---	-----

Александр Круглов Жертвы и преступники об уничтожении евреев Одессы.....	204
--	-----

ПЕРЕКЛАДИ

Венді Лауер Погроми, насилля натовпу та геноцид у Західній Україні влітку 1941: історія, пояснення та порівняння.....	214
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Кай Струве <i>Babyn Yar. History and memory, ed. By Vladyslav Hrynevych and Paul Robert Magocsi. Kyiv: Dukh i Litera, 2016. 328 p. / Бабин Яр. Історія і пам'ять, за ред. Владислава Гриневича та Павла-Роберта Маґочія. Київ: Дух і Літера, 2016. 328 с.....</i>	256
---	-----

Поліна Барвінська <i>Славик Ю. Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. 156 с.....</i>	263
---	-----

Олександр Давлетов Пошук відповіді на запитання «Чому я став нацистом?»: маловідомі матеріали соціологічного опитування 1934 р. на теренах Третього Райху. Огляд збірки: «Warum ich nazi wurde» – biogramme früher nationalsozialisten. Die einzigarten sammlung des Theodor Abel / Wieland Giebel. B. Berlin Story Verlag, 2018. 930 s. («Чому я став нацистом» – біографії ранніх націонал-соціалістів з приватного зібрання Теодора Абеля / Віланд Гібель. Берлін, Berlin Story Verlag, 2018. 930 с.).....	269
---	-----

ХРОНІКА

Генадь Побережний Огляд міжнародного форуму «Україна пам'ятає, світ визнає!».....	276
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	290
------------------------------------	-----

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ	292
-------------------------------------	-----

CONTENT

EDITOR'S FOREWORD	11
--------------------------------	----

ARTICLES

Roman Romantsov The Holocaust in the Politics of Memory of Lithuania and Ukraine in 1991–2017.....	12
Andrii Usach «Don't let them Step on our Holy Ground»: KGB Ukrainian SSR and the Politics of Memory on Local Collaboration, 1960–1980's.....	42
Alexander Kruglov Holocaust in Occupied Regions of the USSR: The Problem of Periodization and Regional Features.....	65
Victoria Sukovata Receptions of War and the Holocaust in the Soviet Post-War Literature: Documentary Narrative «The Notes of Partisan Doctor» by Albert Tsessarsky.....	94
Denys Shatalov Non-Nipped Memory. The Holocaust in the Soviet War Memoirs.....	127

SOURCES

Yurii Kaparulin The Epistolary Heritage of Ilya Ehrenburg and the Problem of (Non)Return of the Evacuated Jews of Kalinindorf (Kalininske) after the Holocaust.....	189
Alexander Kruglov Victims and Perpetrators about the Destruction of Odessa Jews.....	204

TRANSLATIONS

Wendy Lower Pogroms, Mob Violence and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations and Comparisons (Originally Published in Journal of Genocide Research (2011), 13(3), September 2011, 217–246).....	214
---	-----

REVIEWS

Kai Struve Babyn Yar. History and Memory, ed. by Vladyslav Hrynevych and Paul Robert Magocsi. Kyiv: Dukh i Litera, 2016. 328 p.....	256
Polina Barvinska Slavik Yu. Path to Auschwitz: The Holocaust in Transcarpathia. Dnipro: Ukrainian Institute for Holocaust Studies "Tkuma", 2017. 156 p.....	263
Alexander Davletov Finding the Answer to the Question "Why did I become a Nazi?": Little-known Materials of the Sociological Survey of 1934 on the Territory of the Third Reich. «Warum ich Nazi wurde» – Biogramme früher Nationalsozialisten. Die einzigarten Sammlung des Theodor Abel / Wieland Giebel. B. Berlin Story Verlag, 2018. 930 s.....	269

CHRONICLE

Gennadi Poberezny Overview of the International Forum "Ukraine Remembers, the World Acknowledges!"(November, 2018).....	276
--	-----

ABOUT THE AUTHORS	294
--------------------------------	-----

INFORMATION FOR CONTRIBUTORS	296
---	-----

ВІД РЕДАКЦІЇ

Проблеми історії Голокосту: український вимір — міжнародний реферований науковий щорічник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», видається з 2002 р.

Журнал присвячено проблематиці Голокосту та інших геноцидів ХХ ст. Фокусуючись переважно на українських сюжетах, видання покликане ввести їх до широкого контексту європейської та світової історії.

Проект має на меті сприяти *становленню* та *розвитку* української історіографії Голокосту, *входженню* означеної проблематики до загально-українського історичного наративу, *розширенню* наукового діалогу між вітчизняними та зарубіжними дослідниками Голокосту шляхом публікації:

- якісних оригінальних досліджень;
- перекладів значущих для українських студій іншомовних текстів, сфокусованих на проблематиці Голокосту;
- джерел та коментарів до них;
- рецензій на актуальні наукові праці;
- оглядів найважливіших наукових подій.

Мови видання — українська, російська та англійська. З 2017 р. усі статті публікуються в супроводі розширених англomовних анотацій.

Редакція журналу запрошує авторів з України і зарубіжжя до співпраці та пропонує надсилати матеріали, що являють собою:

- праці теоретико-методологічного або узагальнювального характеру, присвячені Голокосту;
- компаративні студії Голокосту в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, Східній та Західній Європі; порівняльний аналіз конкретно-історичних і цивілізаційних аспектів Голокосту та інших геноцидів;
- фактологічні дослідження різноманітних аспектів Голокосту на українських землях;
- регіональні та краєзнавчі студії Голокосту на теренах окупованої України;
- дослідження, присвячені з'ясуванню місця й ролі єврейського фактору в культурно-історичних процесах в Європі, що передували Голокосту чи відбувалися після нього;
- історіографічні та джерелознавчі огляди;
- студії політики пам'яті та суспільної рецепції Голокосту в Україні та Східній Європі.

Наклад видання розповсюджується по найбільших українських і зарубіжних науково-дослідних, освітніх і культурно-просвітницьких установах, розсилається в понад 100 наукових бібліотек і спеціалізованих інституцій Європи, США, Канади та Ізраїлю. Електронна версія видання (у PDF-форматі) доступна на веб-сайті Інституту «Ткума»: <http://tkuma.dp.ua>.

EDITOR'S FOREWORD

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus is an international peer-reviewed annual academic journal of the «Tkuma» Ukrainian Institute for Holocaust Studies, founded in 2002.

The journal covers the phenomenon of the Holocaust as well as other genocides which took place in the 20th century. It focuses primarily on Ukrainian issues and attempts to put them into large context of the world and European history.

This project seeks to promote the development of Ukrainian historiography of the Holocaust, to make it a part of the historical narrative and to encourage an academic dialogue between Ukrainian and foreign researchers, by publishing the following materials:

- original research papers;
- translations of foreign academic texts which are important for Ukrainian Holocaust studies;
- commented sources;
- reviews of the latest writings;
- overviews of the most up-to-date academic events.

The Journal publishes materials in Ukrainian, Russian and English. Since 2017, all articles have been accompanied by extended summaries in English.

The editors invite Ukrainian and foreign researchers to collaborate and to submit their papers focusing on:

- theoretical, methodological and synthesis studies on the Holocaust;
- comparative Holocaust studies in Ukraine and other countries of the Former Soviet Union, Eastern and Central Europe; comparative analysis of specific historical and civilizational aspects of the Holocaust and other genocides;
- case studies on various Holocaust episodes in Ukraine;
- regional and local Holocaust studies in Nazi-occupied Ukraine;
- researches on the role of the Jewish factor in cultural and historical process preceding or following the Holocaust;
- source studies and historiographical reviews;
- memory studies and perception of the Holocaust in Ukraine and Eastern Europe.

The journal is distributed among the most significant academic, educational, and cultural institutions in Ukraine and worldwide. It is sent to more than 100 academic libraries and institutions in Europe, USA, Canada, and Israel. The PDF-version is available at the Tkuma Institute web-site: <http://tkuma.dp.ua>.

ДОСЛІДЖЕННЯ

10.33124/hsuf.2018.10.04

Роман Романцов

ГОЛОКОСТ В ІСТОРИЧНІЙ ПОЛІТИЦІ ЛИТВИ ТА УКРАЇНИ 1991–2017

Статтю присвячено порівнянню теми пам'яті про Голокост в історичній політиці Литви та України. Автор розкриває історію включення цієї теми до політичного дискурсу та офіційних історичних наративів. У статті висвітлюється використання інституціями влади України та Литви теми пам'яті про Голокост у внутрішній та зовнішній політиці. Зазначено, що очільники Литви одними з перших на пострадянському просторі почали використовувати тему пам'яті про Голокост з метою демонстрації практик, притаманних політиці країн Європейського Союзу. Натомість в Україні тема пам'яті про Голокост у міжнародній політиці використовувалася не так активно. У дослідженні йдеться про те, що для українського суспільства зміни увічнення однієї з найбільших трагедій ХХ ст. в контексті проголошення політики подальшої інтеграції з Європейським Союзом відбувалися повільно. Автор звертає увагу, що в офіційній історичній політиці як Литви, так і України, з одного боку, характерною рисою є героїзація учасників антирадянського підпілля, а з іншого — існує замовчування, а іноді навіть і «вибілювання» негативної політики стосовно єврейського населення. Якщо в Литві героїзація очільників національного руху спротиву розпочалася відразу після проголошення незалежності в 1991 р., то в Україні цей процес розгорнувся лише на початку 2000-х рр. Така історична політика спонукала наукові кола до обговорення дій політиків і засвідчила відмінності у трактуванні та розумінні подій минулого. Використання однобокого образу лідерів антирадянського руху спротиву під час Другої світової війни викликало критику з боку Ізраїлю та науковців інших країн. У підсумку автор зазначає, що включення пам'яті про Голокост в офіційні наративи України та Литви демонструє подальший процес розвитку толерантного ставлення до Іншого в пострадянських суспільствах.

Ключові слова: пам'ять про Голокост, Україна, Литва, історична політика, замовчування, пострадянські суспільства, офіційні наративи.

Упродовж останніх десятиліть у країнах Східної та Центральної Європи відбувається інструменталізація теми пам'яті про Голокост. Одна з найтрагічніших подій в історії людства увійшла як до політичного й публічного дискурсів, так і до історичної політики цих країн. На теми, пов'язані з пам'яттю про Голокост та Другу світову війну, сильний вплив справляють політики, які за допомогою різноманітних інституцій формують історичну політику. З огляду на зміни, які відбулися протягом останніх десятиліть у країнах Центральної та Східної Європи, історична політика відіграє важливу роль у суспільно-політичному житті. Однією з ключових проблем в Україні та Литві є активне використання політиками подій минулого, намагання сформувати «правильне» бачення історії. Особливу увагу політики приділяють використанню подій ХХ століття: Голодомору 1932–1933 рр., Другої світової війни 1939–1945 рр., репресій після 1945 р., Голокосту.

Метою статті є спроба порівняти відображення пам'яті про Голокост в історичній політиці Литви та України, а також вказати її спільні та відмінні риси. Гіпотезою наукового дослідження є припущення, що пам'ять про Голокост у Литві та Україні тільки частково інтегрована до офіційного історичного наративу. Досягти поставленої мети допоможуть відповіді на такі запитання: Як була представлена пам'ять про Голокост у політичному дискурсі Литви та України? Які тенденції були в політичних дискурсах стосовно бачення теми пам'яті про Голокост? Що перешкоджало включенню теми Голокосту до офіційних історичних наративів? Чому тема пам'яті про Голокост у суспільствах Литви та України не сприймається як частина власної історії?

У статті під поняттям «історична політика» розуміється діяльність органів влади щодо конструювання інтерпретацій подій минулого і формування на цій підставі визнаного державою офіційного історичного наративу. Власне, держава є провідним актором у формуванні історичної політики. Безперечно, історична політика є складовою політики пам'яті, де окрім держави у формуванні історичного наративу беруть участь також недержавні інституції — головним чином різноманітні місцеві неурядові та закордонні організації¹.

¹ Aleksej Miller, «Polityka pamięci w Rosji. Rola czynników niepaństwowych», *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, R. 13, Z. 2 (2015): 123.

В Україні пам'ять про Голокост у своїх працях висвітлювали дослідники Ігор Щупак², Олена Іванова³, Георгій Касьянов⁴, Анна Медведовська⁵, Анатолій Подольський⁶, Владислав Гриневич⁷, Ірина Погребінська⁸. Серед литовських науковців, які присвятили свої наукові праці цій темі, можна назвати Гектораса Віткус⁹, Валентінаса Брандішаускаса¹⁰, Шарунаса Лікіса¹¹. Пам'ять про Голокост у суспільствах України та Литви вивчали у своїх роботах також вчені з інших країн: Йоган Дитч¹², Омер Бартов¹³, Іван-Павло

² Ігор Щупак, «Історія Голокосту в шкільних підручниках Польщі, Росії та України», у *Сучасні дискусії про Другу світову війну*, ред. Ярослав Грицак та ін. (Львів: ЗУЦК, 2012), 196–207; Ігор Щупак, «Національний наратив, підручник і викладання історії в школі», у *Підручник з історії: проблеми толерантності*, ред. Григорій Касьянов та ін. (Чернівці: Букрек, 2012), 74–102.

³ Елена Иванова, «Конструирование коллективной памяти о Холокосте в Украине», *Ab Imperio*, № 2 (2004): 369–392.

⁴ Георгій Касьянов, «Історична політика та пам'ять про Голокост. «Нова Європа» та Україна», в *Українське суспільство та пам'ять про Голокост: Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту* (Київ: КІВЦ, 2018), 86–106.

⁵ Анна Медведовська, «Меморіалізація Голокосту в Україні протягом другої половини ХХ ст.», *Панорама політологічних студій* 12 (2014); Анна Медведовська, Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст. (дис. ... канд. іст. наук, Дніпро, 2016).

⁶ Анатолій Подольський, «Українське суспільство і пам'ять про Голокост», *Голокост і сучасність*, № 1 (2009): 47–59.

⁷ Владислав Гриневич і Павло-Роберт Маґочій, ред., *Бабин Яр: історія і пам'ять* (Київ: Дух і Літера, 2016).

⁸ Ирина Погребинская, «Дискурс осуждения, обвинения и оправдания: современные тенденции историографии Холокоста и коллаборационизма в Литве (1991–2009)», *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*, № 5 (2010): 75–94.

⁹ Гекторас Виткус, ««Память Холокоста» в «историческом сознании» Литвы: понятие и методы исследования», *Материалы двенадцатой международной конференции по иудаике* (Москва: Центр Сефер, 2005), 84–100; Гекторас Виткус, «Холокост как фактор политики воспоминания: о новых проблемах восприятия Холокоста в современной Литве», *Труды по еврейской истории и культуре. Материалы XXI Международной ежегодной конференции по иудаике*, № 50 (Москва: Центр Сефер, 2014), 243–260.

¹⁰ Valentinas Brandišauskas, «Holocaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos», *Metraštis Lietuvos katalikų mokslo akademijos* 14 (1999).

¹¹ Šarūnas Liekis, «Jewish studies in Lithuania since 1990», *Journal of Modern Jewish Studies*, no. 10 (1) (2011): 93–100.

¹² Johan Dietsch, *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture* (Lund: Lund University Press, 2006); Johan Dietsch, «Struggling with a «Nuremberg Historiography» of the Holodomor», *Ab Imperio*, № 3 (2007): 139–160; Йоган Дитч, «Геноцид, порівнюваність й «вігівська» інтерпретація української історії. Відповідь С. Кульчицькому», *Голокост та сучасність*, № 1 (2010): 165–170.

¹³ Омер Бартов, *Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні* (Київ: Зовнішторгвидав України, Український центр вивчення історії Голокосту, 2010).

Химка¹⁴, Пер Андерс Рудлінг¹⁵, Анна Вилегала¹⁶, Томаш Стрик¹⁷. За останні кілька років науковці, передусім з-за кордону, присвятили кілька публікацій темі політики пам'яті та сприйняттю Голокосту в українському суспільстві. У 2013 р. в США вийшла друком колективна наукова праця *Bringing the Dark Past the Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Розділ, присвячений аналізу перцепції пам'яті про Голокост у незалежній Україні, написав Іван-Павло Химка. У наступному 2014 р. переклад розділу був опублікований українською мовою в журналі «Україна Модерна». Дослідник комплексно підійшов до висвітлення теми перцепції теми Голокосту в українському суспільстві і, що важливо, використав останні соціологічні дослідження¹⁸.

У 2017 р. Андрій Портнов опублікував англомовну статтю, присвячену темі Голокосту в публічному дискурсі України від 1991 р.¹⁹ У статті в доволі цікавий спосіб викладено аналіз теми Голокосту в українському суспільстві. Олександр Гриценко лише частково окреслив історичну політику президентів щодо Голокосту в монографії, присвяченій історичній політиці в Україні²⁰.

¹⁴ Див.: Іван-Павло Химка і Тарас Курило, «Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича», *Україна модерна* 13 (2): Війна переможців і переможених (2008): 252–267; John-Paul Himka, «The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd», *Canadian Slavonic Papers*, no. 2–3–4 (2011): 209–243.

¹⁵ Per Anders Rudling, «The OUN, the UPA and the Holocaust: a Study in the Manufacturing of Historical Myth's», *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 2107 (2011).

¹⁶ Anna Wylegała, «(Nie) pamięć na gruzach. Zagłada Żydów żółkiewskich w świadomości nowych mieszkańców miasta», *Zagłada Żydów. Studia i materiały*, no. 7 (2011).

¹⁷ Tomasz Stryjek, *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014); Tomasz Stryjek, «Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy», w *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-wschodniej w latach 1944–1952* (Warszawa-Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2012).

¹⁸ John-Paul Himka, «The Reception of the Holocaust in the Post-Communist Ukraine», in *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, ed. John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic (Lincoln: University of Nebraska Press, 2013).

¹⁹ Andrii Portnov, «The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine», in *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, ed. Julie Fedor, Marku Kangaspuro, Jussi Lassia and Tatiana Zhurzhenko (London: Palgrave Macmillan, 2017): 347–370. Також див.: Андрей Портнов, «О трёх памятниках жертвам Холокоста. Размышления к 9 мая», *Блог*, 3 Мая 2011, <http://urokiistorii.ru/article/1547>.

²⁰ Олександр Гриценко, *Президенти та пам'ять* (Київ: KiC, 2017).

Пам'ять про Голокост в історичній політиці Литви

Політичні процеси, які відбуваються протягом останніх років у Литві, засвідчують, що в питаннях формування історичної пам'яті політичний істеблішмент намагається наслідувати моделі, притаманні Європейському Союзу (ЄС), де пам'ять про Голокост стала підставою для конструкту європейської ідентичності²¹. Проголошення політики інтеграції до ЄС вимагало від литовських політиків певних кроків щодо включення теми Голокосту до офіційного литовського історичного наративу. Враховуючи комунікаційну пам'ять серед литовців старшого покоління щодо участі місцевого населення як у колаборації з нацистською Німеччиною, так і в масових вбивствах єврейського населення, тема пам'яті про Голокост стала полем для різноманітних маніпуляцій.

Литва — одна з перших країн СРСР, яка включила тему пам'яті про Голокост до власної історичної політики. У 1990 р. Литовський Сейм визнав 23 серпня днем пам'яті жертв Голокосту. У цей день у 1943 р. нацисти знищили гетто у Вільнюсі. Сейм також переклав опіку та позначення місць масових розстрілів єврейського населення на місцеву владу в регіонах. Цей крок, з одного боку, символізував прийняття в литовському політикумі європейського розуміння шанування жертв Голокосту, а з іншого — засвідчив незалежність від Радянського Союзу та його історичної політики.

У Литві ще в 1992 р. була створена одна з перших на пострадянському просторі інституція, яка долучилася до вироблення наукового канону офіційного трактування історичних подій: Центр досліджень геноциду та спротиву литовського народу. Цього ж року Сейм визнав радянські репресії геноцидом литовців²². Також у Литві з перших років незалежності політики доклали зусиль до формування дискурсу самовіктимізації литовців, з одночасною героїзацією і міфологізацією підпільного литовського антирадянського руху. Декларування включення теми Голокосту до загальнонаціонального наративу конфліктувало з політикою героїзації осіб і військових формацій, які співпрацювали з німецькою окупаційною адміністрацією і брали участь у вбивствах єврейського населення. Політики правого та

консервативного спрямування використовували стратегії замовчування та вибілювання участі лідерів антирадянського литовського підпілля у формуванні та реалізації історичної політики²³.

Для підтвердження європейської інтеграції як головного напрямку зовнішньої політики Литва використовувала тему пам'яті про Голокост. У 1995 р. відбувся візит Президента Литви Альгірдаса Бразаускаса до Ізраїлю, де він символічно вибачився за участь литовців у переслідуванні та вбивстві євреїв у період Другої світової війни. Безперечно, інтеграція до Європейського Союзу вимагала демонстрації від литовських політиків розуміння включення історії євреїв, як і історії всіх інших груп населення, до власної литовської моделі історичного наративу. Бразаускас, символічно вибачившись від литовського народу за вбивства євреїв, тим самим засвідчив, що Литва приймає цінності, які вже стали нормою в цивілізованих європейських країнах. Такі заяви Президента Литви були критично сприйняті в литовських правих та консервативних середовищах²⁴.

Одночасно в суспільстві набували популярності лідери антирадянського підпілля. У кінці своєї каденції в 1997 р. Бразаускас відзначив орденом Хреста Вітица (Vučio Kryžians ordino) Йонаса Норейку — одного з лідерів колабораціоністської націоналістичної військової формації Фронт Литовських Активістів (ЛАФ), а від 1945 р. учасника антирадянського підпілля. Норейка, перебуваючи в ЛАФ, брав участь у вбивствах євреїв²⁵. Бразаускас вибрав політику лавірування між впровадженням принципів ЄС до історичної політики і заграванням з правими та консервативними політичними угрупованнями, які набирали популярності. Однією з причин, які спонукали Бразаускаса до надання ордену Норейці, були його власні симпатії до литовського антирадянського руху. Така непослідовність у політичних кроках Президента Литви пояснюється політичною мімікрією щодо впровадження європейських постулатів до загальнолитовського історичного канону, що безперечно не створює умов для інтеграції теми Голокосту до офіційного литовського історичного наративу.

²³ Погребинская, «Дискурс осуждения», 75–94.

²⁴ Погребинская, «Дискурс осуждения», 93.

²⁵ Leonid Olschwang, «Die Mörder werden noch gebraucht», *Der Spiegel* 17 (1984), дата звернення 23 серпня, 2018, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13509989.html>; Mindaugas Jackevičius, «Saulius Sužidėlis Interview on Lithuanian Holocaust Collaboration», *Lietuvos židų (litvakų) bendruomenė*, дата звернення 11 червня, 2018, <https://www.lzb.lt/en/2017/11/29/saulius-suzidelis-interview-on-lithuanian-holocaust-collaboration/>.

²¹ Алейда Ассман, *Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика*, дата звернення 22 серпня 2018, <https://fil.wikireading.ru/80787>.

²² «Jstatymas Del atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą, 1992 m. balandžio 9 d., nr. I-2477». *Lietuvos Respublikos Seimas*, дата звернення 23 серпня 2018, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.2006?positionInSearchResults=1&searchModelUUID=bceb95f2-d769-47fb-aefc-85f43360babd>.

Історична політика по відношенню до пам'яті про Голокост мала нові тенденції в наступні два терміни нового Президента Валдаса Адамкуса. З невеликою перервою на президентську каденцію Роландаса Паксаса, Адамкус був Президентом Литви майже 10 років: від 1998 р. до 2007 р. На посаді Президента Адамкус підписав розпорядження про створення Міжнародної комісії щодо оцінки злочинів нацистського та радянського окупаційних режимів (*Tarptautinė istorinio teisingumo komisija* – Міжнародна комісія історичної справедливості). Головне завдання комісії полягало в розслідуванні злочинів німецького та радянського окупаційного режимів. До комісії були залучені провідні науковці, як з Литви, так і з-за кордону.

Зокрема, був запрошений директор музею Яд Вашем Іцхак Арад. За його участі були створені рекомендації щодо включення теми Голокосту до шкільного курсу. У 1999 р. Литва долучилася до робочої групи міжнародної організації Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research²⁶. Освітню програму про Голокост було створено в Литві в 2003 р.²⁷ Таким чином, ця тема була включена до загальної навчальної програми з історії Другої світової війни.

Для демонстрації переосмислення свого минулого на міжнародній арені в період 1998–2003 рр. у Литві відбувалися гучні судові справи відносно осіб, звинувачених у злочинах проти людяності та вбивствах єврейського населення під час Другої світової війни. Серед звинувачених був шеф нацистської поліції безпеки – Александрас Лілейкіс та його заступник – Казіс Гімжаускас. Ці особи співпрацювали з німецькою окупаційною владою і були причетними до розстрілів євреїв. Обвинувачені особи так і не були притягнені до відповідальності: Лілейкіс помер перед судовим слуханням і не був засуджений, а Гімжаускас суд визнав винним у скоєнні злочинів, але звільнив від відбування покарання у в'язниці у зв'язку зі станом здоров'я в залі суду²⁸. Безперечно, такі судові процеси мали здебільшого популістський характер і ставили за мету створити видимість критичного погляду на власну історію.

²⁶ З 2013 р. відома як International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), створена з ініціативи шведського прем'єра Ганса Перссона.

²⁷ Stryjek, «Wojna po wojnie raz jeszcze», 462, 464.

²⁸ John Daniszewski, «Lithuanian, 93, Convicted of War Crimes but Spared Jail», *Los Angeles Times*, February 15, 2001, дата звернення 12 березня, 2018, <http://articles.latimes.com/2001/feb/15/news/mn-25846>.

У вересні 2003 р. відбувся візит до Литви спікера Кнесету Ізраїлю Реувена Рівліна, який взяв участь у церемонії вшанування жертв Голокосту та виголосив промову в залі Сейму. Під час свого виступу Рівлін звернув увагу на дражливі для литовського суспільства історичні події минулого: колаборацію литовських націоналістів з нацистами та участь місцевого населення у вбивствах євреїв. Рівлін підкреслив неможливість «вибільювання» і героїзації таких осіб. У виступі була порушена також тема повернення єврейським громадам майна, втраченого або вкраденого під час Другої світової війни²⁹. Промова спікера Кнесету мала засвідчити ставлення Ізраїлю до історичної політики щодо Другої світової війни, литовських націоналістів та Голокосту. Рівлін намагався звернути увагу на неприпустимі викривлення в політиці пам'яті й спонукав до перегляду історичного нарративу щодо національних героїв.

У 2004 р. Литва увійшла до Європейського Союзу. При цьому в литовському суспільстві не відбулось широкої дискусії та обговорення теми пам'яті про Голокост та участі литовців у вбивствах євреїв. У політиці пам'яті далі назрівали націоналістичні тенденції, а непроговореними в суспільстві колективними травмами активно почали спекулювати політики.

У 2006 р. розпочалася чергова виборча кампанія до Сейму, в якій активно використовувались теми, пов'язані з Другою світовою війною. У тому ж році в литовськомовному виданні «Республіка» надруковано статтю, яка звинувачувала директора музею Яд Вашем та члена Міжнародної комісії щодо оцінки злочинів нацистського та радянського окупаційних режимів д-ра Іцхака Арада в участі у розстрілах цивільного населення під час Другої світової війни³⁰. У наступному 2007 р. прокуратура Литви висунула звинувачення єврейським партизанам Іцхаку Араду, Фані Бранцовській та Рахель Марголіс у розстрілах цивільного населення та учасників литовського антирадянського підпілля в роки Другої світової війни. Внаслідок цього Арад відмовився від участі в Комісії.

На захист звинувачених стали представники міжнародної наукової спільноти та політики³¹. У зв'язку з тим, що підставою для

²⁹ Jacek Komar, «Oddajcie, co nasze», *Gazeta Wyborcza*, no. 225, 2003: 12.

³⁰ Daniel Brook, «Double Genocide», *Slate*, July 26, 2015, дата звернення 14 березня, 2018, http://www.slate.com/articles/news_and_politics/history/2015/07/lithuania_and_nazis_the_country_wants_to_forget_its_collaborationist_past.html.

³¹ Gordon Braun, «Women of courage: Rachel Margolis», *Independent*, March 9, 2011, дата звернення 23 березня, 2018, <https://www.independent.co.uk/news/people/profiles/women-of-courage-rachel-margolis-2236081.html>.

звинувачень були спогади Іцхака Арада, справу в 2008 р. закрили³². Тема звинувачення єврейських партизанів у розстрілах цивільного населення мала політичне підґрунтя. Політики, граючи на болісних історичних темах, намагалися знайти підтримку на виборах у населення. Це вдалося правоконсервативній партії «Союз Вітчизни – Литовські християнські демократи», що успішно пройшла до Сейму на виборах 2008 р., отримавши майже 20% голосів виборців та відповідно 45 місць у парламенті.

У червні 2008 р. низка політичних діячів, істориків та колишніх політичних в'язнів підписала Празьку декларацію, в якій засуджувались злочини комуністичного режиму, і відповідно до якої Європейський парламент 2009 р. встановив День вшанування жертв нацистського та комуністичного режиму 23 серпня – у день підписання договору про ненапад між СРСР та нацистською Німеччиною. Визнання на міжнародному рівні комуністичного режиму як злочинного та визначення окремого дня для вшанування жертв комуністичних репресій було співзвучним з литовською історичною політикою, в якій акцент був зроблений на самовіктимізації литовців. При цьому деякі постаті литовського антирадянського підпілля, які постраждали від радянських репресій після 1945 р., співпрацювали з нацистською окупаційною владою та брали участь, хоч і не безпосередньо, – у розстрілах євреїв. Як наслідок, в історичній політиці Литви сформувалась пам'ять про два геноциди. Перший з них – радянські репресії, а другий – Голокост. Підписання Празької декларації та зрівняння радянських репресій з нацистськими критично сприйняли дослідники Ефраїм Зурофф та Довід Кац³³.

Після перемоги на президентських виборах 2009 р. Далі Грибаускайте відбулися чергові зміни в історичній політиці Литви. 2011 р. Сейм визнав роком вшанування жертв Голокосту та роком пам'яті захисту свободи та великих втрат Литви³⁴. Така історична політика

створила ситуацію, коли в литовському суспільстві є «змагання» за роль більшої жертви. Тема злочинів комуністичного режиму та їхніх прибічників далі використовується представниками правих та консервативних політичних угруповань з метою утримання рівня популярності серед населення.

У 2012 р. відповідно до розпорядження Грибаускайте було відновлено діяльність Міжнародної комісії щодо оцінки нацистського та радянського режимів. До складу комісії долучилися політики Емануеліс Зінгеріс, Арвідас Анушаускас та науковці Арунас Бубніс, Кристоф Дікманн, Александер Даніель, Ентоні Полонські, Шарунас Лейкіс, Саулюс Сужделіс, Аркадій Зельцер. Результатом роботи комісії стало видання кількох методичних посібників для вчителів шкіл. Відновлення роботи Комісії є черговою спробою з боку Адміністрації Президента продемонструвати, що тема Голокосту доопрацьовується і включається до шкільного курсу відповідно до вимог ІНРА³⁵.

Грибаускайте та Сейм підтримали також громадські ініціативи щодо організації увічнення і вшанування пам'яті жертв Голокосту. Зокрема, у 2016 р. в містечку Молетай з ініціативи режисера та драматурга Марюса Івашкявічуса були організовані заходи із вшанування жертв Голокосту. До ініціативи долучилися місцеві мешканці, науковці, діячі культури та політики – сама Президент Даля Грибаускайте і депутати Вітаутас Ландзбергис, Арвідас Анушаускас, Емануеліс Зінгеріс. У Молетай також був збудований новий меморіал та пам'ятник. Сам захід, окрім промов лідерів єврейської спільноти, політиків та діячів культури, був організований у формі «маршу пам'яті». Учні шкіл несли фотопортрети литовців, що рятували євреїв від розстрілів та врятованих євреїв³⁶.

ссылка», *Ru. Delfi*, 14 Июня, 2011, дата звернення 13 лютого, 2018, <https://ru.delfi.lt/news/live/litva-otmechaet-70-uyu-godovschinu-massovyh-ssylok.d?id=46576413>.

³⁵ «Decree on the International Commission for the Evaluations of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania», дата звернення 15 березня, 2018, <https://www.komisija.lt/wp-content/uploads/2017/08/Decree-20121016-Unofficial-translation.pdf>; «Methodical material», *The Secretariat of The International Commission for The Evaluation of The Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania*, дата звернення 16 Березня, 2018, <https://www.komisija.lt/en/education/methodical-material/>.

³⁶ «Президент почтила память жертв Холокоста», *Lietuvos Respublikos Prezidentė*, дата звернення 12 лютого, 2018, <https://www.lrp.lt/ru/press-centr/soobschenija-dlja-pressy/prezident-potchtila-pamjat-zertv-cholokosta/26012>; Миндаугас Яцкявичюс, «После Марша памяти жертв Холокоста – обращение к Литве», *Ru. Delfi*, 29 Августа 2016, дата звернення 12 лютого, 2018, <https://ru.delfi.lt/news/live/posle-marsha-pamyati-zhertv-holokosta-obraschenie-k-litve.d?id=72163676>.

У 2016 р. посольство Ізраїлю виступило з важливою ініціативою увічнення прізвищ осіб, вбитих під час Голокосту, на меморіалах Литви. Ця пропозиція отримала символічну підтримку з боку представників влади — такий проект був реалізований у 2018 р. у невеличкому містечку Лейпалінгіс. Там у 1941 р. було розстріляно від 130 до 150 євреїв. У розстрілах брали участь німецька адміністрація, загони Роллкомандо Хамман, сформовані з литовців, і місцева поліція³⁷. На меморіалі був відкритий інформаційний стенд з прізвищами євреїв, убитих у роки Другої світової війни. Директор Центру досліджень геноциду та руху опору Тереза Бураускайте виступила з пропозицією оприлюднення також і прізвищ вбивць³⁸. Відкриття стенду з іменами жертв Голокосту свідчить про спробу змінити формат меморіалізації, включивши до місця пам'яті прізвища вбитих людей. Ініціатива директорки Центру виокремити прізвища вбивць пов'язана з тим, що значний відсоток місцевих мешканців у Лепалінгісі та навколишніх селах під час Другої світової війни становили поляки³⁹. Таким чином відповідальність за вбивства перекладалася б відразу на різні етнічні групи і не фокусувалася виключно на литовцях.

Важливе значення у включенні теми Голокосту в литовську модель пам'яті мала публікація книги Рути Ванагайте та Ефраїма Зу-роффа під заголовком *Naui*, яка вийшла друком у Вільнюсі в 2016 р. Автори спробували привернути увагу до викривлення історії, зокрема «вибілювання» литовців, які брали участь у Голокості, та підняти проблеми забування серед сучасного литовського покоління цієї особливо трагічної події. Вихід книги викликав доволі бурхливе обговорення, як у самій Литві, так і за її межами⁴⁰.

³⁷ «Mass murder of the Jews of Liepalingis», *Holocaust Atlas of Lithuania*, дата звернення 16 червня, 2018, http://www.holocaustatlas.lt/EN/#a_atlas/search//page//item/29/.

³⁸ «В Лейпалінгісе открыт первый информационный стенд с именами жертв Холокоста», *Lietuvos židų (litvakų) bendruomenė*, дата звернення 9 лютого, 2018, <http://www.lzb.lt/ru/2018/01/09/v-лейпалінгісе-открыт-первый-информа/>.

³⁹ Лепалінгіс у складі Другої Речі Посполитої мав назву Лейпуни і належав до повіту Вільно-Трокі. Більшість населення цього повіту згідно перепису 1931 р. задекларувало польську мову, як таку, що є найбільш близькою до рідної. Національний склад у переписі не було взято до уваги. Див.: *Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej. Serja C. Zeszty 36. Województwo Wileńskie bez miasta Wilna* (Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1936), 18.

⁴⁰ Про дискусію з приводу публікацій та висловів Рути Ванагайте див.: Ирина Склокина, «Раса Чепайтене. Скандал поднял новую волну войн памяти. О книге Руты Ванагайте», *Historians.in.ua*, дата звернення 16 лютого 2018, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2341-rasa-chepajtene-skandal-podnyal-novuyu-volnu-vojn-pamyati-o-knige-ruty-vanagajte-nashi-i-reaktsii-litovskogo-obshchestva>.

У 2017 р. Ванагайте критично висловилися стосовно участі лідера литовського антирадянського підпілля Адольфаса Раманаускаса-Ванагаса в розстрілах євреїв та співпраці з радянським НКВС. Раманаускас у 1944 р. вступив до лав «Лісових братів» — литовської військової антирадянської підпільної організації, у 1957 р. був вбитий у Вільнюсі в застінках радянських служб безпеки. Як виявилось пізніше, Ванагайте зробила голослівні та хибні заяви. В архівних матеріалах стосовно справи Раманаускаса не було доказів його участі в Голокості та співпраці з КДБ⁴¹. І хоча Ванагайте вибачилася за такі вислови, литовське суспільство розкололось на її прихильників, критиків та мовчазних спостерігачів. До обговорення теми долучилися політики, які своїми заявами засуджували Ванагайте за її непатріотичну позицію і ще більше посилювали напругу в суспільстві. Доволі гострою була й реакція видавництва *Alma littera*, яке друкувало книги Ванагайте. Його керівництво відкликала з продажу всі книги авторки.

Таким чином, ця ситуація наочно продемонструвала, наскільки дражливою для литовського суспільства є проблема колаборації литовського підпілля в Голокості та наскільки неприйнятними виявляються будь-які спроби його критики.

Пам'ять про Голокост в історичній політиці України

Тему Голокосту в українському політичному дискурсі відкрив у 1991 р. Леонід Кравчук, у той час був Головою Верховної Ради. Під час заходів, присвячених 50-й річниці трагедії в Бабиному Яру, він вибачився від імені українського народу за переслідування євреїв у роки Другої світової війни⁴². Такий крок був пов'язаний з намаганням проявити власну незалежну позицію і скерований передусім на міжнародну спільноту. При цьому темі Голокосту в Україні політики не приділяли належної уваги тривалий час. Ставлення політиків цього періоду до пам'яті про Голокост демонструє прийняття в 2000 р. Закону про жертви нацистських переслідувань, у тексті якого відносно постраждалих груп населення вжито суто радянські терміни. Цей нормативно-правовий акт був прийнятий у зв'язку з ініціативою компенсаційних виплат постраждалим у роки Другої світової війни

⁴¹ Alvydas Nikžentaitis, «Spór o Jedwabne, wariant litewski», *Gazeta wyborcza*, no. 16, 2018; Mindaugas Jackevičius, «Į mišką A. Ramanauskas-Vanagas išėjo neištvėręs KGB reikalavimo», *Delfi.lt*, November 3, 2017, дата звернення 8 грудня, 2018, <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/i-miska-a-ramanauskas-vanagas-isejo-neistveres-kgb-reikalavimo.d?id=76231503>.

⁴² «Інтерв'ю з Леонідом Кравчуком», *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України*, Касета 4, 00:50–00:55, дата звернення 4 квітня, 2018, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>.

урядом Федеративної Республіки Німеччини та Австрії⁴³. Зміни щодо включення у громадський простір місць пам'яті, пов'язаних з Голокостом, відбулися лише за часів другої президентської каденції Леоніда Кучми. У 2002 р. було відкрито один з перших за незалежної України меморіалів жертвам Голокосту на Східній Україні — Дробицький Яр біля Харкова⁴⁴.

Таке пасивне ставлення суспільства і влади до пам'яті про Голокост засвідчує, що для більшості мешканців характерна інертність до вивчення як власної історії та культури, так й історії інших національних груп. Однією з причин такого ставлення була складна економічна ситуація в країні, яка аж ніяк не сприяла формуванню державних програм зі збереження єврейської історії. Потужний вплив на вшанування пам'яті про Голокост мали цінності та установки, сформовані в радянську епоху. Попри те в історичній політиці як Кучма, так і Кравчук заклали підстави самовіктимізації українців та пасивно спостерігали за першими локальними ініціативами з увічнення учасників націоналістичних та колабораціоністських формувань, передусім у західних регіонах України. Водночас представники влади прихильно ставилися до радянських історичних міфів, пов'язаних з Другою світовою війною.

У 2005 р. з обранням Президентом України Віктора Юшенка відбулися певні зміни в історичній політиці. У наступний 2006 р. з ініціативи Президента було створено Український інститут національної пам'яті (УІНП). Новостворена інституція мала опрацювати та впровадити нову історичну політику⁴⁵. УІНП недостатньо уваги приділяв включенню до офіційного історичного канону історії інших етнічних та соціальних груп, які проживали на території сучасної України. Діяльність інституту зосереджувалася головним чином на формуванні нової моделі пам'яті, у центрі якої певні були історичні події української етнічної групи.

У період президенства Юшенка відбулось впровадження до історичної політики теми Голодомору 1932–1933 рр. — як геноциду

⁴³ Петро Долганов, «Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків», *Голокост та сучасність*, № 1 (2015): 9–49.

⁴⁴ Михаил Бидеко, «Дробицкий Яр: Харьковское гетто», *День*, 14 Декабря, 2002, дата звернення 6 квітня, 2018, <https://day.kyiv.ua/ru/article/den-ukrainy/drobickiy-yar-harkovskoe-getto>.

⁴⁵ Георгий Касьянов, «К десятилетию украинского института национальной памяти (2006–2016)», *Historians.in.ua*, дата звернення 10 серпня, 2018, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiju-ukrainskogo-institutu-natsional-noj-pamyati-2006-2016>.

українців. Серед населення розпочалась кампанія щодо теми Голодомору 1932–1933 рр. як загальнонаціонального символу колективної травми, на підставі якого можновладці мали намір досягти консолідації суспільства⁴⁶. У листопаді 2006 р. Верховна Рада більшістю голосів прийняла Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», відповідно до якого Голодомор було визнано геноцидом українського народу⁴⁷. Відсутність наукової інфраструктури та достатньої кількості кваліфікованих вчених, а також заполітизованість однієї з найбільших трагедій українського народу — Голодомору 1932–1933 рр. — закладали підстави до «конкуренції жертв» у суспільстві.

В українському історичному наративі з 2000-х рр. спостерігалась тенденція до впровадження поняття «Український Голокост» на означення Голодомору 1932–1933 рр.⁴⁸ Тільки в 2008 р. вживання такого терміна було засуджене провідним науковцем Станіславом Кульчицьким⁴⁹. При цьому в науковій площині мала місце полеміка щодо геноцидної природи Голодомору та зіставлення цієї трагічної події з Голокостом. Дискусія відбувалася між Станіславом Кульчицьким, прихильником концепції Голодомору як геноциду українців, та шведським дослідником Йоганом Дитчем, який зайняв відмінну позицію у трактуванні цієї події⁵⁰.

У своїй політиці стосовно пам'яті про Голокост Ющенко обмежився виключно декларативними заходами. Його ініціативи стосувалися

⁴⁶ Георгий Касьянов, *Danse macabre голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)* (Київ: Наш час, 2010), 47–56.

⁴⁷ «Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*, дата звернення 7 грудня, 2018, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>. Більше на тему меморіального законодавства в Україні див.: Долганов, «Формування та імплементація меморіального законодавства», 9–49.

⁴⁸ Починаючи з 2005 р. і закінчуючи 2014 р., провідна наукова установа Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної академії наук України та Національний університет «Києво-Могилянська академія» опублікували 10 томів свідчень жертв Голодомору, див.: о. Юрій Мицик, ред., *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*, 10 т. (Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005–2014).

⁴⁹ Станіслав Кульчицький, «Голодомор в Україні та «український голокост»», *Голокост та сучасність*, № 1 (2008): 88–98.

⁵⁰ Dietsch, *Making Sens of Suffering*. Початок полеміки розпочався з публікації статті Йогана Дитча в російському журналі *Ab Imperio* у 2007 р.: Dietsch, «Struggling with a «Nuremberg Historiography», 139–160; наступного року українською мовою вийшов переклад Віталія Боброва: Йоган Дитч, «Поборюючи «Нюрнберзьку історіографію» Голодомору», *Голокост та сучасність*, № 1 (2008): 7–26. Цього ж року на статтю Йогана Дитча опубліковано відгук Станіслава Кульчицького: Станіслав Кульчицький, «Роздуми над статтею Йогана Дитча», *Голокост та сучасність*, № 2 (2008): 119–124; відповідь Йогана Дитча в перекладі українською Євгена Ровного: Дитч, «Геноцид, порівнюваність й «вігівська» інтерпретація», 165–170.

вшанування пам'яті одного з найтрагічніших місць Східної Європи – Бабиного Яру в Києві, де під час Другої світової війни відбувались масові розстріли різних груп населення, зокрема і євреїв. Президент у 2005 р. надав цьому місцю статус історико-культурного заповідника, який офіційно було створено тільки в 2007 р. при Міністерстві культури і туризму України. Наприкінці своєї президентської каденції у 2010 р. Ющенко дещо змінив назву, перейменувавши це місце на Національний історико-культурний заповідник Бабин Яр⁵¹. Надання окремого статусу Бабиному Яру на формальному рівні забезпечило і формальну опіку з боку держави. Така діяльність мала на меті створення більш позитивного образу Ющенка в політичній сфері.

Як реакція на процеси меморіалізації місць єврейської спадщини в Україні була публікація книги американського дослідника Омера Бартова *Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні*⁵², яка вийшла друком у 2007 р. в Сполучених Штатах Америки. Варто зазначити, що вказана публікація була видана в Україні дещо пізніше в 2010 р. Перед цим у 2009 р. на сторінках українських журналів «Україна Модерна» та «І» відбулося обговорення ще не перекладеної монографії за участі головним чином закордонних науковців – Таріка Сиріла Амара, Мирослава Шкандрія, Кристіана Ганцера, Анни Вероніки Вендлєнд, Іллі Герасімова та українського вченого Ярослава Грицака⁵³. Варто зазначити, що публікація Омера Бартова не викликала широкої дискусії в українському суспільстві, її обговорення відбулося лише в академічному та науковому полі.

Протягом 2000-х рр. в Україні мала місце дискусія щодо відносин ОУН з єврейською спільнотою у ХХ ст. У 2006 р. львівський історик,

⁵¹ Владислав Гриневич, «Бабин Яр в офіційній політиці пам'яті сучасної України», *Україна модерна*, 25 травня, 2017, дата звернення 18 червня, 2018, <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-yar-current-memory-policy>.

⁵² Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007); видання українською мовою: Бартов, *Стерті*.

⁵³ Анна Медведовская, «Историография истории Холокоста в Украине: общие тенденции периода независимости», *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*, № 4, (2014): 51–59; Ярослав Грицак, ««Голокост попросту» рецензія на книжку Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day in Ukraine*», *І*, № 58, (2009), дата звернення 5 грудня, 2018, <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/hrysak.htm>; Тарик Циріл Амар, «Потрібна книжка», *Україна модерна* 15 (2009): 273–288; Мирослав Шкандрій, «У пошуках минулого», *Україна модерна* 15 (2009): 296–309; Кристіан Ганцер, «Незвичайні пригоди пана Бартова в країні...», *Україна модерна* 15 (2009): 290–295; Анна Вероніка Вендлєнд, «Українське мовчання», *Україна модерна* 15 (2009): 311–318; Ілля Герасімов, «Judenrein пам'ять та її невідповідності», *Україна модерна* 15 (2009): 319–325; Омер Бартов, «Дисконформне читання: відповідь моїм критикам», *Україна модерна* 15 (2009): 326–347.

директор Центру досліджень визвольного руху, а нині очільник Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович видав книгу *Ставлення ОУН до євреїв. Формування позиції на тлі катастрофи*, в якій дослідник зробив спробу проаналізувати ставлення членів ОУН до євреїв у 1920–1950 рр. В. В'ятрович, опрацювавши значну кількість історичного матеріалу, дійшов висновку, що «позиція ОУН, яка, незважаючи на тогочасні обставини (антиєврейські настрої в Польщі, шалений антисемітизм нацистів, антиєврейські упередження і дискримінація в СРСР), не дозволила собі в ідейній площині опуститися до антисемітизму»⁵⁴. Фактично в праці заперечувався антисемітизм ОУН, що створювало позитивний імідж українського націоналістичного руху в історії. Реакцією на публікацію була критична рецензія американських дослідників Тараса Курила та Івана-Пола Химки, опублікована на шпальтах часопису «Україна Модерна» в 2008 р.⁵⁵

У тому ж 2010 р. наприкінці президентської каденції Ющенка виникла гучна дискусія у зв'язку з наданням ним однієї з почесних відзнак Зірки Героя України лідеру Організації Українських Націоналістів (ОУН) Степанові Бандері⁵⁶. На такий крок Президента відреагували дослідники з України та закордону. У 2010 р. була видана збірка статей під назвою *Страсті за Бандерою*, де було зібрано 32 публікації як з критикою такого вчинку Президента, так і з роздумами відносно постаті Бандери⁵⁷. У квітні 2010 р. Донецький окружний адміністративний суд прийняв Постанову, відповідно до якої визнав незаконним та скасував Указ Ющенка про надання звання Героя України Степанові Бандері⁵⁸. У наступному 2011 р. шведський дослідник Пер Андерс Рудліг опублікував статтю, в якій проаналізував діяльність ОУН та УПА та скритикував тенденції міфотворення про вище наведені дві організації та їх лідерів⁵⁹.

⁵⁴ Володимир В'ятрович, *Ставлення ОУН до євреїв, формування позиції на тлі катастрофи* (Львів: МС, 2006), 101.

⁵⁵ Химка і Курило, «Як ОУН ставилася до євреїв?», 252–267.

⁵⁶ «Указ Президента України про присвоєння С. Бандері звання Герой України № 46/2010», *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*, дата звернення 7 грудня, 2018, <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010>.

⁵⁷ Тарік Сиріл Амар, Ігор Балинський і Ярослав Грицак, ред., *Страсті за Бандерою* (Київ: Грані-Т, 2010).

⁵⁸ «Про визнання незаконним та скасування Указу Президента України № 46/2010 від 20 січня 2010 р. «Про присвоєння С. Бандері звання Героя України», *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*, дата звернення 7 грудня, 2018, <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0570805-10>.

⁵⁹ Rudling, «The OUN, the UPA and the Holocaust».

В Україні тільки в 2011 р. на законодавчому рівні визнано 27 січня днем пам'яті жертв Голокосту. При цьому Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію щодо пам'ятної дати ще в 2005 р. Цікаво, що ініціатором включення до обов'язкових загальнодержавних дат дня пам'яті жертв Голокосту була депутатка Комуністичної партії України Вікторія Дем'янчук. З її подання Верховна Рада прийняла постанову про відзначення 70-ї річниці трагедії Бабиного Яру⁶⁰. Причиною таких ініціатив зі сторони КПУ була спроба зменшити в історичній політиці популяризацію та героїзацію лідерів ОУН. Під час свого виступу Дем'янчук неодноразово підкреслювала участь членів ОУН у вбивствах євреїв у Бабиному Яру, що мало задемонструвати негативний образ цієї організації⁶¹. Також для КПУ включення Голокосту до політичного дискурсу мало на меті показати комуністів у ролі захисників толерантних та виважених кроків у політиці пам'яті.

Революція Гідності 2013–2014 рр. та проголошений українськими політиками курс на зближення до Європейського Союзу спонукали до декларування змін в історичній політиці та меморіалізації жертв Голокосту. Від 2014 р. відновлено роботу УІНП. Саме ця інституція при співпраці з Міністерством освіти і науки далі формує офіційний історичний наратив. УІНП сконцентрував свою роботу головним чином на «декомунізації» – усуненні з публічного простору символів радянської епохи. Другим полем діяльності реактивованої інституції стала популяризація позитивного образу діяльності учасників анти-радянського підпільного руху, які належали головним чином до ОУН та Української Повстанської Армії (УПА). Одним з важливих напрямків роботи УІНП і далі є впровадження дискурсу Голодомору 1932–1933 рр. як найбільшої трагедії українського народу.

У вересні 2016 р. за аналогією з Литвою відбувся візит Президента Ізраїлю Реувена Рівліна до України, який виголосив промову в стінах Верховної Ради України. Під час свого виступу Рівлін звинуватив ОУН у вбивствах євреїв під час Другої світової війни, що було сприйнято серед політиків критично⁶². Метою візиту Президента Ізраїлю було привернути увагу до збереження пам'яті про жертв Голокосту та неможливість викривлення історії. Частина українських політиків

сприйняли слова про звинувачення ОУН у Голокості негативно, а інша – пасивно спостерігала за критикою та відповідями своїх колег. Така ситуація в українському політикумі пов'язана передусім з недостатніми історичними знаннями та неприйняттям критики відносно популяризованих правими політичними силами лідерів українського національного руху 1930–1940-х рр. Зокрема, голова УІНП Володимир В'ятрович зазначив: «Рівлін повторив радянський міф про участь ОУН у Голокості», лідер ОУН Богдан Червак назвав такі заяви з боку Президента Ізраїлю плювком у душу українців⁶³, а лідер радикальної партії Олег Ляшко вимагав вибачень від Рівліна за звинувачення українців в участі в Голокості⁶⁴. Реакція політиків на заяви Президента Ізраїлю засвідчила всю складність критики основних лідерів націоналістичного руху в сприйнятті як суспільства, так і політиків.

Новою спробою увічнення пам'яті про Голокост була ініціатива спорудження меморіального центру в Бабиному Яру під назвою Babyn Yar Holocaust Memorial Center (БҮНМС). Президент Петро Порошенко 29 вересня 2016 р. під час вшанування 75-ї річниці розстрілів євреїв у Бабиному Яру виступив з ініціативою спорудження в цьому трагічному місці меморіалу. До реалізації проекту долучилися як українські, так і російські підприємці: з українського боку – Віктор Пінчук, а з російського – Михайло Фрідман, Герман Хан та Павло Фукс. До складу наглядової Ради увійшли Натан Щаранський, Ірина Бокова, Яків Дов Блайх, Александр Квасневський, Йошка Фішер, Святослав Вакарчук та Володимир Кличко⁶⁵. Українські політики, які підтримали створення Меморіального центру, намагалися тим самим продемонструвати світові впровадження ідеалів Європейського Союзу стосовно вшанування жертв Голокосту. Участь приватного капіталу в створенні БҮНМС засвідчила, що вплив на меморіалізацію Голокосту в країні мають недержавні організації та

⁶⁰ «Президент Ізраїлю: бійці ОУН брали участь у масових вбивствах євреїв під час Другої світової», 5 канал, дата звернення 29 червня, 2018, <https://www.5.ua/polityka/prezydent-izrailu-biitsi-oun-braly-uchast-u-masovykh-vbystvakh-ievreiv-pid-chas-druhoi-svitovoi-126849.html>; «Голова сучасної ОУН: звинувачення ОУН у Голокості – це зневаження українців», Радіо Свобода, дата звернення 29 червня, 2018, <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28018308.html>.

⁶¹ «Ляшко призвал президента Израиля извиниться за слова об украинцах – пособниках нацистских преступлений», Гордон, дата звернення 29 червня, 2018, <http://gordonua.com/news/politics/lyashko-prizval-prezidenta-izrailya-izvinitysya-za-slova-ob-ukraincah-posobnikah-nacistskih-prestupleniy-152115.html>.

⁶² Максим Мазипчук, «Бабин Яр суперечки навколо політики пам'яті», Ресурсний центр Гурт, 25 жовтня, 2017, дата звернення 30 червня, 2018, <http://gurt.org.ua/news/recent/41476/>.

різноманітні закордонні інституції, які за пасивної згоди влади створюють зовнішній вигляд місць пам'яті. Наприклад, на Закарпатті, у селі Білки Іршавського району на встановленому монументі зазначено, що пам'ятник споруджено за кошти уряду Угорщини⁶⁶. Така ситуація демонструє відсутність ініціативи з боку України щодо меморіалізації Голокосту. Державні органи влади суто формально мають право впливати на фінансування та конкурси архітектурних проєктів. Фактично Україна перетворюється на країну, де закордонні інституції та недержавні організації реалізують власне бачення меморіалізації Голокосту.

Після 2014 р. відбулися зміни в політиці пам'яті щодо Голокосту на непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей і в анексованій Російською Федерацією Автономній Республіці Крим. У зв'язку з воєнними діями в 2014–2015 рр. у неконтрольованих районах Донецької та Луганської області припинено комеморативні практики вшанування пам'яті жертв Голокосту. У непідконтрольній Україні частині Донецької області тему пам'яті про Голокост порушено 27 січня 2016 р. — у музеї Великої вітчизняної війни в Донецьку відбулась виставка творчих робіт, присвячених пам'яті про Голокост. Проводячи такі заходи в Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, влада намагалася в будь-який спосіб заявити про свою присутність у міжнародних відносинах, що пов'язано з метою подальшої легалізації невизнаних республік. У тимчасово окупованій Донецькій області місцеві представники влади також взяли участь у «вечорі пам'яті». Зокрема, на заході Олександр Мірошніченко, член так званої Народної Ради, прирівняв вбивства євреїв нацистами та їх поплічниками до дій Антитерористичної операції української армії⁶⁷. Цей крок свідчить про некомпетентність та відсутність знань із всесвітньої історії серед осіб, причетних до політичного життя цих теренів, та намагання сформувавши у населення негативний образ України та українських військових формувань.

⁶⁶ Олександра Шевченко, «На Закарпатті відкрили пам'ятник жертвам Голокосту», *Pro-Zak*, 20 квітня, 2016, дата звернення 11 серпня, 2018, <http://prozak.info/Suspil-stvo/Na-Zakarpatti-vidkrili-pam-yatnik-zhertvam-Golokostu.-FOTOREPORTAZH>.

⁶⁷ «Донецк почил память 80 тысяч жертв Холокоста в годы немецкой оккупации Донбасса», дата звернення 11 серпня, 2018, <https://dan-news.info/obschestvo/doneck-pochtil-pamyat-80-tysyach-zhertv-xolokosta-v-gody-nemeckoy-okkupacii-donbassa.html>; «В Донецке прошел вечер памяти жертв Холокоста», дата звернення 13 липня, 2017, <http://dnr-online.ru/v-donecke-proshyol-vecher-pamyati-zhertv-xolokosta/>; «Виступ О. Мірошніченко на цьому вечорі», YouTube Video, 00:35–00:54, опубліковано «Министерство информации ДНР», 27 січня 2016, https://www.youtube.com/watch?time_continue=55&v=-i19VRblt0o.

В окупованій Автономній Республіці Крим політика пам'яті щодо Голокосту включена до російської моделі історичної пам'яті. Простежується тенденція до зміни впровадження колективного образу жертв Другої світової війни, притаманного періоду радянської влади. З цієї метою окупаційна влада виступила з пропозицією збудувати новий меморіал на 10-му кілометрі траси Сімферополь–Феодосія, на місці масових розстрілів євреїв під час Другої світової війни. Сам меморіал має складатися з кількох пам'ятників та монументів у формі каменя з символічних місць — з Красної площі в Москві, з Санкт-Петербурга — як символу столиці Російської імперії, з міста Ван — як місця геноциду вірмен, з гори Сапун біля Севастополя — як символу героїчної оборони міста від німецьких військ під час Другої світової війни. Додатково на меморіалі має бути встановлений фрагмент стіни з будинку профспілок в Одесі⁶⁸. Також представники влади визначили нове місце проведення урочистостей з вшанування жертв Голокосту 27 січня 2017 р. Ним став меморіал на місці концентраційного табору «Красний» під Сімферополем, який був збудований ще за радянських часів, а після окупації реконструйований і відкритий у 2015 р. Варто зазначити, що концентраційний табір був місцем смерті не тільки євреїв, а й інших соціальних та етнічних груп⁶⁹. Натомість єврейська громада міста Севастополя 9 липня 2017 р. вшанувала пам'ять про Голокост біля пам'ятника «Жертвам Голокосту», збудованого ще до російської окупації Криму⁷⁰.

Підсумовуючи, зауважимо, що в історичній політиці України та Литви тема Голокосту є однією з найскладніших. Пам'ять про трагедію єврейського народу в цих двох країнах присутня в політичному дискурсі. При цьому литовські політики ще в 90-х рр. минулого століття почали використовувати цю тему в зовнішній політиці з метою демонстрації впровадження стандартів та цінностей, притаманних країнам Європейського Союзу. Натомість в Україні використання пам'яті про Голокост для покращення міжнародного іміджу країни почалось після 2015 р. і асоціюється зі створенням концепції меморіалу ВУНМС у Києві. Для України та Литви в історичній

⁶⁸ «Под Симферополем возведут мемориал в память жертв геноцида», *РИА Новости. Крым*, 22 июня, 2015, дата звернення 11 серпня, 2018, <https://crimea.ria.ru/society/20150622/1100301857.html>.

⁶⁹ «На территории мемориала «Красный» почтили память жертв Холокоста», *РИА Новости. Крым*, 27 января, 2017, дата звернення 11 серпня, 2018, <https://crimea.ria.ru/society/20170127/1108903194.html>.

⁷⁰ «У Севастопольского мемориала почтили память жертв Холокоста», YouTube Video, 02:51, опубліковано «НТС Севастополь», 9 липня 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=iv-C3uM35Lc>.

політиці характерне впровадження ідеї самовіктимізації – формування міфу найбільших жертв, що спонукає до розвитку режиму «конкуренції жертв» у колективній пам'яті, коли в суспільстві кожна етнічна група вважає своє минуле за найбільш жертвне і трагічне. Для литовської історичної політики радянські репресії 1940, 1944–1990 рр. на законодавчому рівні визнані геноцидом ще на початку 90-х років, в українській історичній політиці найбільшою колективною травмою і геноцидом українського народу визнано Голодомор 1932–1933 рр. Активне впровадження такого погляду відбувалось у 2005–2010 рр. Одночасно в Україні і Литві формувалася героїзація лідерів та учасників антирадянського підпільного руху. При цьому в обох країнах замовчувався їх антисемітизм та участь у воєнних злочинах.

У зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України 2014 р. міф про героїчну боротьбу ОУН та УПА набув більшого поширення. Українське суспільство, перебуваючи в стані війни, переживає один з найбільш кризових періодів за роки незалежності, що формує запит на героїчні образи лідерів антирадянського/антіросійського руху. При цьому влада та підвладні інституції свідомо не згадують про ксенофобську та антисемітську ідеологію цих організацій. Низький рівень знань про історію та ідеологію ОУН та УПА серед населення центральних та східних регіонів у контексті конфлікту з Російською Федерацією, а також активне впровадження державної пропаганди в справі «вибілювання» та героїзації діяльності українського антирадянського руху в роки Другої світової війни сприяє зростанню прихильного ставлення до історії цих організацій.

У Литві міф учасників антирадянського підпілля та замовчування їхньої участі у вбивствах цивільного єврейського населення активно почав формуватися відразу після розпаду СРСР. Праві та консервативні політичні сили використовували міф героїчної боротьби литовського антирадянського підпілля для створення власного політичного капіталу та маніпуляцій на ґрунті патріотичних почуттів. Як в Україні, так і в Литві в суспільстві бракує широкої дискусії за участі представників різних наукових та громадських середовищ. У обох країнах критика головних фігур пам'яті – лідерів антирадянського підпілля, призводить до гострих та критичних заяв політиків, які підтримує, якщо не більша, то активна частина суспільства. Повноцінному включенню пам'яті про Голокост в офіційний історичний наратив Литви і України заважає брак діалогу в суспільстві щодо історичної політики та формування в колективній

пам'яті самовіктимізації домінантної етнічної групи. Подальший розвиток Литви й України як толерантних цивілізованих європейських країн можливий лише за умови обговорення та вироблення стратегії включення історії *інших* до офіційного історичного канону та формування критичного ставлення до подій власного минулого.

Roman Romantsov

THE HOLOCAUST IN THE POLITICS OF MEMORY OF LITHUANIA AND UKRAINE IN 1991–2017

The article seeks to compare the Holocaust memory in the politics of memory of Lithuania and Ukraine. The author uncovers the history of incorporating this topic into political discourse and official historical narratives. The article highlights the ways Ukrainian and Lithuanian government institutions use the topic of the Holocaust memory in their home and foreign policy. It is asserted that heads of Lithuania were one of the first in the former Soviet Union to have started using the topic of the Holocaust memory to demonstrate common political practices of the European Union member states. In turn, Ukrainian international political practice did not use the topic of the Holocaust memory so actively. The author argues that Ukrainian society was slowly moving towards changes in perpetuation of one of the biggest tragedies of the 20th century as part of the declaration of further integration with the European Union. In addition, the author points out that, on one hand, both Lithuanian and Ukrainian politics of memory tend to glorify anti-Soviet resistance, but on the other hand, they ignore and sometimes even whitewash negative policy towards the Jewish population. If Lithuania started to glorify the leaders of the National Resistance Movement right after the declaration of independence in 1991, Ukraine initiated the same process in early 2000s. Such politics of memory would encourage academic circles to discuss the actions of politicians and elicit differences in interpreting and understanding past events. One-sided image of the leaders of the anti-Soviet Resistance Movement during World War II provoked criticism from the side of Israel and other overseas scholars. In conclusion, the author notes that incorporation of the Holocaust memory into official narratives of Ukraine and Lithuania demonstrates further development of tolerance to Other in post-Soviet society.

Key words: memory of the Holocaust, Ukraine, Lithuania, historical politics, suppression, post-Soviet societies, official narratives.

Bibliography

Amar, Taryk Tsyryl. «Potribna knyzhka.» *Ukrayina moderna*, № 15, (2009): 273–288.

Amar, Taryk Tsyryl, Ihor Balyns'kyi i Yaroslav Hrytsak, red. *Strasti za Banderoyu*. Kyiv: Hrani-T, 2010.

Assman, Aleyda. *Dlinnaya ten' proshlogo. Memorial'naya kul'tura i istoricheskaya politika*. Data zvernennya 22 Serpnia, 2018. <https://fil.wikireading.ru/80787>.

Bartov, Omer. «Dyskomfortne chytannya: vidpovid' moyim krytykam.» *Ukrayina moderna*, № 15 (2009): 326–347.

Bartov, Omer. *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day in Ukraine*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007.

Bartov, Omer. *Serti. Znykayuchy slidy yevreyiv Halychyny v suchasniy Ukrayini*. Kyiv: Zovnishtohrvidav Ukrayiny, Ukrayins'kyi tsentr vyvchen-nia istoriyi Holokostu, 2010.

Bideko, Mikhail. «Drobickiy Yar: Khar'kovskoe getto.» *Den'*, 14 Dek-abrya, 2002. Data zvernennya 6 Kvitnya, 2018. <https://day.kyiv.ua/ru/article/den-ukrainy/drobickiy-yar-harkovskoe-getto>.

Brandišauskas, Valentinas. «Holocaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos.» *Metraštis Lietuvos katalikų mokslo akademijos* 14 (1999).

Braun, Gordon. «Women of courage: Rachel Margolis.» *Independent*, March 9, 2011. Data zvernennya 23 Bereznya, 2018. <https://www.independent.co.uk/news/people/profiles/women-of-courage-rachel-margolis-2236081.html>.

Brook, Daniel. «Double Genocide.» *Slate*, July 26, 2015. Data zvernennya 14 Bereznya, 2018. http://www.slate.com/articles/news_and_politics/history/2015/07/lithuania_and_nazis_the_country_wants_to_forget_its_collaborationist_past.html.

Daniszewski, John. «Lithuanian, 93, Convicted of War Crimes but Spared Jail.» *Los Angeles Times*, February 15, 2001. Data zvernennya 12 Bereznya, 2018. <http://articles.latimes.com/2001/feb/15/news/mn-25846>.

«Decree on the International Commission for the Evaluations of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania.» Data zvernennya 15 Bereznya, 2018. <https://www.komisija.lt/wp-content/uploads/2017/08/Decree-20121016-Unofficial-translation.pdf>.

«Dėl 2011 metų paskelbimo Holokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metais.» *Lietuvos Respublikos Seimas*, 2010 m. rugsėjo

21 d. nr. XI-1017. Data zvernennya 13 Lyutoho, 2017. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.381347?positionInSearchResults=0&searchModelUUID=f2046010-b569-4acd-bda5-dcec90194117>.

Dietsch, Johan. *Making Sens of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*. Lund: Lund University Press, 2006.

Dietsch, Johan. «Struggling with a «Nuremberg Historiography» of the Holodomor.» *Ab Imperio*, № 3 (2007): 139–160.

Dolhanov, Petro. «Formuvannya ta implementatsiya memorial'noho zakonodavstva Ukrayiny u sferi vshanuvannya pam'yati zhertv henotsydiv i podolannya yikhnikh naslidkiv.» *Holokost ta suchasnist'*, № 1 (2015): 9–49.

«Donetsk pochtil pamyat' 80 tysyach zhertv Kholokosta v gody nemetskoy okkupatsii Donbassa.» Data zvernennya 11 Serpnia, 2018. <https://dan-news.info/obschestvo/doneck-pochtil-pamyat-80-tysyach-zhertv-xolo-kosta-v-gody-nemeckoj-okkupatsii-donbassa.html>.

Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej. Serja C. Zeszty 36. Województwo Wileńskie bez miasta Wilna. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1936.

Dytch, Yohan. «Henotsyd, porivnyuvanist' y «vihivs'ka» interpretatsiya ukrayins'koyi istoriyi. Vidpovid' S. Kul'chyts'komu.» *Holokost ta suchasnist'*, № 1 (2010): 165–170.

Dytch, Yohan. «Poboryuyuchy «Nyurnberz'ku istoriohrafiiu» Holodomoru.» *Holokost ta suchasnist'*, № 1 (2008): 7–26.

Gantser, Krystian. «Nezvyhayni pryhody pana Bartova v krayini...» *Ukrayina moderna*, № 15 (2009): 290–295.

Gerasimov, Illya. «Judenrein pam'yat' ta yiyi nevidpovidnosti.» *Ukrayina moderna*, № 15 (2009): 319–325.

Himka, John-Paul. «The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd.» *Canadian Slavonic Papers*, no. 2–3–4 (2011): 209–243.

Himka, John-Paul. «The Reception of the Holocaust in the Post-Communist Ukraine.» In *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, edited by John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic. Lincoln: University of Nebraska Press, 2013.

«Holokost poprostu» retsenziya na knyzhku Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day in Ukraine*.» *Yi*, № 58, (2009). Data zvernennya 5 Hrudnya, 2018. <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/hrycak.htm>.

«Holova suchasnoyi OUN: zvynuvachennya OUN u Holokosti – tse znevazhennya ukrayintsiiv.» *Radio Svoboda*. Data zvernennya 29 Chervnya, 2018. <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28018308.html>.

Hrynevych, Vladyslav. «Babyn Yar v ofitsiyniy politytsi pam»yati suchasnoyi Ukrayiny.» *Ukrayina moderna*, 25 Travnya, 2017. Data zvernennya 18 Chervnya, 2018. <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-yar-current-memory-policy>.

Hrynevych, Vladyslav i Pavlo-Robert Magochiy, red. Babyn Yar: istoriya i pam»yat'. Kyiv: Dukh i Litera, 2016.

Hrytsenko, Oleksandr. *Prezydenty ta pam»yat'*. Kyiv: KiS, 2017.

«Interv»yu z Leonidom Kravchukom.» *Rozpad Radyans'koho Soyuzu. Usna istoriya nezalezhnoyi Ukrayiny*. Kaseta 4, 00:50–00:55. Data zvernennya 4 Kvitnya, 2018. <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>.

Ivanova, Elena. «Konstruirovaniye kollektivnoy pamyati o Kholokoste v Ukraine.» *Ab Imperio*, № 2 (2004): 369–392.

«Įstatymas Del atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą, 1992 m. balandžio 9 d., nr. I-2477.» *Lietuvos Respublikos Seimas*. Data zvernennya 23 Serpnya, 2018. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.2-006?positionInSearchResults=1&searchModelUUID=bceb95f2-d769-47fb-aefc-85f43360abd>.

Jackevičius, Mindaugas. «Į mišką A. Ramanauskas-Vanagas išėjo neištvėręs KGB reikalavimo.» *Delfi.lt*, November 3, 2017. Data zvernennya 8 Hrudnya, 2018. <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/i-miska-a-ramanauskas-vanagas-isejo-neistveres-kgb-reikalavimo.d?id=76231503>.

Jackevičius, Mindaugas. «Saulius Sužiedėlis Interview on Lithuanian Holocaust Collaboration.» *Lietuvos židų (litvakų) bendruomenė*. Data zvernennya 11 Chervnya, 2018. <https://www.lzb.lt/en/2017/11/29/saulius-suziedelis-interview-on-lithuanian-holocaust-collaboration/>.

Kas'yanov, Georgiy. *Danse macabre holod 1932–1933 rokiv u politytsi, masoviy svidomosti ta istoriografii (1980-ti – pochatok 2000-kh)*. Kyiv: Nash chas, 2010.

Kas'yanov, Georgiy. «Istorychna polityka ta pam»yat' pro Holokost. «Nova Yevropa» ta Ukrayina.» V *Ukrayins'ke suspil'stvo ta pam»yat' pro Holokost: Vybrani dopovidi IX i X kruhlykh stoliv do Mizhnarodnoho dnya pam»yati zhertv Holokostu*, 86–106. Kyiv: KIVTs, 2018.

Kas'yanov, Georgiy. «K desyatiletiiu ukrainskogo instituta natsional'noy pamyati (2006–2016).» *Historians.in.ua*. Data zvernennya 10 Serpnya, 2018. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/>

dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiiu-ukrainskogo-instituta-natsional-noj-pamyati-2006–2016.

Katz, Dovid, and Clemens Heni. «The Prague Declaration is Europes New Anti-Semitic Poison.» *רעד לאַנרושן רעניימענלאַ*, December 4, 2009. Data zvernennya 29 Bereznya, 2018. <http://www.holocaustinthebaltics.com/2009Dec4KatzAndHenionPragueDecl.pdf>.

Khymka, Ivan-Pavlo i Taras Kurylo. «Yak OUN stavylasya do yevreyiv? Rozdumy nad knyzhkoyu Volodymyra V»yatrovycha.» *Ukrayina moderna*, № 13 (2): Viyna peremozhstiv i peremozhnykh (2008): 252–267.

Komar, Jacek. «Oddajcie, co nasze.» *Gazeta Wyborcza*, no. 225, 2003.

Kul'chyts'kyi, Stanislav. «Holodomor v Ukraini ta «ukrayins'kyi holokost».» *Holokost ta suchasnist'*, № 1 (2008): 88–98.

Kul'chyts'kyi, Stanislav. «Rozdumy nad statteyu Yohana Dytcha.» *Holokost ta suchasnist'*, № 2 (2008): 119–124.

Liekis, Šarūnas. «Jewish studies in Lithuania since 1990.» *Journal of Modern Jewish Studies*, no. 10 (1) (2011): 93–100.

«Litva otmechaet 70-yu godovshchinu massovykh ssylok.» *Ru. Delfi*, 14 Iyunya, 2011. Data zvernennya 13 Lyutoho, 2018. <https://ru.delfi.lt/news/live/litva-otmechaet-70-uyu-godovshchinu-massovyh-ssylok.d?id=46576413>.

«Lyashko prizval prezidenta Izrailiya izvinit'sya za slova ob ukraint'sakh – posobnikakh natsistskikh prestupleniy.» *Gordon*. Data zvernennya 29 Chervnya, 2018. <http://gordonua.com/news/politics/lyashko-prizval-prezidenta-izrailiya-izvinit'sya-za-slova-ob-ukraincah-posobnikah-nacist-skih-prestupleniy-152115.html>.

«Mass murder of the Jews of Liepalingis.» *Holocaust Atlas of Lithuania*. Data zvernennya 16 Chervnya, 2018. http://www.holocaustatlas.lt/EN/#a_atlas/search//page//item/29/.

Mazypchuk, Maksym. «Babyn Yar superechky navkolo polityky pam»yati.» *Resursnyy tsentr Hurt*, 25 Zhovtnya, 2017. Data zvernennya 30 Chervnya, 2018. <http://gurt.org.ua/news/recent/41476/>.

Medvedov's'ka, Anna. Holokost v Ukraini v suspil'niy dumtsi kintsya XX – pochatku XXI st. Dys. ... kand. ist. nauk, Dnipro, 2016.

Medvedovskaya, Anna. «Istoriografiya istorii Kholokosta v Ukraine: obshchie tendentsii perioda nezavisimosti.» *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki»*, № 4, (2014): 51–59.

Medvedov's'ka, Anna. «Memorializatsiya Holokostu v Ukraini protyhom druhoyi polovyny XX st.» *Panorama politolohichnykh studiy* 12 (2014).

«Methodical material.» *The Secretariat of The International Commission for The Evaluation of The Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania*. Data zvernennya 16 Bereznya, 2018. <https://www.komisija.lt/en/education/methodical-material/>.

Miller, Aleksej. «Polityka pamięci w Rosji. Rola czynników niepaństwowych.» *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, R. 13, Z. 2 (2015).

Mytsyk, o. Yuriy, red. *Ukrayins'kyi Holokost 1932–1933: svitchen-nya tykh khto vyzhyv*. 10 t. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2005–2014.

«Na території меморіала «Krasnyy» pochtily pamyat' zhertv Kholokosta.» *RIA Novosti. Krym*, 27 Yanvarya, 2017. Data zvernennya 11 Serpnya, 2018. <https://crimea.ria.ru/society/20170127/1108903194.html>.

Nikžentaitis, Alvydas. «Spór o Jedwabne, wariant litewski.» *Gazeta wyborcza*, no. 16, 2018.

Olschwang, Leonid. «Die Mörder werden noch gebraucht.» *Der Spiegel* 17 (1984). Data zvernennya 23 Serpnya, 2018. <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13509989.html>.

«Pod Simferopolem vozvedut memorial v pamyat' zhertv genotsida.» *RIA Novosti. Krym*, 22 Iyunya, 2015. Data zvernennya 11 Serpnya, 2018. <https://crimea.ria.ru/society/20150622/1100301857.html>.

Podol's'kyi, Anatoliy. «Ukrayins'ke suspil'stvo i pam'yat' pro Holokost.» *Holokost i suchasnist'*, № 1 (2009).

Pogrebinskaya, Irina. «Diskurs osuzhdeniya, obvineniya i opravdaniya: sovremennye tendentsii istoriografii Kholokosta i kollaboratsionizma v Litve (1991–2009).» *Problemy istoriyi Holokostu: naukovyy zhurnal*, № 5 (2010): 75–94.

Portnov, Andrey. «O trekh pamyatnikakh zhertvam Kholokosta. Raz-myshleniya k 9 maya.» *Blog*. 3 Maya 2011. <http://urokiistorii.ru/article/1547>.

Portnov, Andrii. «The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine.» In *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, edited by Julie Fedor, Marku Kangaspuro, Jussi Lassia and Tatiana Zhurzhenko, 347–370. London: Palgrave Macmillan, 2017.

«Prezident Izrailya vystupil v Rade k 75 godovshchine tragedii v Bab'em Yaru.» Data zvernennya 29 Chervnya, 2018. https://www.youtube.com/watch?time_continue=519&v=OxOQlgJoNww.

«Prezident pochtily pamyat' zhertv Kholokosta.» *Lietuvos Respublikos Prezidentė*. Data zvernennya 12

Lyutoho, 2018. <https://www.lrp.lt/ru/press-centr/soobschenija-dlja-pressy/prezident-potchtilya-pamjat-zertv-cholokosta/26012>.

«Prezydent Izrayilyu: biytsi OUN braly uchast' u masovykh vbystvakh yevreyiv pid chas druhoi svitovoyi.» *5 kanal*. Data zvernennya 29 Chervnya, 2018. <https://www.5.ua/polityka/prezydent-izrailiu-biitsi-oun-braly-uchast-u-masovykh-vbystvakh-ievreiv-pid-chas-druhoi-svitovoi-126849.html>.

«Pro vyznannya nezakonnym ta skasuvannya Ukazu Prezidenta Ukrayiny № 46/2010 vid 20 sichnya 2010 r. «Pro prysvoyennya S. Banderi zvan-nya Heroya Ukrayiny.»» *Ofitsiynyy veb-portal Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. Data zvernennya 7 Hrudnya, 2018. <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0570805-10>.

Rudling, Per Anders. «The OUN, the UPA and the Holocaust: a Study in the Manufacturing of Historical Myth's.» *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 2107 (2011).

Shchupak, Ihor. «Istoriya Holokostu v shkil'nykh pidruchnykakh Pol'shchi, Rosiyi ta Ukrayiny.» U *Suchasni dyskusiyyi pro Druhu svitovu vi-ynu*, redaktory Yaroslav Hrytsak ta in., 196–207. L'viv: ZUTsK, 2012.

Shchupak, Ihor. «Natsional'nyy naratyv, pidruchnyk i vykladannya istoriyi v shkoli.» U *Pidruchnyk z istoriyi: problemy tolerantnosti*, redaktory Hryhoriy Kas'yanov ta in., 74–102. Chernivtsi: Bukrek, 2012.

Shevchenko, Oleksandra. «Na Zakarpatti vidkryly pam'yatnyk zhertvam Holokostu.» *ProZak*, 20 Kvitnya, 2016. Data zvernennya 11 Serpnya, 2018. <http://prozak.info/Suspil-stvo/Na-Zakarpatti-vidkrili-pam-yatnik-zhertvam-Golokostu.-FOTOREPORTAZH>.

Shkandriy, Myroslav. «U poshukakh mynuloho.» *Ukrayina moderna*, № 15 (2009): 296–309.

Sklokina, Irina. «Rasa Chepaytene. Skandal podnyal novuyu volnu voyn pamyati. O knige Ruty Vanagayte.» *Historians.in.ua*. Data zvernennya 16 Lyutoho, 2018. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2341-rasa-chepajtene-skandal-podnyal-novuyu-volnu-vojn-pamyati-o-knige-ruty-vanagajte-nashi-i-reaktsii-litovskogo-obshchestva>.

«Stenohrama p'yatdesyat shostoho plenarnoho zasidannya vid 5 lypnya 2011 r.: Dem'yanchuk V. O., 16:09:31–16:12:13.» *Ofitsiynyy veb-portal Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. Data zvernennya 29 Chervnya, 2018. <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1158.html>.

Stryjek, Tomasz. *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014.

Stryjek, Tomasz. «Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy.» W *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-wschodniej w latach 1944–1952*. Warszawa-Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2012.

«U Sevastopol'skogo memoriala pochtily pamyat' zhertv Kholokosta.» YouTube Video, 02:51. Opublikovano «NTS Sevastopol'», 9 Lypnya 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=iv-C3uM35Lc>.

«Ukaz Prezidenta Ukrainy pro prysvoyennya S. Banderi zvannya Hero Ukrainy № 46/2010.» *Ofitsiyny veb-portal Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. Data zvernennya 7 Hrudnya, 2018. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010>.

«V Donetske proshel vecher pamyati zhertv Kholokosta.» Data zvernennya 13 Lypnya, 2017. <http://dnr-online.ru/v-donecke-proshyol-vecher-pamyati-zhertv-xolokosta/>.

«V Leypalingise otkryt pervyy informatsionnyy stand s imenami zhertv Kholokosta.» *Lietuvos židų (litvakų) bendruomenė*. Data zvernennya 9 Lyutoho, 2018. <http://www.lzb.lt/ru/2018/01/09/v-leypalingise-otkryt-pervyy-informa/>.

Vendlyand, Anna Veronika. «Ukrayins'ke movchannya.» *Ukrayina moderna*, № 15 (2009): 311–318.

Vitkus, Gektoras. «Kholokost kak faktor politiki vospominaniya: o novykh problemakh vospriyatiya Kholokosta v sovremennoy Litve.» *Trudy po evreyskoy istorii i kul'ture. Materialy XXI Mezhdunarodnoy ezhegodnoy konferentsii po iudaike*, № 50, 243–260. Moskva: Tsentr Sefer, 2014.

Vitkus, Gektoras. ««Pamyat' Kholokosta» v «istoricheskom soznanii» Litvy: ponyatie i metody issledovaniya.» *Materialy dvenadtsatoy mezhdunarodnoy konferentsii po iudaike*, 84–100. Moskva: Tsentr Sefer, 2005.

«Vystup O. Miroshnicheko na ts'omu vechori.» YouTube Video, 00:35–00:54. Opublikovano «Ministerstvo informatsii DNR», 27 Sichnya 2016. https://www.youtube.com/watch?time_continue=55&v=-i19VRbItOo.

V'yatrovych, Volodymyr. *Stavlennya OUN do yevreyiv, formuvannya politytsi na tli katastrofy*. L'viv: MS, 2006.

Wylegała, Anna. «(Nie)pamięć na gruzach. Zagłada Żydów żółkiewskich w świadomości nowych mieszkańców miasta.» *Zagłada Żydów. Studia i materiały*, no. 7 (2011).

Yatskyavichyus, Mindaugas. «Posle Marsha pamyati zhertv Kholokosta — obrashchenie k Litve.» *Ru. Delfi*, 29 Avgusta, 2016. Data zvernennya

12 Lyutoho, 2018. <https://ru.delfi.lt/news/live/posle-marsha-pamyati-zhertv-holokosta-obraschenie-k-litve.d?id=72163676>.

«Zakon Ukrainy «Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini».» *Ofitsiyny veb-portal Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. Data zvernennya 7 Hrudnya, 2018. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>.

Zuroff, Efraim. «A Combined Day of Commemoration for the Victims of Nazism and Communism?» *Jerusalem Post*, July 12, 2009. Data zvernennya 29 Bereznya, 2018. <http://www.jpost.com/Opinion/Op-Ed-Contributors/A-combined-day-of-commemoration-for-the-victims-of-Nazism-and-communism>.

10.33124/hsuf.2018.10.03

Андрій Усач

«ЩОБ ВОНИ БІЛЬШЕ НЕ ХОДИЛИ ПО НАШІЙ СВЯТІЙ ЗЕМЛІ»: КДБ УРСР І ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ПРО МІСЦЕВУ КОЛАБОРАЦІЮ, 1960–1980-ті рр.¹

Для радянської України 1960–1980-х рр. проведення публічних судових процесів стало невід'ємною частиною так званої «другої хвилі» переслідування колишніх колаборантів у СРСР. За ініціативою КДБ ці процеси являли собою важливу складову ширшої кампанії з інструменталізації подій Другої світової війни, нацистської окупації та Голокосту. Активна участь КДБ у створенні та розповсюдженні пропагандистської продукції як для внутрішнього, так і закордонного споживача є безумовною. Майже завжди за цією діяльністю було намагання використати травматичну тему для вирішення актуальних політичних питань.

Основним зовнішнім фактором, який впливав на діяльність КДБ у цей час, без сумніву була «холодна війна», чергове загострення якої припало на початок 1960-х рр. У цьому ракурсі особливу увагу КДБ УРСР звертав на українську діаспору, вбачаючи загрозу в тому, що західні спецслужби використовують її з антирадянською метою, у тому числі й через приватні контакти з родичами в УРСР. А тому з 1960-х рр. бере початок активніше акумулювання та оприлюднення інформації про тих членів діаспорних спільнот, які під час Другої світової війни співпрацювали з нацистами. Таким чином радянські органи безпеки намагались затаврувати всі ці спільноти як суцільних колаборантів, а країни Заходу як такі, що навмисне надають їм прихисток.

Не менш важливими в контекстуалізації діяльності КДБ у зазначений період були внутрішні фактори, зокрема боротьба з національними рухами (українським, кримськотатарським, єврейським), дисидентськими групами, релігійними течіями. Це було тим більш важливо з огляду на паралельний процес конструювання «єдиної радянської ідентичності» і міфу про Велику Вітчизняну війну як її складову і центральну частину.

Стаття присвячена дослідженню ролі КДБ УРСР в інструменталізації явища місцевої колаборації в 1960–1980-х рр.

¹ Висловлюю щирі вдячності Дмитру Джулаю, Ірині Єзерській, Роману Михальчуку, Тетяні Пастушенко та Ірині Склокіній за допомогу в підготовці тексту статті.

Автор намагається простежити реакцію на цю діяльність серед населення України в коротко- та довготерміновій перспективах. Основу джерельної бази склали доступні віднедавна документи з архівів Служби безпеки України.

Ключові слова: Колаборація, КДБ УРСР, судові процеси, інструменталізація, участь у Голокості.

У червні 1972 р. в районному центрі Володимирець на Рівненщині відбувся публічний судовий процес над групою з п'яти осіб, яких обвинувачували в тому, що під час нацистської окупації вони служили в Рафалівській районній поліції та брали участь у здійсненні численних актів насильства, зокрема масового вбивства 2 500 місцевих євреїв в урочищі «Бахова гора» в серпні 1942 р. Після цього вони займались пошуками тих, кому вдалося врятуватись, виявлених євреїв вбивали, а їх майно розграбовували. У результаті виїзною сесією Рівненського обласного суду двоє підсудних, Володимир та Арсентій Панасюки, були засуджені до розстрілу, ще двоє, Олексій Скибчик та Іван Паламарчук, — до 15 і один, Георгій Паламарчук, — до 10 років ув'язнення². Цей процес активно висвітлювався в пресі, автором найвідомішого тексту під назвою власне «Бахова гора» став Олександр Федрицький, тодішній кореспондент обласної газети «Червоний прапор»³.

Для радянської України зразка 1960–1980-х рр. це не було унікальною подією. Проведення публічних судових процесів стало невід'ємною частиною так званої «другої хвилі» переслідування колишніх колаборантів у СРСР. Встановити їх точну кількість за цей період важко, але, до прикладу, впродовж того ж 1972 р. відбулося ще шість подібних процесів у Волинській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Кримській, Полтавській та Чернігівській областях, у результаті яких дев'ять осіб було засуджено до розстрілу, чотири — до 15 і один — до 13 років ув'язнення⁴. Останній з таких процесів мав місце у квітні 1989 р. і стосувався колишнього поліцейського Ганса Кампфа з Житомирщини, засудженого до розстрілу⁵. Вже в березні

² Архів управління Служби безпеки України у Рівненській області (далі — АУСБУРО), ф. 4, спр. 19090, т. 1–15.

³ Олександр Федрицький, «Бахова гора», в *Зуби дракона. Публіцистичні нариси і памфлети* (Київ: Дніпро, 1988), 78–91.

⁴ Підраховано за: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), ф. 16, спр. 1005, арк. 64–67; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1006, арк. 50–51; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1012, арк. 102, 206, 294–295; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1019, арк. 24–25.

⁵ Архів управління Служби безпеки України у Житомирській області (далі — АУСБУЖО), ф. 5, спр. 32437, т. 1–8.

1990 р. у Херсоні був заарештований Микола Травкін, теж колишній поліцейський. В його справі так само планувався публічний судовий процес⁶. Однак жодної інформації про те, чи такий відбувся, виявити не вдалося, тому найвірогідніше буде припустити, що від ідеї його проведення відмовились в умовах розпаду СРСР.

Досі «друга хвиля» переслідування колишніх колаборантів привертала мало уваги з боку дослідників, на відміну від подій воєнної доби та періоду пізнього сталінізму, що виглядає цілком зрозуміло з огляду на масштаби – у 1943–1953 рр. за співпрацю з нацистськими окупантами по УРСР було засуджено 93 590 осіб⁷. При цьому лише невелика частина пройшла через публічні судові процеси, у поодиноких випадках відбулися привселюдні страти. Це була складова легітимації радянської влади на деокупованих територіях. У Західній Україні застосування такої практики було тісно пов'язано із затяжною боротьбою проти українського націоналістичного руху⁸. Попри порівняно невелику кількість досліджень, в яких би зверталась увага на подібні події в 1960–1980-х рр., вже можна відзначити деякі важливіші праці. Зокрема, текст Лева Сімкіна про перипетії навколо процесу у справі колишніх охоронців нацистських концтаборів, що відбувся в Києві в березні 1962 р., може слугувати прикладом скрупульозного дослідження окремо взятого випадку⁹. Переконливий аналіз контекстів у подібних процесах упродовж 1960-х рр. подав Александр Прусін¹⁰. Ірина Склокіна розглянула мінливість радянської політики пам'яті щодо явища місцевої колаборації, зосередивши увагу на її регіональних особливостях¹¹.

⁶ «Каратель изобличен», *Информационный бюллетень КГБ СССР* 4 (1990): 6.

⁷ Тетяна Пастушенко, ««Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР, 1941–1956 рр.», *Сторінки воєнної історії України* 16 (2013): 125.

⁸ Детальніше див.: Тамара Вронська, «Феміда воєнної доби і цивільне населення», *Сторінки воєнної історії України* 3 (1999): 100–119; Franziska Exeler, «The Ambivalent State: Determining Guilt in the Post-World War II Soviet Union», *Slavic Review* 75, no. 3 (2016): 606–629; Tanja Pentter, «Local Collaborators on Trial: Soviet War Crimes Trials under Stalin (1943–1953)», *Cahiers du Monde russe* 49, no. 2–3 (2008): 341–364; Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton: Princeton University Press, 2001).

⁹ Lev Simkin, «Death Sentence Despite the Law: A Secret 1962 Crimes-against-Humanity Trial in Kiev», *Holocaust and Genocide Studies* 27, no. 2 (2013): 299–312.

¹⁰ Alexander V. Prusin, «The «Second Wave» of Soviet Justice: The 1960s War Crimes Trials», in *Rethinking Holocaust Justice: Essays across Disciplines*, ed. Norman J. W. Goda (New York: Berghahn Books, 2018), 129–157.

¹¹ Ірина Склокіна, «Радянська політика пам'яті про колаборацію періоду нацистської окупації як інструмент національної політики: регіональний аспект», *Національна та історична пам'ять* 5 (2012): 118–141.

Метою запропонованого тексту є дослідження ролі КДБ УРСР в інструменталізації явища місцевої колаборації в 1960–1980-х рр. та здійснення спроби простежити реагування на цю діяльність серед населення України в коротко- та довготерміновій перспективах. Основу джерельної бази склали доступні віднедавна документи з архівів Служби безпеки України.

У післясталінський період КДБ був реформований, зокрема його діяльність почала більше контролюватись з боку партійних структур¹². Після наказу Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», від 17 вересня 1955 р. почалось масове звільнення з ГУЛАГу колишніх колаборантів, за винятком засуджених за «вбивства і катування радянських громадян», та припинення справ щодо тих із них, хто на час оприлюднення наказу перебував під слідством¹³. З одного боку, це означало, що співробітники КДБ мали приділяти цьому напрямку своєї діяльності набагато менше уваги, а з іншого – вже в липні 1962 р. їм у провину почали ставити відсутність належного спостереження за звільненими з ГУЛАГу «крупними карателями та пособниками»¹⁴. Остаточні вказівки щодо активізації діяльності в цьому напрямку було прийнято за три роки, а саме 4 березня 1965 р., коли з'явився наказ Президії Верховної Ради СРСР «Про покарання осіб, винних у злочинах проти миру і людяності і воєнних злочинах, незалежно від часу скоєння злочинів». Згідно з ним нацистські злочинці повинні були притягатись до відповідальності без огляду на те, скільки часу пройшло після вчинених ними злочинів¹⁵. Про місцевих колаборантів у тексті цього наказу не йшлося. Проте в постанові щодо його застосування від 3 вересня 1965 р. додатково роз'яснювалось, що дія наказу поширюється

¹² Детальніше див.: Олег Бажан, «Реформування органів держбезпеки УРСР у 1950 – першій половині 1960-х рр.», в *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції*, упор. Олег Бажан і Роман Подкур (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013), 312–333.

¹³ Андрей Артизов и др. сост., *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы* (Москва: МФД, 2000), 1: 259–260.

¹⁴ Александр Кокурин и Никита Петров сост., *Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1991: справочник* (Москва: МФД, 2003), 705.

¹⁵ Михаил Юмашев, А. Калитевская и Р. Владимирцев сост., *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР: 1938–1975* (Москва: Известия Советов депутатов трудящихся СССР, 1975), 3: 343–344.

і на громадян СРСР, які «проводили активну каральну діяльність, брали особисту участь у вбивствах і катуваннях радянських людей»¹⁶.

Основним зовнішнім фактором, який впливав на діяльність КДБ у цей час, без сумніву була «холодна війна», чергове загострення якої припало на початок 1960-х рр. У цьому ракурсі особливу увагу КДБ УРСР звертав на українську діаспору, вбачаючи загрозу в тому, що західні спецслужби використовують її з антирадянською метою, у тому числі й через приватні контакти з родичами в УРСР. А тому з початку 1960-х рр. бере початок активніше акумулювання та оприлюднення інформації про тих членів діаспорних спільнот, які під час Другої світової війни співпрацювали з нацистами, цим самим намагаючись затаврувати всі ці спільноти як суцільних колаборантів, а країни Заходу як такі, що навмисне надають їм прихисток. СРСР же в цій схемі відводилась роль єдиної держави, що не зрадила ідеалів антифашизму і продовжує систематичне переслідування нацистських злочинців і їх поплічників. Основні тези цієї схеми стисло виклали Борис Бабій та Гліб Чангулі з Інституту держави і права Академії наук УРСР у лютому 1987 р.: «Як відомо, ще під час війни проти фашизму держави — члени антигітлерівської коаліції зобов'язалися розшукати воєнних злочинців, де б вони не переховувались і віддати їх до рук правосуддя. Радянський Союз неухильно виконує свої міжнародні зобов'язання. Переважна більшість нацистських воєнних злочинців, виявлених на території СРСР, віддані до суду і зазнали належного покарання... Цього не можна сказати про західні країни, де внаслідок пособництва властей величезній кількості нацистських воєнних злочинців вдалося уникнути покарання»¹⁷. Попри те, що на межі 1950—1960-х рр. на Заході також починається чергова хвиля переслідування нацистських злочинців, її масштаби були незначними, що своєю чергою робило подібні критичні заяви з радянського боку не позбавленими сенсу. При цьому мало місце і співробітництво між СРСР та країнами соціалістичного табору, а також США, ФРН. Як заявляв у 1986 р. перший заступник генерального прокурора СРСР Микола Баженов, 417 закордонних юристів відвідали СРСР для допитів понад 600 свідків, ще 195 свідкам було забезпечено виїзд закордон для участі в судових процесах¹⁸.

¹⁶ Юмашев, Калитевская и Владимирцев, сост., *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР*, 344.

¹⁷ Борис Бабій і Гліб Чангулі, «Суворі уроки історії», *Вісті з України*, № 6, 1987.

¹⁸ Николай Баженов, «Нерушимость принципов Нюрнберга и сотрудничество государств в преследовании нацистских военных преступников», в *Нюрнбергский процесс и современность* (Москва: Институт государства и права Академии наук СССР, 1986), 98.

Очевидно, це була свого роду ширма і за бажанням покарати тих, хто був винуватцем масового насильства під час Другої світової війни, артикульованим в офіційному радянському дискурсі, приховувались дещо інші інтереси. Зокрема, у вказівках КДБ від 30 серпня 1962 р. вказувалось щодо колишніх колаборантів у середовищі української діаспори у країнах Заходу¹⁹: «Багато із цих осіб викликають зацікавлення в плані проведення заходів з їх компрометації, можливого оперативного використання закордоном органами держбезпеки, а також порушення питання через МЗС СРСР перед урядами відповідних капіталістичних держав про видачу їх радянській владі для притягнення до кримінальної відповідальності»²⁰. З другої половини 1970-х рр. діяльність КДБ у цьому напрямку систематизувалась в рамках довготермінової акції «Відплата», яка полягала в тому, що до державних структур спершу США, а потім також Канади, Великобританії, Австралії почали надсилати інформацію про злочинну діяльність тих або інших осіб та провокувати їх переслідування. Паралельно з цим неофіційними шляхами ця інформація передавалась до преси, громадських організацій тощо²¹. Упродовж 1976—1981 рр. лише до США були передані дані на близько 300 таких осіб²². Увнутрішній документації КДБ не приховувалось, що вся ця діяльність була політично вмотивованою. До прикладу, інформація щодо британського громадянина Кирила Зварича, колишнього поліцейського з Волині, була відома КДБ, але «до тих пір, поки відносини з Англією розвивались благопристойно, реалізовувати наявні матеріали було недоцільно». Її почали навмисно оприлюднювати лише після шпигунського скандалу і, як його результату, висилки з Великобританії 105 радянських дипломатичних співробітників у вересні 1971 р.²³ Після цього документування силами КДБ фактів щодо діяльності Зварича під час нацистської окупації і їх оприлюднення стали систематичними²⁴. Так само в КДБ стежили за консолідаційними

¹⁹ У документі йшлося про США, Великобританію, Канаду, ФРН, Францію, Австралію, Аргентину, Голландію та Бельгію.

²⁰ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 932, арк. 150—151.

²¹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1061, арк. 124—125; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 110, арк. 169—170; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1119, арк. 28—29.

²² ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1085, арк. 141—142.

²³ Владимир Шищенко, «К вопросу о понятии и методах разложения эмигрантских антисоветских организаций», *Труды высшей школы КГБ СССР* 43 (1988): 152.

²⁴ Архів управління Служби безпеки України у Волинській області (далі — АУСБУВоО), ф. 5, спр. 23102, т. 1—3. Приклади публікацій див.: «Нота МИД СССР посольству Великобритани»

процесами серед української діаспори, особливо болісно реагуючи на спроби порозуміння з єврейськими та польськими середовищами²⁵. Практичні результати такої діяльності були більш ніж скромними. До прикладу, впродовж 1981–1987 рр. всього 10 колишніх колаборантів з України були позбавлені американського громадянства, а до СРСР передали лише одного з них — колишнього охоронця нацистських таборів смерті Федора Федоренка. Він був засуджений до розстрілу на публічному судовому процесі в Сімферополі в червні 1986 р.²⁶ Деякі зі скомпрометованих КДБ осіб помирали в результаті інфарктів, нервових зривів або вчиняли самогубства²⁷. Значно більших успіхів вдалося досягти в питанні екстрадиції до СРСР колишніх колаборантів, які після війни опинились в країнах соцтабору. До прикладу, у травні 1966 р. на території Румунії був заарештований Георгіє Андрухов, який виявився Григорієм Андрусівим — колишнім комендантом Барської районної поліції на Вінниччині. У жовтні того ж року в місті Бар відбувся публічний судовий процес, на якому його засуджено до розстрілу²⁸. Ще до цього в пресі було опубліковано кілька статей, в яких, крім Андрусіва, фігурували особи його заступника Олексія Кеби з дружиною. На той час обидва жили у Бразилії, у статтях наводились їхні актуальні адреси та демонструвалася перевага радянського правосуддя над його західними аналогами²⁹. При цьому деяких виявлених у країнах соцтабору колишніх колаборантів навіть не вимагали передати до СРСР. Натомість їх судили в тих країнах, громадянами яких вони були на той час, а КДБ зі свого боку забезпечував організаційну підтримку, зокрема прибуття свідків³⁰.

Набагато помітніші результати КДБ вбачав у пропагандистському ефекті від своєї діяльності. У лютому 1988 р. в одному зі звітів із задоволенням цитувались слова співробітника радіостанції «Свобода» Богдана Нагайла про те, що «на кожного націоналіста в США

нии в Москве», *Известия*, № 123, 1972; Полікарп Шафета, «Відкритий лист прем'єр-міністрові Великої Британії Маргарет Тетчер», *Вісті з України*, № 38, 1986.

²⁵ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1109, арк. 122–123; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1112, арк. 68.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1113, арк. 207–208.

²⁷ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1089, арк. 212; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1101, арк. 295; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1114, арк. 109–110.

²⁸ Архів управління Служби безпеки України у Вінницькій області (АУСБУВО), ф. 5, спр. 28506, т. 1–6.

²⁹ Н. Лапинский и В. Шмыгановский, «У последней черты», *Известия*, № 238, 1966.

³⁰ До прикладу, див. про суд над Олексієм, колишнім поліцейським з Рівненщини, що відбувся в січні 1982 р. у Вроцлаві: ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1093, арк. 37–38.

обиватель дивиться тепер як на нациста, погромщика, воєнного злочинця»³¹. Це стосувалося, очевидно, ставлення не лише до членів націоналістичних організацій, а й загалом до представників українських діаспорних спільнот на Заході. Приміром, до позитивних наслідків зараховувалося й те, що на парламентських виборах у Канаді в 1987 р. із 40 кандидатів-українців було обрано лише 7³². Важливим вважалося й те, що діаспора все більше зусиль та фінансових ресурсів почала вкладати у протидію заходам, до здійснення яких КДБ був причетний тим чи іншим чином³³. «Зокрема, на правовий захист у період роботи комісії Дешена «Комітет українців Канади» витратив 1,2 млн доларів; захист карателя Дем'янюка обійшовся в 600 тис. доларів і оголошено новий збір пожертв на ці цілі» — підраховувалося в одному зі звітів³⁴.

Не менш важливими в контекстуалізації діяльності КДБ у зазначений період були внутрішні фактори. Передусім, йдеться про боротьбу з національними рухами — українським, кримськотатарським, єврейським, — дисидентськими групами, релігійними течіями³⁵. Це було тим більш важливо з огляду на паралельний процес конструювання «єдиної радянської ідентичності» і міфу про Велику Вітчизняну війну як її складової і центральної частини³⁶. Вже в липні 1967 р. в структурі КДБ було створено окремий, 5-й, відділ з боротьби з ідеологічними диверсіями, який діяв у цьому напрямку. У постанові Політбюро ЦК КПРС від 17 липня 1967 р. про його створення особлива увага зверталася на наявність у СРСР значного числа репатріантів та осіб, звільнених з ГУЛАГу, серед яких було чимало місцевих колаборантів, і висловлювалося занепокоєння щодо ведення ними антирадянської діяльності³⁷. Голова КДБ Юрій Андропов у грудні 1975 р. серед потенційних противників режиму також називав «колишніх карателів та інших пособників німецько-фашистських окупантів»³⁸. Додатковим поштовхом для актуалізації діяльності КДБ

³¹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1119, арк. 31.

³² ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1119, арк. 31.

³³ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1110, арк. 170.

³⁴ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1119, арк. 31.

³⁵ До прикладу, див. про використання теми місцевої колаборації при здійсненні КДБ заходів проти прибічників нелегальної Істинно-православної церкви: ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1069, арк. 213.

³⁶ Николай Попов, *Память строгого режима: история и политика в России* (Москва: Новое литературное обозрение, 2011), 102–105.

³⁷ Кокурин і Петров, сост., *Лубянка*, 711–714.

³⁸ Алексей Макаров, Николай Костенко и Геннадий Кузовкин сост., *Власть и диссиденты: из документов КГБ и ЦК КПСС* (Москва: Московская Хельсинская Группа, 2006), 92.

у цьому напрямку стала постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого підвищення політичної пильності радянських людей» від 23 травня 1977 р.³⁹

Також не слід ігнорувати ініціативи знизу. У зв'язку із колосальними масштабами нацистського насильства в Україні багато місцевих мешканців самі стали його жертвами, втратили рідних тощо. Винуватцями цього часто були й місцеві колаборанти, а відтак було чимало зацікавлених у притягненні їх до відповідальності. Свою роль могли відіграти і майнові конфлікти після повернення амністованих з ГУЛАГу. До КДБ постійно надходили сигнали про злочинну діяльність під час нацистської окупації тих чи інших осіб. До прикладу, у 1979 р. було отримано 871 таку заяву, у 1988 р. – 248, у 1989 – 162⁴⁰. Хоча, як помітно, їх кількість і зменшувалась, але продовжували надходити вони до самого розпаду СРСР⁴¹. Приміром, розслідування у вже згаданій справі Кампфа розпочалось саме після такої заяви⁴². Про фактор ініціативи знизу можуть свідчити і запитання, які ставили співробітникам КДБ під час лекцій щодо «підвищення політичної пильності радянських людей». Їх сумлінно нотували: «Чи всі особи виявлені і понесли заслужене покарання за каральну діяльність в період Великої Вітчизняної війни?» (Житомир, 1981 р.), «Чому останнім часом не притягають до кримінальної відповідальності тих, хто в роки війни являвся активним пособником гітлерівців?» (Полтава, 1982 р.), «У випадку, якщо з-за кордону приїжджають в СРСР колишні бандити ОУН або карателі, чи притягають їх до кримінальної відповідальності?» (Тернопіль, 1983 р.) тощо⁴³.

Отже, ціла низка факторів впливала на те, що з початку 1960-х рр. КДБ почав більше уваги звертати на проблему місцевої колаборації, і відповідно змушувала до пошуку відповідного інструментарію для її використання з метою вирішення актуальних політичних завдань. Серед іншого, КДБ курував видання відповідної пропагандистської літератури, створення радіо- та телепередач, документальних фільмів. Для розуміння масштабів цього напрямку діяльності можна навести дані за 1984 р., упродовж якого співробітники держбезпеки взяли участь у створенні 8 документальних фільмів, 16 книг і брошур,

³⁹ Макаров, Костенко и Кузовкин, сост., *Власть и диссиденты*, 190.

⁴⁰ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1135, арк. 164; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1137, арк. 186.

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1138, арк. 26.

⁴² АУСБУЖО, ф. 5, спр. 32437, т. 2, арк. 2–3.

⁴³ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1088, арк. 251; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1096, арк. 228; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1104, арк. 94.

882 памфлетів і статей, 395 радіо- та телепередач⁴⁴. У червні 1980 р. КДБ звернувся до ЦК КПУ з пропозицією створити документальну стрічку за результатами судового процесу над колишніми поліцейськими Миколою Дуфанцем, Артемом Бубелою та Пилипом Рибачуком, який відбувся 5–28 серпня 1980 р. в райцентрі Стара Виживка на Волині: «У зв'язку зі зростаючою ворожою активністю закордонних оунівських центрів вихід зазначеного фільму на екрани в цьому році відіграв би важливу роль у посиленні наших загальнопрофілактичних і контрпропагандистських заходів щодо подальшого викриття антинародної сутності українського буржуазного націоналізму, кривавих злодіянь оунівських банд, а також компрометації спроб, які вживають ватажки ОУН, з консолідації своїх злочинних дій з екстремістськими устремліннями сіоністських лідерів». Створення такої стрічки пропонувалось доручити «Укркінохроніці», у чому голова КДБ УРСР Віталій Федорчук зі свого боку обіцяв «необхідну допомогу»⁴⁵. Наступного року відповідна стрічка під назвою «Без строку давності» була знята режисером Євгеном Татарцем⁴⁶. Очевидно, що для цього КДБ не міг обходитись лише власними кадрами, а повинен був налагоджувати співпрацю з авторами на кшталт згаданих Федрицького чи Татарця, проте характер такого роду співпраці, а також принципи фільтрування інформації, яка їм надавалась, потребують окремого дослідження.

Зрозуміло, що КДБ діяв з розрахунку не лише на радянського, а й на західного споживача. Використовувались при цьому ті самі засоби. Основним друкованим рупором виступала газета «Вісті з України» та її англomовна версія. До прикладу, того ж 1984 р. було ініційовано публікацію в них 85 статей відповідної тематики⁴⁷. У 1985 р. у рамках вже згаданої операції «Відплата» КДБ двічі організовував видання і подальше розповсюдження в США англomовної книжки «Щоб ми не забули» («Lest We Forget»), автором якої був вказаний лідер радянфільської Ліги американських українців Майкл Ганусяк, паралельно в Канаді поширено подібне видання під назвою «Ми звинувачуємо» («We Accuse») Валентина Стрикула⁴⁸. На основі

⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1108, арк. 35.

⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1081, арк. 302.

⁴⁶ Ірина Закринична та ін. упор., *Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (1976–1985)* (Київ: Центральний державний кінофотофоноархів ім. Г. Пшеничного, 2015), 593.

⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1108, арк. 36.

⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1109, арк. 123; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1110, арк. 169–170.

підготовлених КДБ матеріалів у 1987 р. шотландська телекомпанія зняла документальну стрічку «Британія — притулок нацистів» («Britain: A Nazi Safehouse»), яку впродовж липня—серпня того ж року було продемонстровано у США, Канаді, Австралії та Ізраїлі. Одним із її антигероїв виступив колишній поліцейський Зварич⁴⁹.

До написання окремих текстів або виступів на радіо залучались власне колишні колаборанти, їхні родичі, жертви нацистського насильства, ветерани війни⁵⁰. При проведенні судових процесів практикувалось залучення так званих громадських обвинувачів, найчастіше з числа місцевих авторитетів. До прикладу, у випадку зі згаданими вище Дуфанцем, Бубелою і Рибачуком таким виступив Никифор Комісарик — колишній член КПЗУ, ветеран війни, учасник боротьби з українським націоналістичним рухом, персональний пенсіонер республіканського значення⁵¹. Деякі із заходів, що здійснювались КДБ, вимагали залучення ще більшого числа людей. Від їх імені організовувалось масове засилання листів до посольств західних держав з вимогою видати тих чи інших осіб. Лише в 1977 р. до посольства США в Москві було таким чином заслано 181 індивідуальний або колективний лист від імені понад 1 500 осіб. Паралельно передбачалось проведення подібної кампанії, націленої на редакції американських єврейських газет та навіть президента США⁵². Для поширення інформації про конкретних осіб використовували також приватне листування⁵³. Інші формати діяльності включали більш тісну комунікацію з аудиторією, як то у випадку виховних бесід, тематичних вечорів чи сходів, де під фото- та відеофіксацію присутні підписували колективні звернення до лідерів країн Заходу з вимогою припинити потурання колишнім колаборантам і видати їх до СРСР. Особлива програма подібних заходів була передбачена на 1986 р.,

⁴⁹ АУСБУВоО, ф. 5, спр. 23102, т. 3, арк. 202–203; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1117, арк. 23; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1119, арк. 29.

⁵⁰ Публікацію «покаяння» колишнього поліцейського з Рівненщини див.: Антон Петрук-Бушевський, «Завдяки соціалістичній гуманності», *Вісті з України*, № 16, 1978. Інший подібний приклад див.: Архів управління Служби безпеки України у Хмельницькій області (АУСБУХМО), ф. 6, спр. 404 (пакет «Текст виступу Олинця В. Д. від 05.09.1960 по Волинському радіо і газеті», без внутрішньої нумерації). У пресі, приміром, публікувалось і засудження Раїсою Ковальчук своїх братів Сергія та Миколи, теж колишніх поліцейських і громадян США: Раїса Ковальчук, «Не забудемо, не простимо», *Вісті з України*, № 29, 1986.

⁵¹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67454, т. 33, арк. 60.

⁵² ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1061, арк. 124–125.

⁵³ Шищенко, «К вопросу о понятии и методах», 147–148.

до 40-ї річниці Міжнародного воєнного трибуналу в Нюрнберзі⁵⁴. До прикладу, 10 квітня 1986 р. на сході, що відбувся в будинку культури села Тур Ратнівського району на Волині мешканці цього та навколишніх населених пунктів вимагали у влади Великобританії видати колишнього поліцейського Зварича, який діяв тут під час нацистської окупації. Процес сходу був добре організований — виступали районний прокурор, православний священик, численні свідки. На даху будинку культури встановлено гучномовці. На фотографіях помітно, що деякі з присутніх тримали транспаранти з написами «Жителі с. Яревище вимагають видачі зрадника народу Кирила Зварича» та «Пам'ять не дає спокою». Під листом до британської прем'єр-міністра Маргарет Тетчер зібрано 2914 підписів. «І зараз, — йшлося у ньому, — зібравшись на сільський сход у зв'язку з 40-річчям Нюрнберзького процесу, ми звертаємось до Вас, пані прем'єр-міністр, з настійною проською не ігнорувати нашого голосу правди, почути крик зболених душ свідків злочинів вбивці К. Зварича і задовольнити нашу справедливую вимогу»⁵⁵. Серед іншого, на сході було продемонстровано згадану вище документальну стрічку «Без строку давності»⁵⁶. Сам схід теж фільмувався і відповідні кадри були своєю чергою включені до стрічки «Іменем закону пам'яті» (режисер — той самий Татарець)⁵⁷. Вже в листопаді того ж року її демонстрували на міжнародній конференції «Уроки Нюрнберга» в Москві⁵⁸.

Так само й публічний судовий процес над групою колишніх поліцейських, про який йшлося на початку, був типовим прикладом того, як КДБ спільно з партійними структурами намагались інструменталізувати тему місцевої колаборації, тому не зайвим буде розглянути його детальніше. Слідство у справі Володимира та Арсентія Панасюків, Георгія та Івана Паламарчуків і Олексія Скибчика завершилось 28 квітня 1972 р. і, за погодження між УКДБ по Рівненській області та Рівненським обкомом КПУ, вже наступного місяця заплановано проведення процесу в селищі Рафалівка Володимирецького району — власне там, де діяли підсудні під час

⁵⁴ Детальніше див.: Віталій Нахманович, «Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва 1941 р.», *Український історичний журнал*, № 3 (2007): 88.

⁵⁵ Володимир Канаш, «Переховування воєнного злочинця — теж злочин!», *Вісті з України*, № 17, 1986; Шафета, «Відкритий лист».

⁵⁶ Шафета, «Відкритий лист».

⁵⁷ Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного, спр. 10639.

⁵⁸ Євген Валевський, «Історія закликає до пильності: нотатки з міжнародної конференції «Уроки Нюрнберга», *Вісті з України*, № 49, 1986.

нацистської окупації⁵⁹. Проте провели його так у Володимирці, при чому пізніше планованого спершу терміну, розтягнувши аж на 20 днів — з 6 по 26 червня 1972 р.⁶⁰ Очевидно, це було викликано потребою належної підготовки до майбутнього процесу. УКДБ по Рівненській області спеціально сформував оперативну групу, учасники якої були негласно присутніми на процесі. Серед завдань, що стояли перед ними, — фіксація реагування місцевого населення на процес; особлива увага зверталась на поведінку родичів підсудних, збір інформації щодо інших співробітників Рафалівської районної поліції, якими цікавився КДБ⁶¹.

Приміщення Володимирецького будинку культури, розраховане на 500 осіб, щодня було переповнене людьми. Особливо співробітники КДБ відзначали вагомий відсоток молоді серед присутніх. 28 червня 1972 р., у день оголошення вироку, люди заповнили не лише приміщення будинку культури, а й площу біля нього, тому для того, аби всі охочі могли почути вирок, було встановлено радіодинамік⁶².

З огляду на те, що передбачалось охопити ще більшу аудиторію, багато уваги було приділено пропагандистському супроводу процесу, зокрема висвітленню його в пресі та по радіо, задля чого забезпечено присутність на ньому кореспондентів обласних газет «Червоний прапор» та «Зміна»⁶³. Тематичні акценти майбутніх публікацій були теж наперед визначені. З одного боку, це мало унеможливити шкідливу, з точки зору влади, інтерпретацію подій, тим більше, що під час процесу змушені були артикулюватись теми, витіснені з офіційного радянського канону про війну, як то Голокост чи український націоналістичний рух. З іншого боку, особлива увага зверталась на аспекти, що вважались особливо актуальними. До таких, приміром, відносилось зображення «сіоністів», під якими мали на увазі релігійних лідерів та співробітників внутрішньої адміністрації в Рафалівському гетто, не менші співучасники здійснення Голокосту, аніж нацисти і місцеві колаборанти. Така увага до цього питання була викликана як загалом антиізраїльським вектором у радянській політиці, так і внутрішніми проблемами, зокрема значним зростанням

⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1010, арк. 93.

⁶⁰ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 48.

⁶¹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 48; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1012, арк. 117.

⁶² ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1012, арк. 116.

⁶³ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1010, арк. 93; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 49, 77, 308–309.

з початку 1970-х рр. чисельності репатріантів до Ізраїлю⁶⁴. Приміром, в одному з документів КДБ вказувалось: «При цьому передбачено також на основі слідчих матеріалів на раніше засудженого до ВМП карателя, єврея Сигала-Сиголєнка, продемонструвати блокування українських націоналістів і єврейських сіоністів у боротьбі з Радянською владою в роки Великої Вітчизняної війни і на сучасному етапі»⁶⁵. Хаїм Сигал — це львівський єврей, який в період нацистської окупації видавав себе за українця Кирила Сиголєнка і служив у місцевих поліцейських структурах на Рівненщині, за що в березні 1952 р. був засуджений до розстрілу⁶⁶. Хоча його особа була досить зручною для пропагандистського викривання «сіоністів», проте до подій у Рафалівці він не мав жодного відношення. Очевидно, саме з цих причин випадок Сигала-Сигалєнка не фігурував у публікаціях за 1972 р., проте антисіоністська тематика активно використовувалась під час процесу у Володимирці. Як зазначалось в одному із партійних звітів про його перебіг, «на судовому процесі йшла мова і про тих, хто допомагав цим запродавцям-карателям, викривалась мерзенна роль верхівки гетто, єврейської поліції, рабинів, які сприяли катам творити криваві злочини»⁶⁷. Якщо звернутися до тексту «Бахова гора» Федрицького, то простежується, що автор дійсно приділив чимало уваги зображенню рабинів, співробітників юденрату та служби порядку Рафалівського гетто як «вірних помічників» у здійсненні нацистського антиєврейського насильства, хоча в слідчих матеріалах про їх роль майже не йшлося⁶⁸.

Проте одна справа запланувати щось, а інша — реальна реакція аудиторії. Якою вона була? Підсумовуючи результати діяльності за 1972 р., голова КДБ УРСР Федорчук писав: «У Сімферополі, райцентрах Рівненської та Волинської областей проведено відкриті судові процеси, які широко висвітлювались по радіо і в пресі. Вони відіграли важливу роль у подальшому викритті антинародної сутності

⁶⁴ У 1972 р. з СРСР до Ізраїлю репатріювалось близько 30 тис. осіб. Див.: Татьяна Носенко и Нина Семенченко, *Напрасная вражда: очерки советско-израильских отношений 1948–1991 гг.* (Москва: Институт востоковедения РАН, 2015), 89.

⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 49.

⁶⁶ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67436, т. 1–4. Перший текст про випадок Сигала-Сиголєнка опублікували у 1980-х рр. Теодор Гладков та Борис Стекляр, співробітники УКДБ по Рівненській області. Див.: Теодор Гладков и Борис Стекляр, «Рассказы полковника Боняря», в *Чекисты рассказывают*, сост. Владимир Листов (Москва: Советская Россия, 1985), 6: 146–155.

⁶⁷ Склокіна, «Радянська політика пам'яті про колаборацію», 127.

⁶⁸ Федрицький, «Бахова гора», 85–86.

українських і татарських націоналістів, їх кривавих злодіянь, тісного зв'язку з каральними органами фашистської Німеччини і сприяли відриву з-під впливу українських націоналістів і татарських автономістів політично незрілої частини громадян, які потрапили в оману»⁶⁹. Звіт Рівненського обкому КПУ так само запевняв, що процес «відіграв важливу роль у викритті злодіянь фашизму, українського буржуазного націоналізму, релігійного сектантства та сionізму, у вихованні населення області в дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до будь-яких ворогів радянського народу»⁷⁰.

Задля досягнення таких результатів співробітники КДБ повинні були непомітно коригувати хід процесу так, аби він не виходив за заплановані рамки. Основна небезпека була з боку родичів підсудних. Принаймні у кількох випадках вони намагались вплинути на свідків, але співробітники КДБ одразу нейтралізували такі спроби. Зокрема, з Рівного до Володимирця 6 червня 1972 р., у перший же день процесу, прибула Любов Журавльова, племінниця підсудного Георгія Паламарчука, зі своїм чоловіком. КДБ вже займався ними на етапі слідства, підозрюючи в намаганні вплинути на його перебіг. У Володимирці вони спробували встановити контакт з підсудними та потерпілими. Вже наступного дня КДБ організував їх відклик на місця роботи, змусивши таким чином повернутись до Рівного⁷¹. Дружина іншого підсудного, Івана Паламарчука, намагалась вплинути на двох свідків, аби ті відмовились від своїх попередніх зізнань. Цей факт був оголошений під час процесу⁷². Загалом змінив свої покази лише один зі свідків, Севастьян Скибчак, що КДБ пояснював результатом впливу на нього родичів підсудних⁷³. Як і планувалось, у ході процесу співробітникам КДБ вдалося отримати інформацію про інших місцевих колаборантів⁷⁴. Принаймні один із них, колишній поліцейський Яким Гузій, опинився на лаві підсудних під час публічного судового процесу, що відбувся в тому самому Володимирці в листопаді 1974 р.⁷⁵

⁶⁹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1020, арк. 11.

⁷⁰ Склокіна, «Радянська політика пам'яті про колаборацію», 127.

⁷¹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 78–79.

⁷² ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 184.

⁷³ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 284.

⁷⁴ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 78, 285.

⁷⁵ АУСБУРО, ф. 4, спр. 19099, т. 1–11.

Відносно процесу у Володимирці вдалося виявити ряд джерел, які дозволяють хоча б частково пролити світло на сприйняття подібних судових процесів місцевим населенням. Як вже згадувалось, співробітники оперативної групи УКДБ по Рівненській області негласно перебували на процесі, у тому числі для фіксації як реагування присутніх на ньому, так і характеру подальших обговорень, що відбувались, приміром, у трудових колективах. У більшості випадків занотовані ними у відповідних донесеннях оцінки були цілком позитивними. Будь-які намагання підсудних виправдати себе чи відмовитись від попередніх показів у залі зустрічали вигуками «гади», «мучителі», «вбивці»⁷⁶. «Чому з ними вовтузяться? — викрикувала молодь. — Це зайва трата часу, їх всіх треба на одну мотузку»⁷⁷. Оголошення вироку супроводжувалось аплодисментами і вигуками «Мало гадам!»⁷⁸. Навіть більше, вони вступали в суперечки з тими, хто дозволяв собі висловлюватись критично до того, що відбувалося. Коли один з присутніх, бухгалтер Павло Куц, під час перерви в засіданні заявив, мовляв, «дарма їх судять, вони нічого не робили, стріляли німці», то з ним почали сперечатись молоді люди, доводячи, що радянська влада ще занадто гуманно поводить стосовно таких «паразитів». Після цієї суперечки Куц більше на процесі не з'являвся⁷⁹. Так само свідок Скибчик після зміни своїх показів був оточений обуреним натовпом: «...ти продажна шкура, мало тебе лупцювали в поліції, треба було тобі, негіднику, дати більше, щоб не хитрував. А ще називаєш себе комсомольцем»⁸⁰.

Зафіксовані співробітниками КДБ вислови часто зводились до вимог якнайжорстокішого покарання підсудних чи навіть нарікань на надмірний гуманізм з боку влади. Приміром, колгоспниця Малярчук говорила: «Таких паразитів треба катувати, як вони це робили»⁸¹. Водій автобуса Калинка під час розмови зі співробітниками заявляв: «Якби мені сказали задавити їх автобусом, то рука в мене на кермі не здригнулась би». «Шкода бруднити машину об таку мерзоту, — заперечував йому один із колег. — Краще їх зав'язати в мішок і втопити

⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 184.

⁷⁷ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 284.

⁷⁸ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1012, арк. 116.

⁷⁹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 78.

⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 284.

⁸¹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 285.

в глухому болоті, куди й люди не ходять»⁸². Подібно висловлювався вчитель фізкультури Гаврилюк: «Я б на місці судді не виносив жодного вироку, а розпеченим залізом випік би їм на лобі «кат», «вражина» і пустив серед людей, аби кожен знав, хто живе серед них, і міг сказати йому, що ти, сволота, пив людську кров і тобі не місце серед них»⁸³.

Особливо відслідковували в КДБ реакцію на процес у Володимирці, передусім на його антисіоністську складову, серед етнічних євреїв. У спеціальному повідомленні від 11 серпня 1972 р. наводились висловлювання, зафіксовані в різних містах радянської України. Частина з них цілком збігались із інтерпретацією, що була запропонована у відповідних публікаціях. До прикладу, вчителька Есфір Кантаржі з Одеси висловлювалась так: «Яка нищість, яка підлість допомагати катам свого народу. Голда Меїр мало чим відрізняється від цих покидьків. Вона заманює євреїв до Ізраїлю, де вони приречені на важке життя»⁸⁴. Поряд з цим прослідковувались і протилежні випадки, дехто навіть нарікав, що подібні публікації провокують антисемітські настрої в суспільстві, замовчують участь євреїв в антинацистському спротиві. Показовою є реакція інженера Семена Беренштейна з Києва: «Влада останнім часом все частіше намагається через пресу компрометувати сіоністів і тим самим відвести від себе удар світової громадської думки. Ці газети нехай вони самі й читають. Ми їх читати не будемо»⁸⁵.

Іншим джерелом можуть слугувати індивідуальні та колективні листи, які надходили на адресу виїзної сесії Рівненського обласного суду під час процесу у Володимирці. Вони згадувались і навіть фрагментарно цитувались у донесеннях КДБ та «Баховій горі» Федрицького⁸⁶. Однак, що важливо, збереглися і їхні повні оригінальні версії — сім листів, з яких чотири від трудових колективів і три від колишніх учасників радянського партизанського руху⁸⁷. Це типові зразки комунікації з владою по-радянськи — своєрідні ритуальні послання, в яких важливішим був навіть не зміст, а мова, якою вони були написані. Тому листи були переповнені ідеологемами на кшталт «священної війни» або «українських буржуазних націоналістів».

⁸² ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 307–308.

⁸³ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 308.

⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1013, арк. 255.

⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1013, арк. 257.

⁸⁶ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1011, арк. 185, 308, 329–331; Федрицький, «Бахова гора», 90–91.

⁸⁷ АУСБУРО, ф. 4, спр. 19090, т. 15, арк. 166 (пакет «Листи трудящих на адресу суду», без внутрішньої нумерації).

Підсудні називались «відщепенцями» — терміном особливо популярним у тодішньому радянському публічному дискурсі⁸⁸. Цим насамперед чітко декларувалась соціальна дистанція між підсудними та правильними радянськими громадянами, як автори листів себе позиціонували, свого роду запевнення у власній лояльності. До прикладу, в листі колективу середньої школи села Полиці Володимирецького району писалось: «Нам невимовно шкода, що така людина як Паламарчук Іван носила звання вчителя, маючи в душі зовсім не те, чому вчила дітей»⁸⁹. Так само описувався травматичний досвід нацистської окупації в населених пунктах Володимирецького району, боротьба в лавах радянських партизан або РСЧА. Усі листи закінчувались однаковою вимогою — розстріляти підсудних. «Обсудивши на зборах злочинні дії зрадників народу, — читаємо в колективному листі колгоспників села Великі Цепевичі Володимирецького району, — ми просимо обласний суд застосувати до них найвищу міру покарання, щоб вони більше не ходили по нашій святій землі, не радувались нашим досягненням»⁹⁰. Це власне була та реакція, яку влада, зокрема й КДБ, очікувала. Єдина несподіванка — у листах згадувались єврейські жертви, проте не було жодного слова про «сіоністів» і їхню роль у здійсненні нацистських злочинців, попри те, скільки уваги на цій темі акцентували організатори процесу.

Загалом, усе це засвідчує, що пересічні громадяни цілком визнавали легітимність дій радянської влади в напрямку переслідування колишніх колаборантів. При цьому до таких настроїв схилились навіть ті, кого можна з упевненістю назвати антирадянськи налаштованими. До прикладу, львівська дисидентка Ірина Калинець, засуджена до 9 років ув'язнення, скаржилась у серпні 1972 р.: «Чи заслужила я такий термін? (Гітлерівському посіпаці у Володимирці Ровенської області дали тільки 10 р.)»⁹¹.

Отже, у 1960–1980-х рр. КДБ ініціював проведення численних публічних судових процесів над місцевими колаборантами як частину ширшої кампанії з інструменталізації подій Другої світової війни, нацистської окупації та Голокосту. Активна участь КДБ у створенні та розповсюдженні пропагандистської продукції як для внутрішнього,

⁸⁸ Пётр Червинский, *Язык советской действительности: семантика позитива в обозначении лиц* (Тернополь: Крок, 2012), 310–311.

⁸⁹ АУСБУРО, ф. 4, спр. 19090, т. 15, арк. 166.

⁹⁰ АУСБУРО, ф. 4, спр. 19090, т. 15, арк. 166.

⁹¹ Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (АУСБУЛО), ф. 6, спр. П-19483, т. 5, арк. 193.

так і закордонного споживача є безумовною. Майже завжди за цією діяльністю було намагання використати травматичну тему для вирішення актуальних політичних питань. Відкритим залишається запитання чи можна стверджувати, що активна залученість КДБ до описаних процесів означала і те, що його співробітники таким чином поширювали своє корпоративне бачення проблеми місцевої колаборації, до прикладу, ототожнення колаборантів з «оунівцями» чи «сіоністами», навіть тоді, коли жодних підстав для цього не було. Ще однією проблемою, вартою стати темою окремого дослідження, є простеження того, наскільки штампи, створені в межах радянського публічного дискурсу в 1960–1980-х рр., продовжили використовуватись і після розпаду СРСР. Одним з джерел для такого аналізу може стати кореспонденція, надіслана в 1990-х рр. на адресу Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. Це листи з усіх куточків України, індивідуальні та колективні, як «за», так і «проти». Автор лише невеликої частини з них були безпосередніми учасниками або свідками подій, отже, могли навести факти з власного досвіду. Більшість же листів надходила від органів місцевого самоврядування, трудових колективів, ветеранських організацій тощо. Вони були досить схожими на проаналізовану вище кореспонденцію, отриману в ході процесу у Володимирці в червні 1972 р., до прикладу, через використання подібних ідеологем на кшталт «українських буржуазних націоналістів». Часто в них прямо апелювали до радянських публікацій 1960–1980-х рр. чи результатів проведених тоді ж публічних судових процесів⁹². У деяких листах можна зустріти навіть знайомі імена місцевих колаборантів, популяризовані свого часу за участі КДБ, як-от неодноразово згадуваного нами Зварича⁹³.

Andrii Usach

«DON'T LET THEM STEP ON OUR HOLY GROUND»: KGB UKRAINIAN SSR AND THE POLITICS OF MEMORY ON LOCAL COLLABORATION, 1960–1980's

In 1960–1980s, the Soviet Ukraine adopted a practice of public court proceedings that became an essential part of the so-called «second wave» of ex-collaborators persecution in the Ukrainian SSR. Initiated by Com-

⁹² Олександра Веселова упор., *Національне примирення чи конфронтація? Збірник документів* (Київ: Інститут історії України НАНУ, 1999), 110–111, 190, 298, 474.

⁹³ Веселова, упор. *Національне примирення чи конфронтація?*, 259.

mittee for State Security (KGB), these proceedings represented an important part of a larger campaign on the instrumentalization of the events of World War II, Nazi occupation and the Holocaust. KGB's active involvement in the creation and distribution of propaganda products among both domestic and foreign consumers is indisputable. Usually this activity would touch on a sore point in order to solve relevant political issues.

A major external factor affecting the KGB's activity in those years was «the cold war», the aggravation of which began in early 1960s. In this regard, KGB Ukrainian SSR focused attention on the Ukrainian diaspora, as they saw a threat in the fact that the Western intelligence services were using it for anti-Soviet purposes, including private contacts with relatives living in Ukraine. That is why, since early 1960s, there was a trend to accumulate and disclose information about the members of diaspora communities, who cooperated with Nazi Germany during World War II. The main goal thereupon was to label all these communities as total collaborators and Western countries as those that deliberately provide them with a shelter.

An important role in contextualizing the KGB's activity in the stated period belongs to internal factors, particularly, to the struggle with national movements – Ukrainian, Crimean Tatar, Jewish, – dissident groups and religious denominations. It was even more important in terms of a simultaneous shaping of the «common Soviet identity» and a myth of the Great Patriotic War as a part and center of this identity.

This article explores the role KGB Ukrainian SSR played in instrumentalizing local collaboration in 1960–1980s. The author seeks to trace the way Ukrainian population responded to this activity in short- and long-term perspectives. The author leans on the archives of Security Service of Ukraine (SBU), which have recently become accessible.

Key words: Collaboration, KGB of the Ukrainian SSR, trials, instrumentalization, participation in the Holocaust.

Bibliography

Artizov, Andrej i dr., sost. Reabilitacija: kak jeto bylo. Dokumenty Prezidiuma CK KPSS i drugie materialy. Moskva: MFD, 2000.

Babii, Borys, i Hlib Chanhuli. «Suvori uroky istorii.» Visti z Ukrainy, № 6, 1987.

Bazhan, Oleh. «Reformuvannia orhaniv derzhbezpeky URSR u 1950 – pershii polovyni 1960-kh rr.» V Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1918–1991 rr.): istoriia, struktura, funktsii, uporiadnyky Oleh Bazhan i Roman Podkur, 312–333. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2013.

Bazhenov, Nikolaj. «Nerushimost' principov Njurnberga i sotrudnichestvo gosudarstv v presledovanii nacistских voennyh prestupnikov.» V Njurnbergs'kij process i sovremennost'. Moskva: Institut gosudarstva i prava Akademii nauk SSSR, 1986.

Chervinskij, Pjotr. Jazyk sovet'skoj dejstvitel'nosti: semantika pozitivna v oboznachenii lic. Ternopol': Krok, 2012.

Exeler, Franziska. «The Ambivalent State: Determining Guilt in the Post-World War II Soviet Union.» *Slavic Review* 75, no. 3 (2016): 606–629.

Fedrytskyi, Oleksandr. «Bakhova hora.» V Zuby drakona. Publitsystychni narysy i pamflety, 78–91. Kyiv: Dnipro, 1988.

Gladkov, Teodor, i Boris Stekljar. «Rasskazy polkovnika Bonarja.» V Chekisty rasskazyvajut, sostavitel' Vladimir Listov, 6: 146–155. Moskva: Sovetskaja Rossija, 1985.

Jumashev, Mihail, A. Kaliteevskaja i R. Vladimircsev, sost. Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR: 1938–1975. Moskva: Izvestija Sovetov deputatov trudjashhihsja SSSR, 1975.

Kanash, Volodymyr. «Perekhovuvannia voiennoho zlochyntsia – tezh zlochyn!» Visti z Ukrainy, № 17, 1986.

«Karatel' izoblichen.» Informacionnyj bjulleten' KGB SSSR, № 4 (1990): 6.

Kokurin, Aleksandr i Nikita Petrov, sost. Lubjanka: Organy VChK-OG-PU-NKVD-MGB-MVD-KGB, 1917–1991: spravocnik. Moskva: MFD, 2003.

Koposov, Nikolaj. Pamjat' strogogo rezhima: istorija i politika v Rossii. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2011.

Kovalchuk, Raisa. «Ne zabudemo, ne prostymo.» Visti z Ukrainy, № 29, 1986.

Lapinskij, N. i V. Shmyganovskij. «U poslednej cherty.» Izvestija, № 238, 1966.

Makarov, Aleksej, Nikolaj Kostenko i Gennadij Kuzovkin, sost. Vlast' i dissidenty: iz dokumentov KGB i CK KPSS. Moskva: Moskovskaja Hel'sinskaja Gruppa, 2006.

Nakhmanovych, Vitalii. «Bukovynskij kurin i masovi rozstrily yevreiv Kyieva 1941 r.» Ukrainyskij istorychnyj zhurnal, № 3 (2007): 76–97.

Nosenko, Tat'jana, i Nina Semenchenko. Naprasnaja vrazhda: ocherki sovet'sko-izrail'skih otnoshenij 1948–1991 gg. Moskva: Institut vostokovedenija RAN, 2015.

«Nota MID SSSR posol'stvu Velikobritanii v Moskve.» Izvestija, № 123, 1972.

Pastushenko, Tetiana. ««Pravosuddia» po-radiansky: kvalifikatsiia spivpratsi z natsystamy v SRSR, 1941–1956 rr.» Storinky voiennoi istorii Ukrainy 16 (2013): 125.

Penter, Tanja. «Local Collaborators on Trial: Soviet War Crimes Trials under Stalin (1943–1953).» *Cahiers du Monde russe* 49, no. 2–3 (2008): 341–364.

Petruk-Bushevskiy, Anton. «Zavdiaky sotsialistychnii humannosti.» Visti z Ukrainy, № 16, 1978.

Prusin, Alexander V. «The «Second Wave» of Soviet Justice: The 1960s War Crimes Trials.» In *Rethinking Holocaust Justice: Essays across Disciplines*, edited by Norman J. W. Goda, 129–157. New York: Berghahn Books, 2018.

Shafeta, Polikarp. «Vidkryti lyst premier-ministrovi Velykobrytanii Marharet Tetcher.» Visti z Ukrainy, № 38, 1986.

Shishhenko, Vladimir. «K voprosu o ponjatii i metodah razlozhenija jemigrantskikh antisovetskikh organizacij.» Trudy vysšej shkoly KGB SSSR 43 (1988): 152.

Simkin, Lev. «Death Sentence Despite the Law: A Secret 1962 Crimes-against-Humanity Trial in Kiev.» *Holocaust and Genocide Studies* 27, no. 2 (2013): 299–312.

Sklokina, Iryna. «Radianska polityka pamiaty pro kolaboratsiiu periodu natsyst'skoi okupatsii yak instrument natsionalnoi polityky: rehionalnyi aspekt.» Natsionalna ta istorychna pamiat 5 (2012): 118–141.

Veselova, Oleksandra, upor. Natsionalne prymyrennia chy konfrontatsiia? Zbirnyk dokumentiv. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 1999.

Vronska, Tamara. «Femida voiennoi doby i tsyvilne naselennia.» Storinky voiennoi istorii Ukrainy 3 (1999): 100–119.

Weiner, Amir. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Zakrynychna, Iryna ta in., upor. Kinolitopys: anotovanyi katalog kinozhurnaliv, dokumentalnykh filmiv i kino- i telesiuzhativ (1976–1985). Kyiv: Tsentralnyi derzhavnyi kinofotofonoarkhiv im. H. Pshenychnoho, 2015.

Archives

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Khmelnytskii oblasti (AUSBUKhmO). F. 6, spr. 404.

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Lvivskii oblasti (AUSBULO). F. 6, spr. P-19483, t. 5.

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Rivnenskkii oblasti (AUSBURU). F. 4, spr. 19090, t. 1–15; spr. 19099, t. 1–11.

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Vinnytskii oblasti (AUSBURU). F. 5, spr. 28506, t. 1–6.

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Volynskii oblasti (AUSBURU). F. 5, spr. 23102, t. 1–3.

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Zhytomyrskii oblasti (AUSBURU). F. 5, spr. 32437, t. 1–8.

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). F. 5, spr. 67436, t. 1–4; spr. 67454, t. 33; f. 16, spr. 110, 932, 1005, 1006, 1010–1013, 1019, 1020, 1061, 1069, 1081, 1085, 1088, 1089, 1093, 1096, 1101, 1104, 1108–1110, 1112–1114, 1117, 1119, 1135, 1137, 1138.

Tsentralnyi derzhavnyi kinofotofonoarkhiv Ukrainy im. H. S. Pshenych-noho, spr. 10639.

10.33124/hsuf.2018.10.02

Александр Круглов

ХОЛОКОСТ В ОККУПИРОВАННЫХ РЕГИОНАХ СССР: ПРОБЛЕМА ПЕРИОДИЗАЦИИ И РЕГИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ

В статье критически рассматриваются и анализируются имеющиеся варианты периодизации Холокоста в бывшем СССР, предложенные израильским историком и исследователем Холокоста Ицхаком Арадом и российским историком Ильей Альтманом. Как Арад, так и Альтман в основу периодизации кладут количественные изменения и внешние по отношению к Холокосту факторы, в то время как, по мнению автора статьи, научная периодизация должна основываться на качественных изменениях и внутренней логике развития исследуемого явления (в нашем случае — Холокоста). Исходя из этих принципов, автор приходит к выводу, что в Холокосте в СССР можно выделить только два этапа. Первый этап — с 22 июня 1941 г. до перехода к поголовному истреблению евреев и (второй этап) — с этого момента до полного освобождения советской территории.

На основе изучения соответствующей научной литературы, немецких и советских документов (донесения немецких карательных органов, акты ЧГК) автор констатирует, что в разных оккупированных регионах СССР переход к поголовному истреблению евреев произошел не одновременно, а в разное время — в Латвии и в Белоруссии (Белостокская область) уже в начале июля 1941 г., в Литве в середине августа 1941 г., в Украине в третьей декаде августа 1941 г. По мнению автора, в основе этой разномоментности лежал человеческий фактор, а сам факт начала поголовного истребления евреев уже в начале июля 1941 г. говорит о том, что принципиальное решение об уничтожении советских евреев как евреев большевистских (так называемый «приказ фюрера», т.е. Гитлера) было принято, скорее всего, до нападения Германии на СССР. В статье приводятся послевоенные показания ряда бывших «фюреров» команд СД о том, что о «приказе фюрера» им было объявлено еще до начала «кампании против России».

Ключевые слова: Холокост в СССР, периодизация Холокоста, оккупированная территория, истребление евреев, расстрелы.

Введение

Проблема периодизации Холокоста в оккупированных регионах СССР¹ является одной из наименее изученных: специальных публикаций на эту тему не существует, хотя имеются попытки периодизации в общих работах по Холокосту в СССР. Между тем периодизация истории Холокоста является важной методологической проблемой: ее решение способствует реализации исследований, связанных с региональными особенностями Холокоста.

Периодизация характеризуется как методологический инструмент, с помощью которого чисто механическую сумму событий, фактов, явлений можно упорядочить, свести в определенную систему. А наличие системы, применение системного подхода является, как известно, одним из основных признаков науки. Однако эту свою функцию периодизация выполняет только в том случае, если она является научной. Существует два вида научной периодизации — формальная (периодизация по основному существенному признаку)² и диалектическая (периодизация по основному внутреннему противоречию, характерному для данного явления, в нашем случае — для Холокоста). Ниже мы рассмотрим имеющиеся варианты формальной периодизации, покажем, почему они являются, по нашему мнению, некорректными, и предложим свой вариант периодизации Холокоста в СССР и вытекающие из него региональные особенности Холокоста. Поскольку наиболее типичными, на наш взгляд, являются варианты, предложенные Ицхаком Арадом и Ильей Альтманом, для анализа предлагаются эти периодизации.

Периодизация Холокоста в СССР И. Арада и ее критика

Одну из первых попыток периодизации Холокоста мы находим у известного израильского исследователя И. Арада (Yitzhak Arad), который выделил три периода в истреблении евреев на оккупированных территориях СССР: с 22 июня 1941 г. до зимы 1941–1942 гг.,

¹ Под «СССР» автор имеет в виду СССР в границах на середину 1941 г. Всех евреев на этой территории (и вообще евреев Восточной Европы) нацисты считали «большевистскими» и «коммунистическими», независимо от того, когда эти территории вошли в состав СССР, степени советизации и ассимиляции евреев на присоединенных в 1939–1940 гг. территориях, и что многие евреи, особенно Прибалтики и бывших польских и румынских территорий, были настроены антикоммунистически.

² Основным существенным признаком для формальной периодизации Холокоста является такой признак, который отличает Холокост как вид геноцида от других видов геноцида. Таким признаком и одновременно сутью Холокоста является тотальное истребление евреев нацистами только потому, что они являются евреями.

когда было уничтожено большинство евреев, проживавших в Литве, Латвии, Эстонии, Молдавии (Бессарабия и Северная Буковина), и почти все евреи Восточной Белоруссии, Восточной Украины и оккупированных районов России; с весны до конца 1942 г., когда было убито большинство евреев западных районов Украины и Белоруссии и южных районов России, оккупированных летом 1942 г.; с начала 1943 г. до изгнания немцев со всей оккупированной советской территории, когда были уничтожены все оставшиеся евреи³.

Как мы видим, в основе этой периодизации находятся количественные изменения. Эти изменения, несомненно, важны, так как именно они приводят к изменениям качественным, однако считать именно количественные изменения основой, критерием периодизации Холокоста в СССР (как, впрочем, какого-либо иного события или явления), совершенно некорректно — в основе периодизации должны находиться не количественные, а качественные изменения. Таким качественным скачком, отделяющим один период Холокоста в СССР от другого, явился, на наш взгляд, переход от расстрелов еврейской интеллигенции (как потенциальной руководящей силы сопротивления политике истребления), евреев — функционеров компартийного и советского аппарата, евреев-мужчин (как возможной движущей силы сопротивления политике истребления) к поголовному истреблению евреев. Больше качественных скачков в Холокосте в СССР не наблюдалось. Происходили только количественные изменения, то есть множились населенные пункты, районы, области, «свободные от евреев».

Когда произошел качественный скачок в Холокосте в СССР?

В разных оккупированных регионах СССР указанный выше качественный скачок (переход к поголовному истреблению евреев) произошел не одномоментно, а в разное время. Первое массовое уничтожение евреев состоялось в районе деятельности оперативной команды 2 (*Einsatzkommando 2*) («фюрер» — штурмбаннфюрер СС Рудольф Батц) — в Латвии (кроме района Даугавпилс) и в прилегающих к Латвии районах Литвы (Биржайский, Мажейкяйский, Шяуляйский и, вероятно, Тельшяйский). Уже 11 июля 1941 г. в городе Ауце (тогда Елгавский уезд, ныне Добельский район) отряд латышской

³ Ицхак Арад, ред., *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): сборник документов и материалов* (Иерусалим: Яд Ва-Шем, 1991), 9; Ицхак Арад, *Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945)* (Днепропетровск: Центр «Ткума», ЧП «Лира ЛТД»; Москва: Центр «Холокост», 2007), 197.

«самоохраны» и группа немцев, приехавших из Елгавы⁴, расстреляли поголовно всех евреев, оставшихся в оккупации, — 99 чел. — мужчин, женщин и детей⁵. Расстрел всех евреев в Ауце не был исключением или «дикой» акцией. Так, 12 июля были убиты все евреи в Добеле⁶, 18 июля — в Акнисте⁷, 19 июля — в Виесите⁸, 21 июля — в Субате⁹, 21–22 июля — в Илуксте¹⁰, 28 июля — в Силене¹¹. Во второй половине июля 1941 г. были также уничтожены все евреи в Елгаве и окрестностях (1 550 чел., в том числе 1 200 из Елгавы)¹², в Тукумсе¹³, в Канда-

⁴ Скорее всего, речь идет об отряде оперативной команды 2. Сама команда в то время находилась в Риге, а один из ее отрядов — в Елгаве (Mitau). Этот отряд (около 20 чел.) возглавлял штурмшарфюрер СС Альфред Беку (Alfred Becu). Bundesarchiv (далее — BArch) B162/19407, Anklage ZSt Dortmund 45 Js 18/65 gg., Becu und Adelt; BArch B162/14317, Urteil LG Köln 24 Ks 1/68 gg., Becu und Adelt.

⁵ Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ), ф. 7021, оп. 93, д. 2410, л. 272–285 (показания свидетелей); Rudīte Viksne, «Ebreju iznīcināšana Aucē 1941 gada jūlijā», in *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: starptautiskā semināra referāti 2001 gada 29 novembris, Rīga, un 2001–2002 gada pētījumi par holokaustu Latvijā* (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003), 101–126. В монографии Andrew Ezergailis, *The Holocaust in Latvia 1941–1944: The Missing Center* (Rīga: Historical Institute of Latvia, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C., 1996) об акции в Ауце не упоминается вообще, хотя именно с нее началось тотальное истребление евреев.

⁶ ГАРФ, ф. 7021, оп. 93, д. 2410, л. 292 (акт от 30 июня 1945 г.), л. 296–307 (показания свидетелей); Мейер Мелер, *Места нашей памяти: еврейские общины Латвии, уничтоженные в Холокосте* (Рига: Рижская еврейская община, Музей «Евреи Латвии», 2010), 156. Расстреляны были 48 чел. (18 мужчин, 17 женщин и 13 детей).

⁷ Мелер, *Места нашей памяти*, 25–29.

⁸ «Виесите», в *Российская Еврейская Энциклопедия* (Москва, 2000), 4:239; Мелер, *Места нашей памяти*, 97.

⁹ Григорий Смирин, «Субате», в *Холокост на территории СССР: энциклопедия*, ред. Илья Альтман (Москва: РОССПЭН, 2009), 953.

¹⁰ Иосиф Рочко, «Илуксте», в *Холокост на территории СССР: энциклопедия*, ред. Илья Альтман (Москва: РОССПЭН, 2009), 347. Вместе с местными евреями были также расстреляны несколько сот евреев-беженцев из Литвы.

¹¹ Григорий Смирин и Мейер Мелер, «Боровка в Латвии», *Леаим: ежемесячный литературно-публицистический журнал*, № 10 (114) (2001): 18–21. Евреи были арестованы 22 июля 1941 г. и помещены в синагогу. Расстрел был произведен 28 июля 1941 г. членами местного отряда «самообороны».

¹² BArch B162/435, Ereignismeldung UdSSR, № 40 (от 1 августа 1941 г.); BArch B162/19407, Anklage ZSt Dortmund 45 Js 18/65 gg., Becu und Adelt; BArch B162/14317, Urteil LG Köln 24 Ks 1/68 gg., Becu und Adelt; Andris Tomašūns, «Jelgavā nogalinātie ebreji: padomju un nacistu dati», in *Holokausta Latvijā: starptautiskās konferences materiāli 2004 gada 3–4 jūnijs, Rīga, un 2004–2005 gada pētījumi par holokaustu Latvijā* (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2006), 162–183.

¹³ ГАРФ, ф. 7021, оп. 93, д. 134, л. 10–25 (показания свидетелей); Максим Марголин, *Холокост в Латвии: «Убить всех евреев!»* (Москва: Вече, 2011), 288.

ве¹⁴, в Стенде¹⁵ и, вероятно, в Кулдиге¹⁶ и в Салдусе¹⁷. Отряд оперативной команды 2 в Шяуляй (Литва) уже 12–13 июля 1941 г. организовал расстрел **всех** евреев в Плунге (Тельшайский уезд)¹⁸, а в третьей декаде июля 1941 г. — **всех** евреев в Лигумай¹⁹, Линкуве²⁰, Шаукенай²¹.

В районе деятельности (Литва и район Даугавпилса) соседней команды — оперативной команды 3 (*Einsatzkommando 3*) («фюрер» — штандартенфюрер СС Карл Егер) — качественный скачок произошел в середине августа 1941 г. 15–16 августа 1941 г. в Рокишкис отряд этой команды совместно с литовскими «партизанами» произвел поголовное истребление всех евреев, то есть впервые расстрелял не только взрослых евреев, но и детей — в общей сложности 3 200 чел²². Вместе с тем следует отметить, что отряд этой команды в Даугавпилсе впервые произвел расстрел женщин с детьми уже 2 августа 1941 г.²³

¹⁴ ГАРФ, ф. 7021, оп. 93, д. 130, л. 83.

¹⁵ ГАРФ, ф. 7021, оп. 93, д. 130, л. 220 с об.

¹⁶ ГАРФ, ф. 7021, оп. 93, д. 2415, л. 85.

¹⁷ ГАРФ, ф. 7021, оп. 93, д. 2415, л. 4, 12.

¹⁸ См.: BArch B162/9336–9338, Exekution der jüdischen Bevölkerung aus Plunge (Litauen) (ca. 3000 Personen), zum Teil durch Erschießung im Dorf Kauschenai, 1941 durch litauische Partisanen unter deutscher Führung und Erschießung von litauischen, politischen Häftlingen in Plunge; Alexander Kruglov and Geoffrey P. Megargee, «Plunge», in *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, ed. Geoffrey P. Megargee and Martin Dean (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2012), 2: 1105.

¹⁹ Boleslovas Baranauskas ir Eusiejus Rozauskas, red., *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944: dokumentų rinkinys* (Vilnius: Leidykla «Mintis», 1973), 404. В ходе двух казней убито 190 чел. (40+150). По другим данным (Wolfgang Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrussland 1941–1944* (Paderborn: Schöningh, 2005), 297) расстрел евреев в Лигумай имел место 1 августа 1941 г. (около 500 жертв).

²⁰ ГАРФ, ф. 7021, оп. 94, д. 436, л. 28; «Linkuva», in *Lithuanian Jewry* (Tel Aviv: Association of Former Lithuanians in Israel, 1984), 4:306; «Linkuva», in *Pinkas Hakehillot Lita: encyclopedia of Jewish Communities, Lithuania*, ed. Dov Levin and Yosef Rosin (Jerusalem: Yad Vashem, 1996), 362. По другим данным (Boleslovas Baranauskas ir Eusiejus Rozauskas, red., *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944: dokumentų rinkinys* (Vilnius: Leidykla «Mintis», 1973), 404) гетто в Линкуве было ликвидировано 5–7 августа 1941 г. путем расстрела около 500 евреев, причем 300 женщин и детей были расстреляны в Атокюнайском (Atkutynei) лесу (5 км юго-восточнее Линкуве), а около 200 мужчин — в Довариукайском (Dovariukai) лесу (4 км северо-восточнее Линкуве).

²¹ «Saukenai», in *The Holocaust in 21 Lithuanian Towns*, compil. and trans. Joe Woolf, дата обращения 18 Октября, 2018, <http://www.jewishgen.org/Yizkor/lithuania3/lithuania3.html>.

²² См.: Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 500, оп. 1, д. 25, л. 83 (отчет Einsatzkommando 3 от 10 сентября 1941 г.).

²³ «Холокост в Даугавпилсе», дата обращения 2 октября, 2018, http://www.gorod.lv/novosti/14248/holokost_v_daugavpils. Это были евреи из окрестных населенных пунктов, пригнанные в Даугавпилс (Daugavpils) в конце июля 1941 г.

Однако для района деятельности оперативной команды 3 это было скорее исключением из правила.

В начале июля 1941 г. также началось поголовное истребление евреев в Белостокской области, входившей в состав БССР с конца 1939 г. Сначала акция производилась путем погромов, в ходе которых в ряде населенных пунктов области было уничтожено почти все еврейское население. Так, в Вонсош (Wąsosz) это произошло 5 июля, в Радзилуве (Radziłów) — 7 июля, в Едвабне (Jedwabne) — 10 июля²⁴. Погромы были организованы зондеркомандой («фюрер» — оберштурмфюрер СС Герман Шапер) гестапо Цихенау-Шрёттерсбург (Цеханув-Плоцк), действовавшей, руководствуясь оперативным приказом № 1 шефа полиции безопасности и СД от 29 июня 1941 г., в котором, в частности, говорилось:

Стремлениям к самоочищению антикоммунистических или антиеврейских кругов во вновь оккупированных областях не следует чинить никаких препятствий. Напротив, их следует, конечно, незаметно вызывать, усиливать, если необходимо, и направлять по правильному пути, но так, чтобы эти местные «круги самообороны» позднее не могли сослаться на распоряжения или

²⁴ BArch B162/278, Bl. 113 (№ 541), Befehlshaber des rückw. Heeresgebietes Mitte, Anlagen — Sonderband — zum KTB, Zeit: 15.03.— 31.12.1941, Tagesmeldung vom 14.07.1941: «в Кольно (Kolno) и Щучине (Szczuczyn) поляки совершили еврейские погромы»; 10 Tagesmeldung vom 20.07.1941: «в нескольких населенных пунктах близ границы генерал-губернаторства поляки совершили еврейские погромы»; BArch B162/5863, Bl. 69–70, Untersuchungsstelle für N.S. Gewaltverbrechen beim Landesstab der Polizei Israel, Zwischenbericht v. 23.01.1963 betr. Aufklärung von N.S. Gewaltverbrechen in früheren Regierungsbezirk Zichenau, hier: Ciechanow, Radzilow und Tykocin; BArch B162/5863, Bl. 160–161 (Radzilow), 163–164 (Jedwabne), Zentrale Stelle Ludwigsburg, Abschlussbericht v. 17.03.1964 im Vorermittlungsverfahren 5 AR-Z 13/62 gegen Schaper u. a.; BArch B162/5863, Bl. 196–198, Staatsanwaltschaft Hamburg, Vermerk v. 2.09.1965 im Verfahren 141 Js 223/64 gegen Schaper u. a.; Jan Tomasz Gross, *Neighbors: the destruction of the Jewish community in Jedwabne* (Poland, N.J.: Princeton University Press, 2001); Lech Z. Niekrasz, *Operacja «Jedwabne»: mity i fakty* (Wrocław: Nortom, 2001); Andrzej Żbikowski, «Pogromy i mordy ludności żydowskiej w Łomżyńskim i na Białostocczyźnie latem 1941 roku w świetle relacji ocalałych Żydów i dokumentów sądowych», in *Wokół Jedwabnego*, red. Pawło Machciewicz i Krzysztof Persak (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002), 1: 167–168 (Kolno), 169–171 (Wąsosz), 231–259 (Radziłów); Edmund Dmitrów, «Oddziały operacyjne niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa a początek zagłady Żydów w Łomżyńskim i na Białostocczyźnie latem 1941 roku», in *Wokół Jedwabnego*, red. Pawło Machciewicz i Krzysztof Persak (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002), 1: 323–350; Andrzej Rzepliński, «Ten jest z ojczyzny mojej? Sprawy karne oskarżonych o wymordowanie Żydów w Jedwabnem w świetle zasady rzetelnego procesu», in *Wokół Jedwabnego*, red. Pawło Machciewicz i Krzysztof Persak (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002), 1: 353–459; Jan Tomasz Gross, *Wokół «Sąsiadów»: polemiki i wyjaśnienia* (Sejny: Pogranicze, 2003); Edmund Dmitryw, Pawel Machciewicz und Tomasz Szarota, *Der Beginn der Vernichtung: zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung im Sommer 1941* (Osnabrück: Fibre, 2004).

*данные им политические гарантии... Создания постоянных частей самообороны с центральным руководством пока следует избегать; вместо них целесообразно вызывать, как разъяснено выше, местные погромы*²⁵.

Таким образом, произошедшее в начале июля 1941 г. тотальное уничтожение евреев в ряде населенных пунктов области только по форме представляло собой стихийные погромы, а фактически это были заранее спланированные и подготовленные акции.

Погромы были одним из способов решения «еврейского вопроса» в СССР. Однако расчеты полиции безопасности с помощью погромов решить «еврейскую проблему» или хотя бы сделать существенный вклад в ее решение не оправдались. Так, в «Донесении о событиях в СССР» (*Ereignismeldung UdSSR*) № 47 от 9 августа 1941 г. сообщается: «Предпринятые в свое время попытки осторожно инспирировать еврейские погромы, к сожалению, не дали желаемого результата»²⁶. В «Донесении о событиях в СССР» № 81 от 12 сентября 1941 г. отмечалось, что «к активным шагам против евреев население почти нигде склонить не удалось»²⁷. Правда, в Западной Украине и в Белостокской области в ряде небольших населенных пунктов путем погромов были уничтожены почти все евреи²⁸, однако в целом количество жертв погромов было незначительным, в связи с чем

²⁵ Peter Klein, ed., *Die Einsatzgruppen in der Sowjetunion 1941/42: die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* (Berlin, 1997), 319.

²⁶ BArch B162/435, Bl. 231.

²⁷ BArch B162/437, Bl. 46.

²⁸ См.: Andrzej Żbikowski, «Lokalne pogromy żydów w czerwcu i lipcu 1941 roku na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej», *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, no. 2–3 (1992); Żbikowski, «Pogromy i mordy ludności żydowskiej w Łomżyńskim i na Białostocczyźnie latem 1941 roku», 159–271; А. Круглов, «Погромы в Восточной Галиции летом 1941 г.: организаторы, участники, масштабы и последствия», в *Война на уничтожение: нацистская политика геноцида на территории Восточной Европы: материалы международной научной конференции, Москва, 26–28 апреля 2010* (Москва: Фонд «Историческая память», 2010), 324–341; Александр Круглов, «Погромы в Восточной Галиции лета 1941 г.: организаторы, участники, масштабы и последствия», *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*, № 5 (2010): 56–74; Kai Struve, «Rites of Violence? The Pogroms of Summer 1941», *Polin: Studies in Polish Jewry* 24 (2012): 257–274; Witold Mędykowski, *W cieniu gigantów: pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy* (Warszawa: PAN, 2012); Dieter Pohl, «Anti-Jewish pogroms in Western Ukraine: a research agenda», in *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBN, 2007), 305–313; Andrzej Żbikowski, «Pogroms in northeastern Poland: spontaneous reactions and German instigations», in *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBN, 2007), 315–354; Christoph Dieckmann, «Lithuania in summer 1941: the German invasion and the Kaunas pogrom»,

такой способ уничтожения евреев с конца июля — начала августа 1941 г. фактически перестал применяться.

В первые дни августа 1941 г. произошел качественный скачок в Западной Белоруссии: 2–3 августа 1941 г. в деревнях Хомск и Мотоль (соответственно Дрогичинский и Ивановский районы Брестской области) впервые были расстреляны все евреи²⁹. Уничтожение евреев в этих деревнях отнюдь не было результатом погромных действий, это была заранее спланированная акция, проведенная конным дивизионом (*Reitende Abteilung*) (командир — штурмбаннфюрер СС Густав Ломбард) 1-го кавалерийского полка СС (командир — штандартенфюрер СС Герман Фегелейн) согласно соответствующему приказу Генриха Гиммлера. О существовании такого документа мы узнаем из приказа № 42 по 1-му кавалерийскому полку СС от 27 июля 1941 г. В последнем со ссылкой на «особое распоряжение рейхсфюрера СС», в частности, предписывалось: «С евреями следует обращаться в основном как с грабителями. Исключение составляют только специалисты, как пекари и пр., и прежде всего врачи»³⁰. «Обращение как с грабителями» на нацистском сленге означало расстрел. Радиограмма 2-го кавалерийского полка СС, датированная 1 августа 1941 г., 10:00, и адресованная конному дивизиону этого полка, уточняла и требовала:

*Категорический приказ РФ СС [рейхсфюрера СС — авт.]. Все евреи должны быть расстреляны. Еврейских женщин загнать в болото*³¹.

Подобную радиограмму получил и конный дивизион 1-го кавалерийского полка СС, командир которого, штурмбаннфюрер СС Г. Ломбард, в приказе № 28 по конному дивизиону от 1 августа 1941 г., оценил ее так:

...сегодняшнюю радиограмму к-ра [командира] отн[осительно] расстрела евреев не следует рассматривать как выговор, так как до сих пор в деревнях евреев не было. Еврейские деревни до сих пор все в районе деятельности 2-го полка. Исключение — Береза-Картузская.

in *Shared history — divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBN, 2007), 355–385.

²⁹ «Chomsk», in *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust*, ed. Guy Miron (Jerusalem, 2009), 1: 114; Martin Dean, «Chomsk», in *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, ed. Geoffrey P. Megargee and Martin Dean (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2012), 2: 1341–1342; Aaron Leib Poliak, *Hurban Motele (The Destruction of Motele)*, ed. Dr. Dov Yarden (Jerusalem: Council of Motele Immigrants, 1956).

³⁰ BArch B162/20212, Bl. 793–796.

³¹ Bundesarchiv-Militärarchiv, RS3–8/36.

*221-й див.[изии] срочно необходимы евреи для ремонта роллбана. Несмотря на это, особенно командиров дозорных групп следует еще раз строжайше проинструктировать. В населенных пунктах в живых не должно остаться ни одного еврея-мужчины, ни одной еврейской семьи*³².

Во второй половине августа 1941 г. началось поголовное истребление евреев в районе деятельности оперативной группы В (*Einsatzgruppe В*) (Восточная Белоруссия и западные области России). Так, в Зембине (Борисовский район Минской области) 18 августа 1941 г. были расстреляны все оставшиеся в оккупации евреи — 760 чел., в том числе более 250 детей³³. Примерно тогда же, а, возможно, даже на несколько дней раньше — 12 августа 1941 г.³⁴ — были уничтожены все евреи (свыше 600 чел.) в городе Сураж (Витебская область)³⁵.

Британский историк Алекс Дж. Кай (Alex J. Kay) утверждает, что в районе деятельности оперативной группы В качественный скачок произошел в конце июля 1941 г., когда в Вилейке оперативная команда 9 уничтожила всех евреев³⁶. При этом он, в частности, ссылается на оперативный отчет № 2 оперативных групп полиции безопасности и СД (*Tätigkeits- und Lagebericht № 2 der Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD in der UdSSR*) (отчетный период 29 июля — 14 августа 1941 г.), в котором говорится: «В Вилейке должно было быть ликвидировано все еврейство» («In Vileyka musste die gesamte Judenschaft liquidiert werden»). Однако анализ соответствующих донесений о событиях в СССР (месячные и двухнедельные оперативные отчеты составлялись на основе донесений о событиях за соответствующий период) позволяет сделать вывод, что в данном случае в оперативном отчете № 2 явно пропущено одно слово, которое содержится в соответствующем «Донесении о событиях в СССР». Так, в «Донесении о событиях в СССР» № 50 от 12 августа 1941 г. сообщается: «В Вилейке проходившей командой уже ликвидированы

³² Bundesarchiv-Militärarchiv, RS4/441.

³³ ГАРФ, ф. 7021, оп. 87, д. 4, л. 6; Леонид Смиловицкий, *Катастрофа евреев в Белоруссии, 1941–1944 гг.* (Тель-Авив: Библиотека Матвея Черного, 2000), 177.

³⁴ «Urteil LG Berlin, 3 PKs 1/62, v. 22.6.1962 gg. Filbert u.a.», *Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966* (Amsterdam, 1968), 18: 620. Количество жертв — самое меньшее 200 чел.

³⁵ ГАРФ, ф. 7021, оп. 84, д. 13, л. 1–8, 11, 137–145. Согласно материалам ЧГК акция имела место уже 2 августа 1941 г. Количество жертв, возможно, преувеличено, так как согласно переписи населения 1939 г. в Сураже жил 461 еврей.

³⁶ Alex J. Kay, «Transition to Genocide, July 1941: Einsatzkommando 9 and the Annihilation of Soviet Jewry», in *Holocaust and Genocide Studies* 27, no. 3 (Winter 2013): 424–425.

все евреи мужского пола» («In Wilejka war bereits durch das dort durchziehende Kommando die gesamte männliche Judenschaft liquidiert worden»)³⁷, то есть в оперативном отчете № 2 пропущены слова «мужского пола». Таким образом, нельзя утверждать, что в Вилейке оперативная команда 9 уничтожила всех евреев. Женщины с детьми были оставлены в живых и к декабрю 1941 г. согнаны в гетто. 3 марта 1942 г. в Вилейке было ликвидировано так называемое «детское гетто», и в 1942–1943 гг. были расстреляны и сожжены и все остальные евреи³⁸.

Нельзя также согласиться и с утверждением А. Кая, что оперативная команда 9 «была не только первой командой в составе оперативной группы В, начавшей убивать женщин и детей, но фактически вообще первой командой из состава всех оперативных групп, которая это сделала»³⁹. Как мы уже доказали выше, первой командой, которая истребляла женщин и детей уже в начале июля 1941 г., была оперативная команда 2 из состава оперативной группы А.

Во второй половине августа 1941 г. также началось поголовное истребление евреев в Украине — в районах деятельности оперативных групп С и D. Впервые этот качественный скачок произошел в городах Белая Церковь и Каменец-Подольский⁴⁰. Немецкий историк Клаус-Михаэль Маллман (Klaus-Michael Mallmann) считает, что именно акция в Каменец-Подольском 26–28 августа 1941 г. «с ее 23 600 жертвами ознаменовала не только количественный, но и качественный скачок в процессе массового убийства европейских евреев вследствие перехода от политики избирательного истребления к тотальному уничтожению»⁴¹. Мнение К.-М. Маллмана разделяет и другой известный немецкий историк и исследователь Холокоста Дитер Польш (Dieter Pohl), который акцию в Каменец-Подольском оценивает как

³⁷ BArch B162/435, Bl. 266.

³⁸ Alexander Kruglov and Martin Dean, «Wilejka», in *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, ed. Geoffrey P. Megargee and Martin Dean (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2012), 2: 1299–1300.

³⁹ Kay, «Transition to Genocide, July 1941», 425.

⁴⁰ Klaus-Michael Mallmann, «Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozeß: Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941», *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 10 (2001): 239–264; Michael Wildt, *Kamenez-Podolsk, Handlungsoptionen und Radikalisierung in der nationalsozialistischen Mordpraxis im Krieg gegen die Sowjetunion im Sommer 1941* (рукопись, архив автора); Александр Круглов, *Потери евреев Украины в 1941–1944 гг.* (Харьков: Тарбут Лаам, 2005), 102; Александр Круглов, «Еврейская акция» в Каменец-Подольском в конце августа 1941 г. в свете немецких документов», *Голокост і сучасність: науковий часопис*, № 1 (2005): 43–48.

⁴¹ Mallmann, «Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozeß», 239.

«поворотный пункт» в Холокосте в Украине⁴². По нашему мнению, вести речь о «европейских евреях» (К.-М. Маллман) в данном случае некорректно: решение о физическом истреблении европейского еврейства (точнее западноевропейского) Адольф Гитлер принял только в первой половине декабря 1941 г.⁴³ Говорить можно только о евреях Советского Союза, однако, как мы показали выше, качественный скачок в Холокосте на оккупированной территории СССР произошел уже 11 июля 1941 г., а «еврейская акция» в Каменец-Подольском отличалась от акции в Ауце только количественными показателями. Если же брать только Украину, то на ее территории качественный скачок произошел не в Каменец-Подольском, а в Белой Церкви, где расстрелы еврейских детей «украинской милицией по распоряжению СД» начались уже 19 августа 1941 г., то есть за неделю до акции в Каменец-Подольском.

Американский историк Кристофер Браунинг (Christopher Browning) соотносит качественный скачок с расстрелом еврейского населения, «включая женщин и детей»⁴⁴ в городе Шепетовка, который произвел в конце июля 1941 г. 45-й резервный полицейский батальон из состава полицейского полка «Юг». Мы не можем согласиться с этим утверждением⁴⁵. В Шепетовке действительно 28 июля

⁴² Dieter Pohl, «Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an der Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943», in *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*, hrsg. von Norbert Frei, Sybille Steinbacher und Bernd Wagner (München: De Gruyter Saur, 2000), 143; Dieter Pohl, «The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine», in *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, ed. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 32.

⁴³ См.: Christian Gerlach, «Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung alle Juden Europas zu ermorden», *WerkstattGeschichte* 18 (1997): 7–44; Götz Aly, «Der 12. Dezember 1941», *Berliner Zeitung* 13 (Dezember 1997); Christian Gerlach, «The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews», *Journal of Modern History* (December 1998): 759–812; Christian Gerlach, *Krieg Ernährung Völkermord. Deutsche Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg* (München: Pendo Zürich, 2001), 79–152; Peter Witte, Michael Wildt und Martina Voigt, *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42* (Hamburg: Hans Christians Verlag, 1999), 294.

⁴⁴ См.: Helmuth Groscurth, *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940* (Stuttgart: DVA, Deutsche Verlagsanstalt, 1970), 534–537 (отчет от 21 августа 1941 г.).

⁴⁵ Christopher Browning, *Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and Final Solution in Poland* (New York: Penguin books, 1992), 18; Christopher Browning, «Hitler and the Euphoria of Victory: The path to the Final Solution», in *The Final Solution: origins and implementation*, ed. David Cesarani (London, New York: Routledge, 1994), 140–141.

⁴⁶ К. Браунинг к тому же путает фамилии командира полицейского полка «Юг» и командира 45-го батальона. Командиром полка был не «полковник Бессер», а полковник полиции Герман Франц, а командиром 45-го батальона был не «майор Франц», а майор полиции Мартин Бессер.

1941 г. 2-я рота 45-го резервного полицейского батальона произвела расстрел евреев, однако жертвами были в основном еврей-мужчины (свыше 800 чел.), детей среди расстрелянных не было". Расстрел в Шепетовке был произведен явно в рамках «акции по чистке в районе долины реки Случь, Мирополя, Шепетовки, Заслава, Острога, долины реки Горынь, Гощи» 28–30 июля 1941 г. Акцией руководил «высший фюрер СС и полиции» в тылу группы армий «Юг» обергруппенфюрер СС Фридрих Еккельн (Friedrich Jeckeln), командный пункт которого находился в Шепетовке. В ходе акции, которую проводила 1-я мотопехотная бригада СС, а в качестве оперативного резерва были задействованы два полицейских батальона (45-й и 303-й), расстреляны 1685 евреев, в том числе 59 женщин, «которые оказывали большевистской системе значительную поддержку и выдавали украинцев большевистским властью имущим»⁴⁷. На Шепетовку приходится примерно половина всех расстрелянных евреев.

Бывший «фюрер» оперативной команды 5 (оперативная группа С) Эрвин Шульц на одном из послевоенных допросов показал, что устный приказ о поголовном истреблении евреев он получил в первой трети августа 1941 г.

[...] Еще в июле 1941 г. я получил от шефа моей оперативной группы, д-ра Раши, приказ расстреливать всех евреев, которые не используются на работах, так как они представляют смертельную опасность в тылу сражающихся войск. Приказ я понял так, что он касается евреев мужского пола. Как мне помнится, д-р Раш сошелся на распоряжение фюрера. В первой трети августа 1941 г." в Житомире д-р Раш отдал приказ наряду с евреями мужского пола расстреливать также женщин и детей, чтобы немецкому

⁴⁷ См.: Архив прокуратуры Регенсбурга, Обвинительное заключение прокуратуры Регенсбург от 2 февраля 1970 г. по делу Розенбауэра, Бессера и Кройцера; Олександр Деко, Кедойшім. *Повість-хроніка Шепетівського гетто* (Київ, 1995), 32.

⁴⁸ См.: Fritz Baade, hrsg., *Unsere Ehre heißt Treue: Kriegstagebuch des Kommandostabes Reichsführer SS. Tätigkeitsberichte der 1. und 2. SS-Inf. Brigade, der 1. SS-Kav.-Brigade und von Sonderkommandos der SS* (Frankfurt-am-Main, Wien, Zürich: Europa-Verl., 1965), 95–96 (отчет о деятельности 1-й мотопехотной бригады СС 27–30 июля 1941 г.); Bernd Boll, «Aktionen nach Kriegsbrauch. Wehrmacht und 1. SS-Infanteriebrigade 1941», *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 48, no. 9 (2000): 775 (радиограмма Ф. Еккельна в штаб 6-й армии 31 июля 1941 г.); BArch, RH20–6/111, Bl. 132–135 (отчет Ф. Еккельна от 1 августа 1941 г.); Bert Hoppe und Hiltrun Glass, hrsg., *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2011), 7: 223–225.

⁴⁹ Точнее – 10 августа 1941 г. См.: Trials of war criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law no. 10 (Washington, 1950), 4: 519 (приговор военного трибунала II США от 10 апреля 1948 г.).

народу не грозила месть. Этот приказ он получил от HSSPF⁵⁰ Еккельна. Уверен, что д-р Раш сказал: по поручению рейхсфюрера СС. Я не могу сказать точно, присутствовали ли другие руководители оперативных команд нашей оперативной группы, кроме Блобеля и д-ра Крёгера, когда д-р Раш отдал мне приказ⁵¹.

О чем говорит начало поголовного истребления евреев уже в начале июля 1941 г.?

Тот факт, что поголовное истребление евреев началось уже в начале июля 1941 г., говорит, по нашему мнению, о том, что принципиальное решение об уничтожении советских евреев как евреев большевистских было принято, скорее всего, до нападения Германии на СССР. Это подтверждает большинство переживших войну и допрошенных бывших «фюреров» команд СД. В частности, шеф оперативной группы D Отто Олендорф после войны так изложил суть отданных приказов:

Во время формирования оперативных групп в Дюбене в Саксонии перед началом кампании против России оперативные группы и оперативные команды наряду с обычными задачами по линии абвера и информационной службы получили дополнительный приказ — в целях безопасности убивать политических комиссаров, коммунистических активистов, евреев, цыган и всех тех лиц, которые угрожают безопасности. При издании приказа — и неоднократно в Берлине, и позднее в других местах — было добавлено, что вермахт об этих задачах информирован и получил указание поддерживать их выполнение. Как при оглашении этого приказа об убийствах, так и во время дискуссии о нем, вызванной сильными протестами против приказа, [шеф I управления — управления кадров — Главного имперского управления безопасности] Штрекенбах, который передал приказ, подчеркнул, что этот документ является непосредственным распоряжением фюрера и поэтому всякая дискуссия о нем бессмысленна. Убийства, которые совершали члены оперативных групп в 1941 г. и в последующие годы, были, таким образом, не дикими акциями или актами произвола, а планомерной деятельностью по исполнению приказа, отданного фюрером [...]»⁵².

⁵⁰ HSSPF (Höherer SS- und Polizeiführer) — (пер. с нем.) высший фюрер СС и полиции.

⁵¹ См.: BArch B162/20216, Bl. 13 (показания бывшего «фюрера» оперативной команды 5 Э. Шульца 25 ноября 1960 г.).

⁵² См.: BArch B162/3300, Bl. 2047–2048 (показания О. Олендорфа 9 ноября 1948 г.).

Бывший «фюрер» зондеркоманды 7а Вальтер Блуме на одном из послевоенных допросов заявил:

*[...] Было два совещания, на которых шла речь о деятельности в России. Первое совещание провел Гейдрих в Берлине в РСХА; другое было в Претцие, на нем присутствовали шеф IV управления Мюллер и шеф I управления Штрекенбах [...]. По моему мнению, сначала было совещание в Берлине, которое провел Гейдрих. На этом совещании речь шла о России, и Гейдрих дал описание вещей, которые ожидают там оперативные группы; вопрос об уничтожении восточного еврейства был предметом очень краткого изложения. Речь Гейдриха касалась в первую очередь ожидаемых стычек с партизанами. Этому было уделено основное внимание. В рамках этого изложения он затем заявил, что восточное еврейство как духовный резервуар мирового большевизма в этом случае должно быть уничтожено [...]. На совещании в Берлине не было никакой возможности для дискуссии, она была тогда невозможна. Я еще припоминаю, что возникло беспокойство, когда был объявлен приказ, и кто-то сзади выкрикнул: «Как такое должно происходить?». На это Гейдрих заявил: «Это вы узнаете из собственного опыта на месте». Такой выкрик с места был совершенно необычным, поэтому он мне запомнился [...]*⁵³.

В изложении бывшего «фюрера» оперативной команды 3 К. Егера, который также присутствовал на этом совещании, упомянутый эпизод выглядел следующим образом: когда Рейнхард Гейдрих объявил, что в случае войны с Россией евреи на Востоке должны быть расстреляны, один из участников совещания спросил: «Мы что, должны расстреливать евреев?», Р. Гейдрих ответил, что это само собой разумеется⁵⁴.

«Коллега» К. Егера, «фюрер» зондеркоманды 4а штандартенфюрер СС Пауль Блобель на допросах 28 и 29 октября 1947 г. показал, что 17 или 18 июня 1941 г. все офицеры были вызваны в школу фюреров полиции безопасности, где группенфюрер СС Бруно Штрекенбах объявил им следующее:

С этого момента вы все, унтерфюреры и рядовые, которые откомандированы сюда, находитесь под действием закона военного времени. Для вас вступают в силу все предписания, которые

⁵³ См.: BAArch B162/17913, Bl. 1340–1341, 1344 (показания на судебном процессе в Дармштадте по делу бывших членов зондеркоманды 4а 4 марта 1968 г., бывшего командира зондеркоманды 7а В. Блуме).

⁵⁴ См.: BAArch B162/2503, Bl. 193 (1887) (показания К. Егера 15 июня 1959 г.).

*должен соблюдать солдат на поле боя. Вы все присягаете фюреру. Вы должны, как любой солдат фюрера, выполнять задачи, которые я теперь объявляю, в противном случае к вам будут приняты меры согласно законам военного времени. По приказу фюрера формируются оперативные группы и делятся на команды. Эти оперативные группы во время предстоящего похода на Восток будут подчиняться командующим армиям. Ваши задачи следующие: совместно с вермахтом производить захват всех элементов, которые угрожают безопасности. К этим лицам относятся члены НКВД, политические активисты, функционеры, агенты коммунистической партии, а также евреи. Офицеры отвечают за дисциплину своих подчиненных. Фюреры оперативных групп имеют право применять нормы уголовного права. При сотрудничестве с вермахтом с вашей стороны строжайше следует уделять особое внимание личному поведению и дисциплине во время продвижения и при выполнении задач*⁵⁵.

На уточняющий вопрос «Поняли ли вы приказ Штрекенбаха так, что должны быть расстреляны все евреи?» П. Блобель ответил: «Да». «Было ли вам Штрекенбахом категорически сказано, что, по крайней мере, часть вашей деятельности будет состоять в убийстве безоружных людей?» — П. Блобель ответил: «Да, что касается приказа в отношении евреев, то да...»⁵⁶.

Уже упоминавшийся «фюрер» оперативной команды 2 Р. Батц на допросе 27 января 1961 г. показал:

[...] Нам, как членам партии или СС, были, естественно, известны цели движения. Кроме того, в Претцие мы еще раз были подробно информированы о наших предстоящих задачах. На обвинение я должен все же заявить, что наши задачи должны были главным образом состоять в том, чтобы обеспечивать безопасность тыла сражающихся войск, то есть, в первую очередь, вести борьбу с партизанами, саботажниками и пр. Это неверно, что, как мне сказано, наши задачи в первую очередь или главным образом состояли в том, чтобы ликвидировать евреев в оккупированных областях [...]. После того как задачи оперативных групп и оперативных команд были мне еще раз доказательно изложены, я скажу следующее: это верно, и нам было известно с самого начала, что к задачам относилась ликвидация еврейской нации. Эта задача была изложена

⁵⁵ National Archives and Record Administration (далее – NARA), M 895 roll 14 (допрос 28 октября 1947 г.).

⁵⁶ NARA, M 895 roll 15 (допрос 29 октября 1947 г.).

нам, фюрерам СС (то есть шефам оперативных групп и команд) в Претцие. Хотя уничтожение евреев было одной из задач наших подразделений, наряду с ней имелись две другие задачи, а именно: 1. [борьба с] так назыв. вражеской разведслужбой и 2. борьба с партизанами [...]».

Бывший «фюрер» зондеркоманды 1а Мартин Зандбергер на допросе 3 января 1966 г. также подтвердил наличие приказа об истреблении евреев до нападения Германии на СССР:

[...] Я как штурмбаннфюрер СС весной 1941 г. был откомандирован в Претци. Там были сформированы оперативные группы и оперативные команды. В то время имели место 2 совещания: одно – в Претцие и другое, несколько позднее, – во дворце Принца Альбрехта в Берлине. На одном из этих двух совещаний присутствующим офицерам, которые были назначены руководителями оперативных групп и оперативных и зондеркоманд, был передан приказ, предметом которого являлись расстрелы евреев. Сегодня я уже не могу сказать, кто отдал этот приказ – Штрекенбах или Мюллер. Я также не могу сказать, было ли это на совещании в Претцие или в Берлине. По моему мнению, этот приказ мог отдать или передать Мюллер как шеф IV управления. Было сказано, что это так называемый приказ фюрера. Предметом приказа были расстрелы евреев. Я не помню, была ли названа причина, по которой евреи должны быть уничтожены. Кроме того, был объявлен так называемый приказ о комиссарах. В отличие от распоряжения, касающегося расстрела евреев, отданного только в устной форме, имелись письменные экземпляры приказа о комиссарах, которые, возможно, были распространены позднее. Насколько я помню, на одном из совещаний Штрекенбах прочитал список, который содержал имена и распределение отдельных офицеров. На совещании также присутствовали те офицеры, которые были назначены в качестве руководителей отделов III и IV в штабах оперативных групп [...]»⁵⁷.

Показания В. Блуме, К. Егера и П. Блобеля подтверждают показания еще одного бывшего «фюрера» команды СД – Пауля Цаппа:

Это могло быть незадолго до выступления команды, когда в Претцие состоялось совещание офицеров. Я хотел бы это совещание обозначить скорее как собрание. Присутствовали ли на нем все офицеры или только руководители отдельных команд, я сказать не могу. Однако с большой вероятностью могу предположить, что

⁵⁷ BArch B162/3769, Bl. 90–91.

⁵⁸ BArch B162/5658, Bl. 174.

на этом собрании присутствовали все офицеры; к этому я прихожу, исходя из большого количества участников. На собрании с докладом или речью о будущих задачах оперативных команд выступил Гейдрих. Задачи были обозначены Гейдрихом примерно в той же форме, в какой они определены в соглашении между вермахтом и РСХА. В заключение все присутствовавшие были приведены к присяге фюреру как верховному главнокомандующему. Затем был объявлен приказ фюрера, согласно которому оперативные команды на охраняемой территории должны уничтожить всех евреев [...]»⁵⁹.

Немецкий историк Ральф Огоррек (Ralf Ogorreck) на основе анализа событий в районах деятельности различных команд СД, а также на основе анализа послевоенных показаний бывших руководителей этих команд приходит к выводу, что переход к тотальному уничтожению евреев на оккупированной территории СССР произошел в середине августа 1941 г.; при этом Р. Огоррек связывает этот переход с инспекционной поездкой Г. Гимmlера в Минск 15 августа 1941 г., в ходе которой он, предположительно, отдал приказ убивать не только евреев-мужчин, но также женщин и детей⁶⁰. Эту точку зрения разделяют немецкие историки Христиан Герлах⁶¹, Ульрих Херберт⁶², Юрген Маттеус⁶³ и некоторые другие исследователи. Мы не можем согласиться с этим предположением. Во-первых, Р. Огоррек даже при анализе событий в районах деятельности команд СД не анализирует события в районе деятельности оперативной команды 2 (возможно, потому, что эти события не укладываются в его схему). Во-вторых, он фактически не учитывает тот факт, что большинство переживших войну руководителей команд СД, участвовавших в совещаниях в Берлине и в Претцие в июне 1941 г., в своих показаниях утверждали, что устный приказ о тотальном уничтожении евреев в СССР был отдан накануне нападения Германии на СССР. В-третьих, по нашему

⁵⁹ См.: BArch B162/1231, Bl. 3981–3982 (протокол допроса бывшего руководителя зондеркоманды 11а П. Цаппа 3 января 1968 г.).

⁶⁰ См.: Ralf Ogorreck, *Die Einsatzgruppen und die «Genesis der Endlösung»* (Berlin: Metropol-Verl., 1996).

⁶¹ Gerlach, «Die Wannsee-Konferenz», 9.

⁶² Ulrich Herbert, «Vernichtungspolitik: Neue Antworten und Fragen zur Geschichte des Holocaust», in *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945: Neue Forschungen und Kontroversen* (Frankfurt-am-Main: Fischer, 1998), 49–50.

⁶³ Jürgen Matthäus, «Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust, June–December 1941», in *The Origins of the Final Solution: The Evolution of the Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942*, aut. Christopher Browning (Lincoln: University of Nebraska Press, Jerusalem: Yad Vashem, 2004), 283.

мнению, для общего вывода о том, когда произошел переход к поголовному истреблению евреев в СССР, необходимо учитывать и события в районах деятельности не только собственно команд СД, но и в районах деятельности других карательных подразделений.

О чем говорит разномоментное претворение в жизнь «приказа фюрера»?

Тот факт, что поголовное истребление евреев в разных регионах оккупированной советской территории началось не одновременно, объясняется, вероятно, разным отношением «фюреров» команд СД, командиров подразделений войск СС и полиции к этому приказу: одни из них, исходя из собственных убеждений и «собственного жизненного опыта» не торопились выполнять «приказ фюрера», в то время как убеждения и опыт других требовали от них немедленных действий. В качестве примера можно привести поведение «фюреров» оперативных команд 2 (Р. Батц) и 3 (К. Егер). Обе команды входили в одну и ту же оперативную группу, у них был один и тот же непосредственный начальник, они получали одни и те же приказы. Тем не менее, Р. Батц приступил к поголовному истреблению евреев уже 11 июля 1941 г., а К. Егер — только 15 августа 1941 г., то есть более чем на месяц позже. Вероятно, Р. Батц понял слова Р. Гейдриха о необходимости уничтожения восточного еврейства как призыв к немедленным решительным действиям; в то время как для К. Егера эти слова означали лишь общую установку, и поэтому он решил не торопиться и действовать не на основе призывов, а ожидать конкретных четких недвусмысленных приказов. Р. Гейдрих в оперативном приказе № 2 от 1 июля 1941 г. подчеркнул, что «акции по очистке в первую очередь должны распространяться на большевиков и евреев»⁶⁴. При желании под евреями можно было понимать евреев вообще и соответственно действовать, а можно было сделать вид, что не понятно, о каких евреях идет речь, и ожидать дальнейших, более конкретных, указаний и разъяснений.

Тот факт, что многие «фюреры» команд СД не торопились выполнять «приказ фюрера», можно объяснить также и тем, что они, по словам бывшего «фюрера» оперативной команды 9 Альфреда Фильберта, «были очень поражены, получив такой приказ. Он породил у всех связанных с ним офицеров и рядовых тяжелые душевные конфликты. Поскольку имелось значительное доверие друг к другу, в узком кругу об этом говорили открыто. Но мы пришли к выводу, что отказ выполнять

⁶⁴ Klein, *Die Einsatzgruppen in der Sowjetunion 1941/42*, 320.

этот приказ повлечет собственный расстрел»⁶⁵. Среди шокированных приказом был и вновь назначенный «фюрером» оперативной команды 8 Эрнст Элерс, на которого этот приказ

[...] действовал, как удар дубинкой, и я даже не мог понять, как можно было отдать такое распоряжение. Я с ужасом думал, как мне избежать этой деятельности, и решил просить назначенного на должность шефа моей оперативной группы Небе сменить меня на посту руководителя оперативной команды 8. Небе, не противясь, пошёл навстречу моему желанию и взял меня в штаб своей группы. В связи с этим он мне также сообщил, что руководителем оперативной команды 8 назначен прежний референт штаба его группы, а именно д-р Бадфлиш»⁶⁶.

Другой пример разного отношения к приказу об уничтожении евреев: в ходе прочесывания «припятских болот» (южные районы Белоруссии) в августе 1941 г. в полосе конного дивизиона (Г. Ломбард) 1-го кавалерийского полка СС истреблялись все евреи поголовно, в то время как в полосе прочесывания конного дивизиона (Франц Магилл) 2-го кавалерийского полка СС расстреливались только евреи-мужчины, да и то далеко не во всех населенных пунктах. Ф. Магилл, в отличие от Г. Ломбарда, считал, что войска СС не следует привлекать к расстрелам женщин и детей, так как это развращает солдат и подрывает дисциплину.

Периодизация Холокоста в СССР И. Альтмана и ее критика

Еще одну периодизацию Холокоста в СССР предложил известный российский исследователь Холокоста И. Альтман. Он также выделяет три этапа, причем вехой между первым и вторым этапом является, по его мнению, «Ваннзейская конференция» (январь 1942 г.), а вехой между вторым и третьим этапом — завершение ликвидации гетто и рабочих лагерей на оккупированной советской территории (осень 1943 г.)⁶⁷. Что касается второй вехи, то это — количественные изменения, которые критерием, как мы показали выше, быть не могут. Вехой не может быть, по нашему мнению, и «Ваннзейская конференция», значение которой неправомерно раздуто и преувеличено⁶⁸.

⁶⁵ См.: ВArch В162/4108, Bl. 72–73 (показания Э. Элерса 17 апреля 1959 г.).

⁶⁶ См.: ВArch В162/2400, Bl. 9–10 (показания бывшего «фюрера» оперативной команды 9 А. Фильберта 11 мая 1959 г.).

⁶⁷ Илья Альтман, *Жертвы ненависти: Холокост в СССР 1941–1945 гг.* (Москва: Фонд «Ковчег», 2002), 233.

⁶⁸ Об оценке «Ваннзейской конференции» см.: Christian Gerlach, *Sur la conférence de Wannsee* (Paris: Éditions Liana Levi, 1999); Mark Roseman, *Die Wannsee-Konferenz: Wie die Bürokratie den Holocaust organisierte* (Berlin: Propyläen Verlag, 2002); Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-

Предыстория конференции такова: 31 июля 1941 г.⁶⁹ Герман Гейринг поручил Рейнхарду Гейдриху разработать план «окончательного решения еврейского вопроса» в Европе с привлечением заинтересованных центральных ведомств нацистской Германии⁷⁰. Во исполнение поручения Г. Гейринга Р. Гейдрих запланировал на 9 декабря 1941 г. проведение совещания с целью выработки «единообразного понимания всеми заинтересованными центральными инстанциями» проблем, возникших в ходе «окончательного решения»⁷¹, и «создания ясности в принципиальных вопросах». В связи с международными событиями (вступление в войну Японии и США) совещание было перенесено и состоялось 20 января 1942 г. Как видно из протокола совещания⁷², оно не приняло никаких решений (ни стратегических, ни тактических) относительно судьбы еврейского народа и было создано исключительно для обмена мнениями и согласования позиций тех центральных ведомств нацистской Германии, которые прямо или косвенно были причастны к истреблению евреев⁷³. Таким образом, это совещание никак не может быть поворотным пунктом не только в судьбе советских евреев, но и в судьбе евреев Европы в целом. Кстати, на этом совещании Р. Гейдрих выделил два этапа в антиеврейской политике и практике нацистской Германии. Первый этап охватывал период с 30 января 1933 г. до осени 1941 г., когда основным способом решения «еврейского вопроса» была в основном принудительная эмиграция евреев за пределы «Великогерманского рейха» (до 31 октября 1941 г. были вынуждены эмигрировать около 537 тыс. евреев). Второй этап начался осенью 1941 г., когда вместо эмиграции «после соответствующего предварительного одобрения фюрером» стала применяться «эвакуация евреев на Восток». Вначале речь шла только

Konferenz: Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden (Berlin, 2006); Norbert Kampe und Peter Klein, hrsg., *Die Wannsee-Konferenz am 20 Januar 1942: Dokumente Forschungsstand Kontroversen* (Köln: Böhlau, 2013).

⁶⁹ У И. Альтмана ошибочно — 2 июля 1941 г. (Альтман, *Жертвы ненависти*, 233).

⁷⁰ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: сборник материалов (Москва: Госюриздат, 1966), 3: 247–248.

⁷¹ См.: Robert M. W. Kempner, *Eichmann und Komplizen* (Zürich, Stuttgart, Wien, 1961), 127–128 (письмо Р. Гейдриха унтер-статс-секретарю Лютеру (МИД) от 29 ноября 1941 г.).

⁷² СС в действии: документы о преступлениях СС (Москва: Прогресс, 1969), 205–214.

⁷³ В совещании участвовали представители «министерства оккупированных восточных областей», министерства внутренних дел, министерства юстиции, министерства иностранных дел, «ведомства уполномоченного по четырехлетнему плану», «партийной канцелярии», «имперской канцелярии», «правительства польского генерал-губернаторства», Главного управления СС по вопросам расы и поселений, РСХА.

о помещении «имперских евреев» в восточные гетто (Лодзь, Рига, Минск), но уже в середине декабря 1941 г. А. Гитлер принял решение о физическом истреблении европейских евреев: на совещании с Г. Гиммлером 18 декабря 1941 г. А. Гитлер дал ему прямое указание «истреблять евреев как партизан»⁷⁴.

Таким образом, можно констатировать, что в Холокосте в СССР был только один качественный скачок. Исходя из этого, в политике и практике истребления советских евреев можно, на наш взгляд, выделить только два этапа. Первый этап — с 22 июня 1941 г. до перехода к поголовному истреблению евреев — и второй этап — с этого момента до полного освобождения советской территории. Правда, в октябре 1944 г. Г. Гиммлер отдал приказ о прекращении физического уничтожения евреев⁷⁵. Это событие также можно считать определенной вехой, положившей начало новому этапу. Однако для СССР приказ уже не имел никакого значения, так как к тому времени освобождение ранее оккупированной советской территории завершилось.

Alexander Kruglov

HOLOCAUST IN OCCUPIED REGIONS OF THE USSR: THE PROBLEM OF PERIODIZATION AND REGIONAL FEATURES

The article provides a critical overview of the existing variants of the Holocaust periodization in the Former Soviet Union suggested by an Israeli historian and Holocaust researcher Yitzhak Arad and a Russian historian Ilya Altman. Describing periodization, both Arad and Altman rely on quantitative changes and external Holocaust factors, while the author of this article argues that the research-based periodization should rely on qualitative changes and reasoning behind the phenomenon under study (in this case, the Holocaust). Leaning on these principles, the authors infer a conclusion that the Holocaust in the USSR can be divided into two stages only.

⁷⁴ Witte, Wildt und Voigt, *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*, 294.

⁷⁵ Trial of the major war criminals before the International Military Tribunal: Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946 (Germany: Nuremberg, 1947), 4:360 (показания свидетеля Дитера Висличени (Dieter Wisliceny) на заседании Международного Военного Трибунала 3 января 1946 г.); Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками, 587–588 (заявление бывшего штандартенфюрера СС Курта Бехера (Kurt Becher) от 8 марта 1946 г.); Rudolf Höss, *Kommandant in Auschwitz: Autobiographische Aufzeichnungen* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1958), 160 (письменные показания (ноябрь 1946 г., Краков) бывшего коменданта концлагеря Аушвиц Рудольфа Хёсса).

The first stage started on 22 June 1941 and lasted till the total destruction of the Jews; the second stage stemmed from that very moment and lasted till the complete liberation of the Soviet territory.

Having explored appropriate literature as well as German and Soviet documents (dispatches of German penal institutions, ESC reports), the author states that in different occupied areas of the USSR, the transition to total destruction of the Jews did not happen simultaneously, but at different time – in early July 1941 in Latvia and Belarus (Bialystok region), in mid-August 1941 in Lithuania and in the third decade of August 1941 in Ukraine. In the author's opinion, such time difference was human-generated, and the fact that total destruction of the Jews had started in early July 1941 suggests that the key decision on destroying the Soviet Jews as Bolshevik Jews (the so-called «Führer's Order», i.e. Hitler's) was most likely to have been made before the German invasion of the USSR. The article provides post-war testimonies of a number of SD teams' ex-«Führers», according to which the «Führer's Order» had been announced before the «campaign against Russia» was launched.

Key words: Holocaust in the USSR, periodization of the Holocaust, occupied territory, extermination of Jews, mass shootings.

Олександр Круглов

ГОЛОКОСТ В ОКУПОВАНИХ РЕГІОНАХ СРСР: ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті критично розглядаються та аналізуються наявні варіанти періодизації Голокосту в СРСР, запропоновані ізраїльським істориком та дослідником Іцхаком Арадом та російським істориком Іллею Альтманом. Обидва історики в основу періодизації кладуть кількісні зміни та зовнішні по відношенню до Голокосту фактори, в той час як, на думку автора цієї статті, наукова періодизація повинна базуватися на якісних змінах та внутрішній логіці розвитку досліджуваного явища. Виходячи з цих принципів, автор доходить висновку, що Голокост в СРСР можна розділити на два етапи. Перший – з 22 червня 1941 р. до початку поголовного знищення євреїв, другий – з цього моменту до повного звільнення радянської території.

На основі вивчення відповідної наукової літератури, німецьких та радянських документів, зокрема донесення німецьких карательних

органів, актів НДК (ЧГК), автор констатує, що в різних окупованих регіонах СРСР перехід до поголовного знищення євреїв відбувся не одночасно, а по-різному: в Латвії і в Білорусі (Білостокська область) – на початку липня 1941 р., у Литві в середині серпня 1941 р., в Україні – у третій декаді серпня 1941 р. На думку автора, в основі цієї різномоментності знаходився людський фактор, а сам факт початку поголовного винищення євреїв уже на початку липня 1941 р. говорить про те, що принципове рішення про знищення радянських євреїв як більшовистських (так званий «наказ фюрера») було прийнято, скоріш за все, до нападу Німеччини на СРСР. У статті наводяться післявоєнні свідчення низки колишніх «фюрерів» команд СД про те, що про «наказ фюрера» їм було оголошено ще до початку «кампанії проти Росії».

Ключові слова: Голокост в СРСР, періодизація Голокосту, окупована територія, винищення євреїв, масові розстріли.

Bibliography

Al'tman, Il'ya. Zhertvy nenavisti: Kholokost v SSSR: 1941–1945 gg. Moskva: Fond «Kovcheg», 2002.

Aly, Götz. «Der 12. Dezember 1941.» *Berliner Zeitung* 13 (Dezember 1997).

Arad, Yitzhak. Katastrofa evreev na okkupirovannykh territoriyakh Sovetskogo Soyuza (1941–1945). Dnepropetrovsk: Tsentr «Tkuma», ChP «Lira LTD»; Moskva: Tsentr «Kholokost», 2007.

Arad, Yitzhak, red. Unichtozhenie evreev SSSR v gody nemetskoj okkupatsii (1941–1944): sbornik dokumentov i materialov. Ierusalim: Yad Va-Shem, 1991.

Baade, Fritz, hrsg. *Unsere Ehre heißt Treue: Kriegstagebuch des Kommandostabes Reichsführer SS. Tätigkeitsberichte der 1. Und 2. SS-Inf. Brigade, der 1. SS-Kav.-Brigade und von Sonderkommandos der SS.* Frankfurt-am-Main, Wien, Zürich: Europa-Vlg., 1965.

Baranauskas, Boleslovas ir Eusiejus Rozauskas, red. *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944: dokumentų rinkinys.* Vilnius: Leidykla «Mintis», 1973.

Boll, Bernd. «Aktionen nach Kriegsbrauch. Wehrmacht und 1. SS-Infanteriebrigade 1941.» *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 48, no. 9 (2000): 775.

Browning, Christopher. «Hitler and the Euphoria of Victory: The path to the Final Solution.» In *The Final Solution: origins and implementation*, edited by David Cesarani, 137–147. London, New York: Routledge, 1994.

Browning, Christopher. *Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and Final Solution in Poland*. New York: Penguin books, 1992.

«Chomsk.» In *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust*, edited by Guy Miron, vol. 1: 114. Jerusalem, 2009.

Curilla, Wolfgang. *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944*. Paderborn: Schöningh, 2005.

Dean, Martin. «Chomsk.» In *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, edited by Geoffrey P. Megargee and Martin Dean, vol. 2: 1341–1342. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2012.

Deko, Oleksandr. Kedoyshim. Povist'-khronika Shepetivs'koho hetto. Kyiv, 1995.

Dieckmann, Christoph. «Lithuania in summer 1941: the German invasion and the Kaunas pogrom.» In *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941*, edited by Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve, 355–385. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBN, 2007.

Dmitrów, Edmund. «Oddziały operacyjne niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa a początek zagłady Żydów w Łomżyńskim i na Białostocczyźnie latem 1941 roku.» In *Wokół Jedwabnego*, pod redakcją Pawła Machcewicz i Krzysztof Persak, t. 1: 323–350. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002.

Dmitryw, Edmund, Paweł Machcewicz, und Tomasz Szarota. *Der Beginn der Vernichtung: zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung im Sommer 1941*. Osnabrück: Fibre, 2004.

Ezergailis, Andrew. *The Holocaust in Latvia 1941–1944: The Missing Center*. Riga: Historical Institute of Latvia, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C., 1996.

Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz: *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden*. Berlin, 2006.

Gerlach, Christian. «Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung alle Juden Europas zu ermorden.» *WerkstattGeschichte* 18 (1997): 7–44.

Gerlach, Christian. *Krieg Ernährung Völkermord. Deutsche Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*. München: Pendo Zürich, 2001.

Gerlach, Christian. *Sur la conférence de Wannsee*. Paris: Éditions Liana Levi, 1999.

Gerlach, Christian. «The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews.» *Journal of Modern History* (December 1998): 759–812.

Groscurth, Helmuth. *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940*. Stuttgart: DVA, Deutsche Verlagsanstalt, 1970.

Gross, Jan Tomasz. *Neighbors: the destruction of the Jewish community in Jedwabne*. Poland, N.J.: Princeton University Press, 2001.

Gross, Jan Tomasz. *Wokół «Sąsiedzy»: polemiki i wyjaśnienia*. Sejny: Pogranicze, 2003.

Herbert, Ulrich. «Vernichtungspolitik: Neue Antworten und Fragen zur Geschichte des Holocaust.» In *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945: Neue Forschungen und Kontroversen*, 9–66. Frankfurt-am-Main: Fischer, 1998.

Hoppe, Bert und Hildrun Glass, hrsg. *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945*, bd. 7: 223–225. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2011.

Höss, Rudolf. *Kommandant in Auschwitz: Autobiographische Aufzeichnungen*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1958.

Kampe, Norbert und Peter Klein, hrsg. *Die Wannsee-Konferenz am 20 Januar 1942: Dokumente Forschungsstand Kontroversen*. Köln: Böhlau, 2013.

Kay, Alex J. «Transition to Genocide, July 1941: Einsatzkommando 9 and the Annihilation of Soviet Jewry.» In *Holocaust and Genocide Studies* 27, no. 3 (Winter 2013): 424–425.

Kempner, Robert M. W. *Eichmann und Komplizen*. Zürich, Stuttgart, Wien, 1961.

«Kholokost v Daugavpilsē.» Data obrashcheniya 2 Oktjabrja, 2018. http://www.gorod.lv/novosti/14248/holokost_v_daugavpilsē.

Kruglov, Aleksandr. ««Evreyskaya aktsiya» v Kamenets-Podol'skom v kontse avgusta 1941 g. v svete nemetskikh dokumentov.» *Holokost i suchasnist'*: naukovyy chasopys, № 1 (2005): 43–48.

Kruglov, Aleksandr. «Pogromy v Vostochnoy Galitsii leta 1941 g.: organizatory, uchastniki, masshtaby i posledstviya.» *Problemi istorii Golokostu: naukoviy zhurnal*, № 5 (2010): 56–74.

Kruglov, Aleksandr. «Pogromy v Vostochnoy Galitsii letom 1941 g.: organizatory, uchastniki, masshtaby i posledstviya.» V *Voyna na unichtozhenie: natsistskaya politika genotsida na territorii Vostochnoy Evropy: materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, Moskva, 26–28 aprelya 2010*, 324–341. Moskva: Fond «Istoricheskaya pamyat'», 2010.

Kruglov, Aleksandr. *Poteri evreev Ukrainy v 1941–1944 gg.* Khar'kov: Tarbut Laam, 2005.

Kruglov, Alexander, and Geoffrey P. Megargee. «Plunge.» In *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, edited by Geoffrey P. Megargee and Martin Dean, vol. 2: 1105. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2012.

Kruglov, Alexander, and Martin Dean. «Wilejka.» In *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, edited by Geoffrey P. Megargee and Martin Dean, vol. 2: 1299–1300. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2012.

«Linkuva.» In *Lithuanian Jewry*, vol. 4: 306. Tel Aviv: Association of Former Lithuanians in Israel, 1984.

«Linkuva.» In *Pinkas Hakehillot Lita: encyclopedia of Jewish Communities, Lithuania*, edited by Dov Levin and Yosef Rosin. Jerusalem: Yad Vashem, 1996.

Mallmann, Klaus-Michael. «Der qualitative Sprung im Vernichtungssproß: Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941.» *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 10 (2001): 239–264.

Margolin, Maksim. *Kholokost v Latvii: «Ubit' vsekhn evreev!»*. Moskva: Veche, 2011.

Matthäus, Jürgen. «Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust, June–December 1941.» In *The Origins of the Final Solution: The Evolution of the Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942*, aut. Christopher Browning, 244–308. Lincoln: University of Nebraska Press, Jerusalem: Yad Vashem, 2004.

Meler, Meyer. *Mesta nashey pamyati: evreyskie obshchiny Latvii, unichtozhennyye v Kholokoste*. Riga: Rizhskaya evreyskaya obshchina, Muzei «Evrei Latvii», 2010.

Mędykowski, Witold. *W cieniu gigantów: pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*. Warszawa: PAN, 2012.

Niekrasz, Lech Z. *Operacja «Jedwabne»: mity i fakty*. Wrocław: Nortom, 2001.

Nyurnbergskiy protsess nad glavnymi nemetskimi voennymi prestupnikami: sbornik materialov, t. 3: 247–248. Moskva: Gosyurizdat, 1966.

Ogorreck, Ralf. *Die Einsatzgruppen und die «Genesis der Endlösung»*. Berlin: Metropol-Verl., 1996.

Pohl, Dieter. «Anti-Jewish pogroms in Western Ukraine: a research agenda.» In *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941*, edited by Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve, 305–313. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBN, 2007.

Pohl, Dieter. «Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an der Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943.» In *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*, herausgegeben von Norbert Frei, Sybille Steinbacher und Bernd Wagner, 135–174. München: De Gruyter Saur, 2000.

Pohl, Dieter. «The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine.» In *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, edited by Ray Brandon and Wendy Lower, 23–76. Bloomington: Indiana University Press, 2008.

Poliak, Aaron Leib. *Hurban Motele (The Destruction of Motele)*. Edited by Dr. Dov Yarden. Jerusalem: Council of Motele Immigrants, 1956.

Rochko, Iosif. «Ilukste.» V *Kholokost na territorii SSSR: entsiklopediya*, red. Il'ya Al'tman. Moskva: ROSSPEN, 2009.

Roseman, Mark. *Die Wannsee-Konferenz: Wie die Bürokratie den Holocaust organisierte*. Berlin: Propyläen Verlag, 2002.

Rzepliński, Andrzej. «Ten jest z ojczyzny mojej? Sprawy karne oskarżonych o wymordowanie Żydów w Jedwabnem w świetle zasady rzetelnego procesu.» In *Wokół Jedwabnego*, pod redakcją Pawła Machcewicz i Krzysztof Persak, t. 1: 353–459. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002.

«Saukenai.» In *The Holocaust in 21 Lithuanian Towns*, compil. and trans. Joe Woolf. Data obrashcheniya 18 Oktjabrja, 2018. <http://www.jewishgen.org/Yizkor/lithuania3/lithuania3.html>.

Smilovitskiy, Leonid. *Katastrofa evreev v Belorussii, 1941–1944 gg.* Tel'-Aviv: Biblioteka Matveya Chernova, 2000.

Smirin, Grigoriy. «Subate.» V *Kholokost na territorii SSSR: entsiklopediya*, red. Il'ya Al'tman. Moskva: ROSSPEN, 2009.

Smirin, Grigoriy, i Meyer Meler. «Borovka v Latvii.» *Lekhaim: ezhe-mesyachnyy literaturno-publitsisticheskiy zhurnal*, № 10 (114) (2001): 18–21.

SS v deystvii: dokumenty o prestupleniyakh SS. Moskva: Progress, 1969.

Struve, Kai. «Rites of Violence? The Pogroms of Summer 1941.» *Polin: Studies in Polish Jewry* 24 (2012): 257–274.

Tomašūns, Andris. «Jelgavā nogalinātie ebreji: padomju un nacistu dati.» In *Holokausta Latvijā: starptautiskās konferences materiāli 2004 gada 3–4*

jūnijs, Rīga, un 2004–2005 gada pētījumi par holokaustu Latvijā, 162–183. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2006.

Trial of the major war criminals before the International Military Tribunal: Nuremberg 14 November 1945–1 October 1946, vol. 4: 360. Germany: Nuremberg, 1947.

Trials of war criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law no. 10, vol. 4: 519. Washington, 1950.

«Urteil LG Berlin, 3 PKs 1/62, v. 22.6.1962 gg. Filbert u.a.» *Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966*, bd. 18: 620. Amsterdam, 1968.

«Viesite.» V *Rossiyskaya Evreyskaya Entsiklopediya*, t. 4: 239. Moskva, 2000.

Vīksne, Rudīte. «Ebreju iznīcināšana Aucē 1941 gada jūlijā.» In *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: starptautiskā semināra referāti 2001 gada 29 novembris, Rīga, un 2001–2002 gada pētījumi par holokaustu Latvijā*, 101–126. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003.

Witte, Peter, Michael Wildt, und Martina Voigt. *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*. Hamburg: Hans Christians Verlag, 1999.

Żbikowski, Andrzej. «Lokalne pogromy żydów w czerwcu i lipcu 1941 roku na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej.» *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, no. 2–3 (1992).

Żbikowski, Andrzej. «Pogroms in northeastern Poland: spontaneous reactions and German instigations.» In *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941*, edited by Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve, 315–354. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBN, 2007.

Żbikowski, Andrzej. «Pogromy i mordy ludności żydowskiej w Łomżyńskim i na Białostocczyźnie latem 1941 roku w świetle relacji ocalałych Żydów i dokumentów sądowych.» In *Wokół Jedwabnego*, pod redakcją Pawła Machcewicz i Krzysztof Persak, t. 1: 159–271. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002.

Archives

Arkhirv prokuratury Regensburga.

Bundesarchiv (BArch) B162/278, 435, 437, 1231, 2400, 2503, 3300, 3769, 4108, 5658, 5863, 9336–9338, 14317, 17913, 19407, 20212, 20216; RH20–6/111.

Bundesarchiv-Militärarchiv, RS3–8/36, 4/441.

Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF). F. 7021, op. 84, d. 13; op. 87, d. 4; op. 93, d. 130, 134, 2410, 2415; op. 94, d. 436.

National Archives and Record Administration (NARA). M 895, roll 14, 15.

Rossiyskiy gosudarstvennyy voennyi arkhiv (RGVA). F. 500, op. 1, d. 25.

РЕЦЕПЦИЯ ВОЙНЫ И ХОЛОКОСТА В СОВЕТСКОЙ ПОСЛЕВОЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ДОКУМЕНТАЛЬНАЯ ПОВЕСТЬ А. ЦЕССАРСКОГО «ЗАПИСКИ ПАРТИЗАНСКОГО ВРАЧА»

Статья посвящена анализу художественных рецепций Холокоста в советской литературе первых послевоенных десятилетий на примере документальной повести Альберта Цессарского «Записки партизанского врача» (1956). А. Цессарский был врачом в советском партизанском отряде «Победители», в котором против нацистов воевало много знаменитых советских чекистов, спортсменов и профессиональных диверсантов, которые благодаря книгам и фильмам о них впоследствии стали частью советской «массовой мифологии» (Д. Медведев, Н. Кузнецов).

В предложенной статье повесть Цессарского проанализирована на нескольких уровнях: с точки зрения ее жанрового, содержательного и тематического своеобразия; с позиций существующей традиции исторического исследования советского партизанского движения; в контексте стремления воевавших и выживших зафиксировать свой опыт войны и оккупации в текстах (как правило, в художественных), вследствие чего в советской литературе получает распространение жанр «военной повести», включающей, в том числе, тему Холокоста.

В своей повести автор стремился отобразить все сферы военной и повседневной жизни советских партизан, в частности, уделяя особое внимание разным аспектам своей профессиональной деятельности врача, духовным и гендерным вопросам в партизанском отряде, отношению местного украинского и польского населения к советским партизанам, а также восприятию Холокоста и его жертв рядовыми партизанами, их командирами и местным населением.

Ценность изучения повести Цессарского состоит в том, что в ней представлено одно из первых свидетельств Холокоста в Украине, а также осмысление этого геноцида. Новизна статьи обусловлена тем, что повесть Цессарского впервые стала предметом исследования как явление советской послевоенной культуры, как документальное свидетельство Холокоста на советской территории, а также как отображение

опыта войны и сопротивления советского еврея-партизана в формате послевоенной литературы.

Ключевые слова: Холокост, нацистская оккупация, советская послевоенная литература, советское партизанское сопротивление, еврей-фронтовики.

Холокост в советской культурной памяти

Традиционная точка зрения состоит в том, что трагедия Холокоста не получила отражения в советской публичной памяти. Однако исследования последних десятилетий, опубликованные как на Западе, так и в Украине, свидетельствуют, что ситуация не столь однозначна. Несмотря на то, что эта трагедия никогда не была в центре внимания советской исторической науки и официальной коммеморации, она не вытеснялась из общественного дискурса полностью, особенно в период войны и первые послевоенные годы. Современные западные исследователи (Дэвид Шнеер¹, Джереми Хикс², Ольга Гершензон³) пишут о том, что Холокост не был «табуирован» в советской официальной печати военного периода и газеты Красной армии не игнорировали массовые убийства евреев нацистами на оккупированных территориях. Известный голландский историк Карел Беркхофф⁴ утверждает, что советские газеты публиковали фотографии, содержащие сцены нацистских зверств по отношению к евреям на первых полосах советских периодических изданий. Израильский историк Аркадий Зельцер⁵ отмечает, что советские люди, проживающие на оккупированных территориях, знали о нацистском геноциде против евреев и сообщали о них офицерам Красной армии в первые дни после освобождения. Свидетельства очевидцев Холокоста были приведены в опубликованных материалах как советских, так и международных судебных процессов над нацистскими военными преступниками и их приспешниками в военные и первые послевоенные годы.

¹ David Shneer, *Thought Soviet Jewish Eyes: Photography, War and the Holocaust* (Rutgers University Press, 2012).

² Jeremy Hicks, *Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938–1946* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012).

³ Olga Gershenson, *The Phantom Holocaust: Soviet Cinema and Jewish Catastrophe* (Rutgers University Press, 2013).

⁴ Karel Berkhoff, «Total Annihilation of the Jewish population: The Holocaust in the Soviet Media», *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 10, no. 1 (2009): 61–105.

⁵ Аркадий Зельцер, «Холокост глазами красноармейцев», *СССР во Второй мировой войне: Оккупация. Холокост. Сталинизм*, ред. Олег Будницкий и Людмила Новикова (2014): 49–70.

Если обратиться к истории художественных рецептов Холокоста в советской массовой культуре, то впервые тема уничтожения евреев в Украине появляется в повести Бориса Горбатова «Непокоренные». Советский писатель, служивший военным корреспондентом в Красной армии, в 1943 г. опубликовал роман, который он написал после своих поездок в освобожденный Донбасс. Это произведение содержало сцены казни евреев в украинском городке на Донбассе и раскрывало образы украинцев, которые пытались спасти врача-еврея и его маленькую внучку от расправы. В 1946 г. книга Б. Горбатова получила Сталинскую премию, высшую награду тех лет, и была экранизирована известным советским режиссером Марком Донским.

В послевоенные годы в советской печати выходили стихи Льва Озерова, Маргариты Алигер, Семена Липкина, Ильи Эренбурга, Евгения Евтушенко⁶, в которых в разных формах представлена тема уничтожения советских евреев.

Советская послевоенная (интернационалистская по своей ориентации) литература не делала акцента на национальной принадлежности жертв нацистов, в большей степени подчеркивая вопрос противостояния коммунистической (интернационалистской) и нацистской (расистской) идеологий и акцентируя на героизме советских людей в борьбе с оккупантами. Еще одна принципиальная идея советской пропаганды состояла в утверждении «равности» страдания всех советских людей перед лицом агрессора, невзирая на их различный гендерный, национальный, религиозный статус. Например, возведение памятных знаков на местах массовой гибели евреев было возможно и в советский период. Как правило, это происходило в тех случаях, когда инициатива исходила от городской общины или группы жителей, чьи родственники погибли. В частности, первый памятный знак жертвам Холокоста в Дробицком Яру (место массовых расстрелов нацистами харьковских евреев, а также советских военнопленных, подпольщиков и инвалидов в период немецкой оккупации 1941–1942 гг.) был установлен харьковским архитектором Александром Каганом в 1955 г. как его личная инициатива, однако с разрешения государства на создание обелиска и с надписью «Жертвам фашистского террора». То есть в советской послевоенной культуре акцент делался на том, что *советские евреи*, уничтоженные нацистами, были, в первую очередь, «советскими» (гражданами советского

государства), а не «еврейскими» (этническими) жертвами нацистов. В ситуации доминирования «коллективной» советской идентичности факт геноцида евреев не отрицался, однако принципиально расистский и антисемитский характер гитлеровской политики не акцентировался, как и стремление нацистов к тотальному уничтожению евреев. В силу того, что в советской официальной памяти о войне доминировали дискурсы героизма и интернационализма, акцент делался на идеологической составляющей нацистского геноцида (агрессия против «советских людей, коммунистов и комиссаров»), а не на национально-религиозной (геноцид против евреев как расы и религиозной группы)⁷.

В историографии 1990-х гг. доминировала точка зрения, что замалчивание проблемы Холокоста является следствием «советского официального антисемитизма» (который в наиболее выраженной форме проявил себя в гонениях на «космополитов» и «деле врачей»). Безусловно, антисемитизм существовал (прежде всего на бытовом уровне), однако не следует забывать о том, что в западный дискурс понятие Холокоста тоже вошло не сразу после войны, а приблизительно с 1960-х гг., после изучения всех нацистских архивов, поимки и открытых судов над нацистскими преступниками и опроса свидетелей и жертв нацистов, переживших концлагеря, расстрелы и т.д. В американской научной традиции принято считать, что первым исследователем, начавшим интервьюировать жертв и свидетелей Холокоста еще в 1946 г. и положившим тем самым начало академическому изучению опытов геттоизации, побегов и освобождения, был американский психолог Дэвид Бодер (David Boder)⁸. Он записал интервью с 70 перемещенными лицами в лагерях Франции, Италии, Германии и Швейцарии и издал их в виде книги в 1949 г. Часть опрошенных были евреями из разных стран, интервью содержали много общего в описаниях еврейской судьбы после прихода нацистов.

Еще одним важным свидетельством нацистского антисемитизма как государственной политики стали опубликованные после войны дневники людей, которые в период геноцида скрупулезно фиксировали этапы преследования и уничтожения евреев гитлеровцами, а в ряде случаев — и разных форм сопротивления этим оккупантам. Например, на Западе этапными стали изданные вскоре после войны

⁶ Александр Круглов, Андрей Уманский и Игорь Щупак, *Холокост в Украине. Рейхскомиссариат «Украина». Губернаторство «Транснистрия»* (Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», ЧП «Лира», 2016), 9.

⁷ Gunnar Heinsohn, «What makes the Holocaust a uniquely unique genocide?», *Journal of Genocide Research*, no. 3 (4) (2000): 411–430.

⁸ Samuel Totten, William S. Parsons and Israel Charny, eds., *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, 2nd ed. (New York, London: Routledge, 2004), 140.

«Язык Третьего Рейха» Виктора Клемперера⁹ (1946), в 1950-е — «Убежище» Анны Франк, в 1960-е — «Просвещенное сердце» Бруно Беттельгейма, воспоминания Тадеуша Боровски, Примо Леви, Эли Визеля и ряда других. Как отмечает Дан Михман, «судьба евреев в различных оккупированных странах не была идентичной»¹⁰, и отсюда следует понимание особой важности публикации тех записок и дневников, которые дают материал для понимания специфики Холокоста в СССР. В этом контексте началом историографии Холокоста в Советском Союзе и собранием первых документальных свидетельств гитлеровского геноцида против евреев стала «Черная книга», составленная советскими писателями и журналистами И. Эренбургом и В. Гроссманом. Эта книга не была полностью опубликована в советский период, однако ее фрагменты были широко известны. В частности, В. Гроссман одним из первых посетил лагерь смерти Треблинка сразу после его освобождения Красной армией, подготовил и опубликовал статью: «Треблинский ад» (1944). Материалы В. Гроссмана были использованы на Нюрнбергском трибунале в качестве документального подтверждения преступлений нацистов.

В первые послевоенные годы в СССР вышло несколько художественных произведений, посвященных нацистскому геноциду евреев на советских территориях, а также еврейскому сопротивлению в подполье и партизанских отрядах. Если авторы «Черной книги» собирали *свидетельства выживших* о нацистском геноциде, то ряд советских писателей опубликовали после войны *художественные произведения*, которые полностью или частично представляли тему Холокоста на территории СССР, однако не в виде воспоминаний или документов, а в художественной форме, позволяющей не только обобщить личный опыт или знания автора о еврейской трагедии, но и включить рассказы многих других людей в эмоционально-образной форме. Мы уже упоминали о первой советской повести, в которой появляется тема Холокоста — «Непокоренные» Б. Горбатова. Другой пример — рассказ «Отче наш» (1946) знаменитого советского писателя В. Катаева об уничтожении нацистами евреев в Одессе. Этот рассказ был экранизирован Борисом Ермолаевым на киностудии «Мосфильм» в 1989 г. Еще одним примером отражения трагедии евреев

⁹ Victor Klemperer, *Language of the Third Reich: LTI: Lingua Terti Imperii*, transl. from German (London: Continuum, 2006), 288.

¹⁰ Дан Михман, *Историография Катастрофы. Еврейский взгляд. Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы*, пер. с англ. (Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста «Ткума», Независимая издательская организация «Дива», 2005), 77.

в советской публицистике является публикация документальной повести Гирша Смоляра «Мстители гетто»¹¹, сначала на идиш и затем на русском (1947). Повесть была посвящена узникам минского гетто и еврейскому партизанскому отряду № 106 под командованием легендарного командира Шолома Зорина. К сожалению, эти произведения советских авторов, связанные с темой Холокоста, оказались почти забыты уже с начала 1990-х гг., однако продолжают изучаться исследователями Израиля и США¹².

В период борьбы с космополитами и «врачами-вредителями» еврейская тема ушла из советского официального дискурса, однако с особой силой она вернулась в период «оттепели»: огромный резонанс получила поэма Е. Евтушенко «Бабий Яр» (1961), а затем одноименная симфония Дмитрия Шостаковича (1962). Другой советский композитор Григорий Фрид написал монооперу «Дневник Анны Франк»¹³, которая была основана на одноименной книге, изданной и в СССР в 1961 г. с предисловием И. Эренбурга. В 1966 г. популярный советский журнал «Юность» опубликовал сокращенный вариант повести Анатолия Кузнецова «Бабий Яр» о немецкой оккупации и уничтожении нацистами киевских евреев. Эта повесть была написана на основе записей, которые писатель делал во время войны. Можно сказать, что тема Холокоста была представлена в советской культуре в виде отдельных сюжетов, мотивов, образов, однако она отсутствовала в академических и образовательных политиках, на уровне документирования свидетельств этого геноцида и маргинализировалась на государственном уровне коммемораций.

Целью нашего исследования является анализ послевоенных рецепций Холокоста в советской художественной литературе как наиболее массовой и быстро реагирующей форме общественного сознания 1950–1960-х гг. Предлагаемая статья представляет собой case studies повести Альберта Цессарского «Записки партизанского врача»¹⁴

¹¹ Гирш Смоляр, *Мстители гетто*, пер. с идиш (Москва: ОГИЗ, «Дер Эмес», 1947), 128.

¹² Jay Leyda, *Kino: A History of the Russian and Soviet Film, With a New Postscript and a Filmography Brought up to the Present* (Princeton University Press, 1983), 584; Lucjan Dobroszycki and Jeffery S. Gurock, *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941–1945* (Routledge, 1994), 272; Olga Gershenson, «The Unconquered – The First Holocaust Film», *Conference Abstracts on Conference «Genocide, Memory, Justice: The Holocaust in Comparative Contexts»*, дата обращения 5 ноября, 2009, <https://jewishculture.illinois.edu/conference-abstracts-genocide-memory-justice-holocaust-comparative-contexts>.

¹³ Инесса Двужильная, «13 Симфония («Бабий Яр») Шостаковича как художественный памятник трагедии Холокоста», *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*, № 5 (2010): 111–132.

¹⁴ Альберт Цессарский, *Записки партизанского врача* (Москва: Советский писатель, 1956), 345.

(первое издание — 1956 г., второе издание, дополненное — 1977 г.) и посвящена анализу основных сюжетно-проблемных тем этого текста, включая рецепции темы Холокоста на территории Украины. В качестве методов анализа мы используем нарративный и мотивный анализ, культурно-семантический анализ картины мира автора, через субъективность которого читатель становится свидетелем трагедии Холокоста.

Альберт Цессарский и «поколение героев»

А. Цессарский был советским партизаном, врачом во время войны, он стал очевидцем Холокоста на территориях центральной и западной Украины и отразил это в своих повседневных записях, а после войны на их основе написал и опубликовал повесть «Записки партизанского врача». В аспекте изучения рецепций Холокоста в советской массовой культуре повесть А. Цессарского «Записки партизанского врача» представляет особый интерес, так как частично заполняет лакуну советских послевоенных *свидетельств*.

Нам представляется необходимым сказать несколько слов и о жанре произведения А. Цессарского. Сам автор назвал свою книгу повестью, то есть *художественным* (а не мемуарным или историческим) произведением. Однако он неоднократно подчеркивал, что его произведение создавалось на основе записок, которые он делал во время войны. Это значит, что его текст представляет собой «документальную повесть» — довольно распространенный жанр в советской послевоенной литературе. Многие люди, прошедшие войну и осознающие уникальность своего экзистенциального опыта, стремились зафиксировать его в литературе, с большей или меньшей степенью художественности. Так появились книги многих бывших партизан, подпольщиков, армейских командиров: «Люди с чистой совестью» Петра Вершигоры (1946), «В окопах Сталинграда» Виктора Некрасова (1947), «Записки советского офицера» Григория Пенежко (1947), «Южнее главного удара» Григория Бакланова (1957), «Из дневника партизанских походов» Сидора Ковпака (1964) и многие другие. Документальную повесть А. Цессарского можно рассматривать в контексте этой традиции — военной повести XIX–XX вв. Однако есть и отличия: А. Цессарский в своих «Записках» обобщает не только свой боевой, но и профессиональный опыт военного врача, полученный в партизанском отряде в качестве начальника медицинской части. В этом отношении произведение уникально, так как в мировой культуре известно не так много книг о войне в аспекте субъективности

медика (в качестве примера вспоминается повесть писателя и доктора Викентия Вересаева «На японской войне» (1906–1907).

Еще одно важное значение повести в том, что книга А. Цессарского является одним из первых опубликованных подтверждений Холокоста *на советской территории*, в ней представлены свидетельства очевидца этой трагедии, советского партизана, еврея, и прямо называются жертвы трагедии — *украинские евреи*. Повесть является также ценным свидетельством участия советских евреев в партизанских отрядах и в антинацистском сопротивлении, что часто становилось предметом дискуссий. А. Цессарский рассказывает в своем произведении о собственном боевом опыте и о партизанской службе других евреев, о межнациональных и гендерных отношениях в советском партизанском отряде, о внутренней организации партизанской жизни, отношении командования и местного населения к евреям. Удивительным нам кажется тот факт, что, несмотря на популярность в советское время жанра военной документальной повести, произведение А. Цессарского никогда прежде не было предметом ни литературного, ни историко-культурного анализа, и это дополнительно актуализирует данное исследование.

Очертим кратко биографические и исторические источники формирования субъективности автора: А. Цессарский родился в 1920 г. в Одессе, в еврейской семье, переехал в Москву и перед началом войны оканчивал медицинский институт. По возрасту и по воспитанию А. Цессарский принадлежал к тому поколению, которое в июне 1941 г. прямо из школы или института уходило на фронт. Поэты военных лет — Борис Слуцкий, Михаил Кульчицкий, Павел Коган, Семен Гудзенко, Иона Деген, Сергей Орлов в своей поэзии отобразили коллективный портрет «поколения героев», к которому принадлежал и А. Цессарский. В 1961 г., вспоминая свою военную юность, Давид Самойлов написал знаменитое стихотворение «Сороковые роковые» о своем поколении:

*Как это было! Как совпало —
Война, беда, мечта и юность!
И это все в меня запало
И лишь потом во мне очнулось!..*

В первые дни после немецкого вторжения в Советский Союз А. Цессарский обратился в комсомольское бюро медицинского института с просьбой отправить его на фронт, мотивируя это тем, что он изучал военную хирургию на специальных курсах. Осенью 1941 г., после многочисленных просьб А. Цессарского, его направили

в распоряжение полковника НКВД Дмитрия Медведева, который впоследствии командовал созданным в 1942 г. специальным разведывательно-диверсионным отрядом «Победители». Несмотря на то, что А. Цессарский перед войной не принадлежал к структурам НКВД, Д. Медведев отобрал его для службы в своем отряде, вероятно, потому, что рассмотрел необычную одаренность этого молодого врача: А. Цессарский специализировался на военно-полевой хирургии, сдал нормы «Ворошиловского стрелка», прилично владел немецким и английским языками, обладал талантами к поэзии, живописи и театру, и при этом был очень дисциплинированным, ответственным, исполнительным человеком, с высоким чувством патриотизма. Возможно, Д. Медведева привлекли еще какие-то качества, о которых сам А. Цессарский, хорошо знакомый с военной дисциплиной и подписками о неразглашении, в своей книге не упоминает.

В послевоенной советской массовой культуре Д. Медведев был одним из наиболее известных советских партизанских лидеров, во многом благодаря тому, что после войны он сам написал несколько книг о своем партизанском отряде. Как человек, не лишенный литературного вкуса, документальные сюжеты своих книг он обработал в духе военных приключений, что способствовало их популярности у советских читателей. Книги Д. Медведева «Это было под Ровно», «Отряд идет на Запад», «Сильные духом» и другие были неоднократно экранизированы, в частности, на основе его романов был снят телесериал «Отряд специального назначения» (1987). А. Цессарский, испытывавший теплые чувства к своему бывшему командиру и спустя годы после войны, написал роман «Жизнь Дмитрия Медведева», в котором через образ одного человека постарался отразить судьбу поколения партизан-фронтовиков. Автор, как, впрочем, и другие советские писатели, во многом романтизировал партизанский опыт, оставляя «за кадром» многие подробности личных биографий, военные неудачи первого года войны, репрессии в армии, предвоенные и послевоенные «чистки». Например, известно, что многие из советских партизанских командиров и членов партизанских отрядов (в том числе и Д. Медведев, и советский супер-диверсант Николай Кузнецов) были репрессированы перед войной и возвращены на работу в НКВД как раз с началом войны, именно с целью организации партизанского движения¹⁵. Во время войны Д. Медведев был реабили-

¹⁵ Дмитрий Веденеев, Александр Колпакиди и Сергей Чертопруд, *Разведка Судоплатова: зафронтовая диверсионная работа НКВД–НКГБ в 1941–1945 гг.* (Москва: Алгоритм, 2015), 576.

литирован и за успешное выполнение поставленных военных задач награжден орденом Героя Советского Союза.

В первых главах своей книги А. Цессарский акцентирует внимание на многонациональном составе отряда «Победители», в который входили представители почти всех советских республик¹⁶, но более всего было украинцев, поляков и белорусов, что определялось местом дислокации отряда в центральной и западной частях Украины. Из соображений разведывательной необходимости в отряд набирали людей, которые, с одной стороны, имели военные специальности — то есть были саперами, минерами, шифровальщиками, а с другой — знали здешние языки и обычаи, были знакомы с местностью. Также наличие друзей или родственников среди населения облегчало таким людям проведение разведывательной работы.

Отряд «Победители» был уникален тем, что в него вошли многие выдающиеся советские спортсмены — борцы, стрелки, чемпионы всесоюзных и международных соревнований, например, чемпион СССР по конькобежному спорту Анатолий Капчицкий и семикратный чемпион по боксу Николай Королёв, штангист и чемпион мира Николай Шатов и чемпион страны по гребле Александр Долгушин; были в отряде чемпионы по велосипедному спорту, по метанию диска¹⁷. Многие партизаны из отряда «Победители» уже имели боевой опыт в Испании (1936–1939), например, заместителем начальника разведывательной службы отряда была Мария Фортус, советская разведчица еврейского происхождения. Значительную часть отряда «Победители» первоначально составляли бойцы-интернационалисты — немецкие антифашисты, бежавшие от нацистов в СССР, испанские антифранкисты. Многие испанские бойцы рассматривали войну против нацистов на территории СССР как продолжение своей борьбы за освобождение Испании.

Партизанский отряд «Победители» имел в первую очередь не боевые, а разведывательно-диверсионные задачи. Другой важной целью этого отряда было поддержание связи с легендарным советским диверсантом Н. Кузнецовым и обеспечение его разведдеятельности. Известно (и об этом пишет А. Цессарский), что Н. Кузнецов обладал незаурядными актерскими способностями и, постоянно действуя в немецком тылу, представлялся обер-лейтенантом Паулем Зибертом или Рудольфом Шмидтом, не вызывая при этом подозрений

¹⁶ Николай Гнидюк, *Фронт без линии фронта* (Москва: Московский рабочий, 1975), 224–271.

¹⁷ Альберт Цессарский, «Интервью. Главным оружием вербовки были идеи», *Военно-промышленный курьер*, № 11, дата обращения 19 сентября, 2018, http://scepis.net/library/id_627.html.

у немцев. В результате успешных диверсионных операций Н. Кузнецов в 1943–1944 гг. были убиты немецкий оберфюрер Альфред Функ, заместитель губернатора Галиции Отто Бауэр, генерал-майор Макс Ильген. Н. Кузнецов также прославился в послевоенной советской культуре тем, что первым из разведчиков доложил своему командованию о планируемом танковом наступлении Германии под Курском (1943) и о плане Гитлера уничтожить глав СССР, США и Великобритании во время Тегеранской конференции (1943). Он стал героем нескольких советских и постсоветских романов и фильмов (в частности, «Подвиг разведчика» Бориса Барнета (1947), «Сильные духом» Виктора Георгиева (1967), телевизионных сериалов «Отряд специального назначения» Георгия Кузнецова, Юрия Рыбчёнко (1987), «По лезвию бритвы» Сергея Кожевникова (2014), а также нескольких документальных фильмов), но многие факты его биографии до сих пор неизвестны широкой аудитории¹⁸. Н. Кузнецов был посмертно удостоен звания Героя Советского Союза.

А. Цессарский описал в своей книге, что в силу обстоятельств он оказался хирургом, который оперировал Н. Кузнецова в лесу после одного из немецких обстрелов, и как последний настаивал на том, чтобы операция прошла без анестезии — он хотел испытать свою силу воли и способность переносить боль (что могло пригодиться ему в случае поимки и пыток в гестапо). С течением времени А. Цессарский стал другом Н. Кузнецова в партизанском отряде, с которым тот практиковал свой немецкий язык. А. Цессарский искренне восхищался мужеством Н. Кузнецова и его способностями перевоплощения в немецкого офицера, что подробно описал в повести.

Летом 1942 г. А. Цессарский, после нескольких месяцев специальных тренировок, был заброшен через линию фронта в партизанский отряд «Победители», в котором он воевал до начала 1944 г., пока не был тяжело ранен и доставлен в Москву военным самолетом для лечения. После окончания войны А. Цессарский работал санитарным врачом в Москве, был награжден званием «Заслуженный врач РСФСР», а также военными наградами: орденом Отечественной войны первой степени, медалями «Партизан Великой Отечественной войны», «За оборону Москвы», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945». На работе его ценили не только за организаторские таланты, но и за мягкий, скромный характер, доброжелательное отношение к людям. А. Цессарский с удовольствием выступал с рассказами о военном прошлом перед разными

¹⁸ Теодор Гладков, *Кузнецов: легенда советской разведки* (Москва: Вече, 2004), 400.

аудиториями, давал интервью. С 1975 г. он стал членом Союза писателей СССР. Был счастлив в браке, имел детей, внуков, и скончался в 2010 г. Можно обобщить, что после войны доктор А. Цессарский жил жизнью обычного советского интеллигента, как большинство фронтовиков, которые вернулись к своим мирным профессиям, однако, безусловно, этот человек с героической биографией и уникальным опытом в области военной медицины заслуживает большего внимания, и рассказать о его опыте — еще одна задача нашего исследования.

Советское партизанское движение и еврей-партизаны

Основные задачи партизанского движения в СССР были изложены уже через несколько дней после начала войны в Директиве Совета Народных Комиссаров СССР и ЦК КПСС «Партийным и советским организациям фронтовых регионов» от 29 июня 1941 г. № 624 и в постановлении ЦК КПСС от 18 июля 1941 г. «Об организации борьбы в тылу немецких войск». Руководство партизанским движением осуществлял Четвертый отдел НКВД СССР под руководством известного советского контрразведчика Павла Судоплатова и его заместителя, начальника советской внешней разведки Наума Эйтингона. Цели специальных партизанских войск НКВД в немецком тылу были определены следующим образом: 1) уничтожение рабочей силы и инфраструктуры противника в любой форме (железнодорожная война, уничтожение линий связи, высоковольтных линий, продовольствия и воды); 2) разведывательная деятельность на оккупированных фашистами землях и передача информации в Главный штаб в Москве; 3) коммунистическая пропаганда, восстановление и сохранение советской власти на оккупированных нацистами территориях. В результате этих решений в Московской области и некоторых городах Советского Союза уже в 1941 г. были созданы специальные школы НКВД по подготовке агентов для работы в немецком тылу.

Хотя в советское время было принято изображать партизанскую войну как массовое народное движение по сопротивлению оккупантам, в действительности, первыми партизанами были подготовленные агенты НКВД, имевшие специальные навыки в подпольной работе, в организации сети сбора информации, работе с радиостанциями и кодами, вербовке и т.д. Командирами таких партизанских отрядов, как правило, назначались кадровые офицеры НКВД. В тех случаях, когда для подпольной работы на местах при отступлении советской власти оставались члены партии, или назначались обычные

люди, преданные режиму — рабочие, учителя, — гестапо довольно быстро раскрывало подпольную сеть именно в силу отсутствия необходимых навыков маскировки, конспирации, дисциплины у многих подпольщиков из гражданских лиц¹⁹. Иногда более успешными оказывались антифашистские акции гражданских в прошлом людей, у которых война выявляла неожиданные способности к рискованной подпольной работе. В частности, А. Цессарский, описывая акции советских подпольщиков в оккупированных нацистами городах, с которыми его отряд поддерживал тесные отношения, писал, что партизанская жизнь «была отдыхом» по сравнению с работой советских подпольщиков в городах, в постоянном окружении врагов и местных коллаборантов, в голоде и облавах периода оккупации²⁰. Многие главы своей книги А. Цессарский посвящает описанию знакомых партизан и подпольщиков, искренне восхищаясь их мужеством, выносливостью, патриотизмом и стараясь передать свое чувство восхищения читателю.

В историографии выделяется несколько этапов в развитии советского партизанского движения²¹, и на первом этапе (1941–1942 гг.) его составляли профессиональные разведчики или заброшенные в немецкий тыл советские агенты. Действительно массовый характер советское партизанское движение приобрело после 1942 г., когда местное население уже ощутило жестокость нацистского «нового порядка» и его истинное отношение к славянам, евреям, ромам, советским военнопленным. В частности, известный историк К. Беркхофф описывает, как менялось настроение обычных украинцев, оказавшихся на оккупированной нацистами территории: в начале немецкого вторжения многие, уставшие от сталинского режима, желали ухода «Советов». Однако по мере нарастания насилия со стороны нацистов, моральных унижений и массовых депортаций в Германию, местные жители все чаще мечтали о возвращении советской власти и ожидали Красную армию как «освободительницу». В 1942 г. в среде горожан возникла горькая шутка: «Чего Сталин не смог добиться за 20 лет, а Гитлер добился всего за год?» — Ответ: «Мы начали любить

¹⁹ Анатолій Скоробогатов, *Харків у часи німецької окупації (1941–1943)* (Харків: Прапор, 2004), 215–247.

²⁰ Цессарский, *Записки партизанского врача*, 263.

²¹ John Armstrong and Kurt DeWitt, «Organization and control of the partisan movement», in *Soviet Partisans in World War II*, ed. John Armstrong (Madison: The University of Wisconsin Press, 1964), 6–28.

советскую власть»²². Даже в селах простые украинцы, у которых не было «резистентных» настроений, чувствовали себя так, как будто вернулось крепостное право: они должны были работать на «великую Германию» 5–6 дней в неделю, их зверски и публично избивали за малейшую провинность, опоздание или невыход на работу, и это также способствовало притоку людей в партизанское движение.

Кроме того, начиная с 1942 г., к уже существующим советским партизанским отрядам начали присоединяться красноармейцы, бежавшие из немецкого плена или вышедшие из окружения. Городская и деревенская молодежь, которую угоняли в Германию на принудительные работы, жители сожженных немцами деревень и евреи, пережившие расстрелы, также искали спасения у партизан — на оккупированных территориях именно партизаны воспринимались населением как представители советской власти и именно у советской власти просили защиты люди, пережившие немецкий произвол. Возникавшие «народные» партизанские отряды — из местных жителей, «окруженцев» или беженцев, — как правило, выходили на связь с уже существующими «профессиональными партизанами», отряды которых возглавляли военные командиры, преимущественно офицеры НКВД или милиции, подготовленные в специальных центрах по линии «Разведка» или «Диверсии».

К настоящему времени опубликовано несколько исследований о положении евреев в партизанских отрядах Второй мировой войны²³. Если в советский период было принято подчеркивать единение советского народа в борьбе с фашизмом, то с открытием архивов и интересом к бытовым сторонам партизанской жизни стало известно о многочисленных проблемах внутри партизанских отрядов: о бытовом антисемитизме и недоверии советских командиров к еврейским беженцам из гетто, о подозрениях, что беженцы могут быть специально подосланы нацистами, чтобы раскрыть местоположение отряда (что действительно имело место в отдельных случаях). Такая

²² Karel Berkhoff, *Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule* (Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004), 224.

²³ Ицхак Арад, *Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945)* (Днепропетровск: Центр «Ткума», ЧП «Лири ЛТД»; Москва: Центр «Холокост», 2007), 705–715; Леонид Смиловицкий, *Катастрофа евреев в Белоруссии, 1941–1944 гг.* (Тель-Авив: Библиотека Матвея Чернова, 2000); Цви Гительман, «Еврейские партизаны в Белоруссии: контекст, конфликт и сравнение», пер. с англ., *СССР во Второй мировой войне: Оккупация. Холокост. Сталинизм*, ред. Олег Будницкий и Людмила Новикова (2014): 71–97.

ситуація обумовлювала створення окремих єврейських партизанських отрядів (Ш. Зорина²⁴ або братів Бельських²⁵).

Були і інші причини, по яким партизани не хотіли приймати беженців: те, як правило, не мали зброї і не могли брати участь в військових операціях, а велика кількість жінок і дітей в отряді, створеному для бойових або розвідницьких цілей, обмежувало його мобільність і можливості виконання бойових завдань. Однак багато відомих командирів радянських партизанських отрядів — А. Сабуров, А. Федоров, С. Ковпак, Ф. Капуста, Д. Медведєв²⁶ — охотно приймали євреїв як бойовців, а також створювали сімейні табори для єврейських беженців. В деяких випадках партизани звільняли ув'язнених з гетто (що відобразилося в радянському кіно). В цілому, незважаючи на ряд негативних факторів (повсякденний антисемітизм і ін.), в час війни втеча з гетто або окупованого нацистами міста до радянських партизанів для тисяч євреїв виглядала як майже єдиний шлях до порятунку від нацистів²⁷.

В отряді Д. Медведєва було багато євреїв-партизанів, як прибулих з «гражданки» і пройшли спеціальне навчання в диверсійних школах (наприклад А. Цессарського), так і кадрових офіцерів, розвідників і контррозвідників, багато з яких до початку війни в 1941 р. встигли повоевати в Іспанії на стороні антифашистських Інтербригад. В своїх післявоєнних інтерв'ю і в повісті А. Цессарський говорив, що сам він ніколи не відчував антисемітизму в отряді. Більше того, з тексту повісті стає зрозуміло, що автор користувався повагою партизанів не тільки як відповідальний лікар, у нього було багато теплих емоційних контактів, як в отряді, так і серед місцевого українського і польського населення. Другами А. Цессарського стали легендарний Н. Кузнецов і сам командир отряду Д. Медведєв. Ймовірно, цьому сприяли як високий професіоналізм А. Цессарського, так і його людські якості.

²⁴ Семён Швейбиш, «Еврейский семейный партизанский отряд Ш. Зорина», *Вестник Еврейского университета в Москве*, № 3 (13) (1996): 88–109.

²⁵ Peter Duffy, *The Bielski Brothers: The True Story of Three Men, Who Defied the Nazis, Saved 1,200 Jews and Built a Village in the Forest* (HarperCollins Publishers, 2003).

²⁶ Леонид Прайсман і др., *Історія євреїв Росії: підручник* (Москва: Леаїм, 2005), 534–538.

²⁷ Ілья Альтман, *Жертви ненависті: Голокост в СРСР: 1941–1945 гг.* (Москва: Фонд «Ковчег», 2002), 370.

Унікальний досвід радянського партизанського лікаря

Медицинській темі присвячена майже половина книги А. Цессарського, що випливає навіть з назви розділів — «Медицина комплектується» (про складності закупки необхідних ліків і хірургічних інструментів в військовій Москві), «Перший екзамен» (лікування перших поранених після бою з німцями), «Лічу зуби» (як довелося навчатися основам стоматології), «Хвороби атакують» (борьба з епідеміями, тифом, туляремією і дизентерією в лісі), «Місце медицини в бою» (лікування поранів і переломів різного типу), «Хірург» (як звичайний лікар, ризикуючи життям, рятував життя пораненим радянським підполітникам в окупованих німцями містах), «Без інструментів» (про те, як доводилося оперувати гангренозні кінцівки за допомогою пилки, щоб врятувати життя поранених), «Лісна лікарня» (про розробку А. Цессарським спеціальних засобів і комплексів фізичних вправ в лісі для відновлення поранених після операцій).

Партизанському лікарю довелося стати спеціалістом по цілому ряду захворювань, які йому не викладали в медінституті. Виявилось, що навіть на війні доводиться лікувати не тільки поранення або інфекції: місцеві селяни запрошували «лікаря з Москви» приймати пологи; А. Цессарський лікував хронічні захворювання серця як кардіолог і корешкові болі хребта як невропатолог; боровся з важкими депресіями у людей, втрачених сім'ю в результаті нацистського геноциду; рятував життя воїнам при найважчих пораненнях легких, печінки, нирок; лікував очні хвороби і бронхіт з пневмонією при відсутності антибіотиків. Багато пише про те, як він використовував досвід народної медицини і навчався у місцевих травників і сільських фельдшерів.

Автор повісті описує, яким чином йому вдалося організувати транспортування важкопоранених, яких перевозили разом з усім отрядом через ліси і болота впродовж кількох днів, змінюючи пов'язки. Одним з знахідок А. Цессарського було використання лісового моху як перев'язочного матеріалу, коли не було медичних засобів. Слід пам'ятати, що медична служба А. Цессарського в отряді тривала близько двох років і місія партизанського лікаря була складною не тільки в боях, але і на стоянках: само виживання в лісі було важким, а партизани повинні були і виживати, і воювати, при цьому лікарю доводилося і виживати, і воювати, і лікувати. Сам партизан в минулому, ізраїльський історик Іцхак Арад

подчеркивал²⁸, что многие партизаны умирали в лесу даже от несущественных ран из-за отсутствия необходимого медицинского ухода, поэтому неудивительно, что автор гордился тем, что, когда он был главным врачом в отряде, из-за ран и их последствий умирали лишь единицы.

Вообще, следует заметить, что А. Цессарский как врач внес большой вклад в установление дружеских отношений партизанского отряда с местным населением (от которого зависела и безопасность отряда, и снабжение продуктами, и получение необходимой информации). Узнав, что у партизан есть городской доктор, украинские и польские крестьяне стали обращаться за медицинской помощью, которой они были лишены при немцах. А. Цессарский никогда никому не отказывал, ездил лечить больных и пострадавших от нацистов крестьян в самые отдаленные села, часто рискуя, и при этом не брал денег за помощь. Однако благодарные люди сами приносили в отряд пищу, одежду, давали приют раненым бойцам и сообщали необходимые сведения о немецкой армии и полиции. Позже А. Цессарский замечал, что когда городские украинские врачи узнавали от подпольщиков, что в лесу существует советский партизанский отряд и ему нужны определенные лекарства — анальгетики, антисептики и другие — они доставали эти лекарства, даже рискуя жизнью.

С приходом весны и лета А. Цессарский контролировал, чтобы члены отряда получали доступные в лесу витамины. Например, автор описывал, как в летний сезон он просил командира отрядить свободных партизан собирать ягоды — в первую очередь для раненых бойцов, затем — для других членов отряда. Командир отряда и комиссар неизменно поддерживали все требования и начинания врача, и А. Цессарский в своей книге подчеркивает, что в отличие от партизанских отрядов, созданных гражданскими лицами (например, горожанами, бежавшими от немецких отправок в Германию), в отряде Д. Медведева была железная дисциплина, как в армии, и командир всегда показывал пример личного мужества. Так, Д. Медведев никогда не жаловался на усталость, не садился на тележку во время трудных и длинных переходов, предоставляя место для отдыха раненым бойцам и женщинам. Безусловно, пример личного мужества и ответственности командира вдохновлял бойцов. И такой порядок в отряде, на наш взгляд, можно объяснить тем, что большинство его членов состояло из кадровых офицеров, которые привыкли к дисциплине.

Также А. Цессарский перечисляет другие свои разнообразные обязанности в повседневной партизанской жизни: кроме лечения раненых и заболевших, он проверял качество пищи, приготовленной поварами для отряда; проводил с бойцами профилактические беседы о необходимости гигиены и спортивных упражнений на отдыхе; организовывал спортивные и шахматные турниры. Обладая талантом художника, А. Цессарский стал ответственным в отряде за изготовление немецких печатей и фальшивых документов для разведчиков и подпольщиков. Автор прямо указывает, что он всемерно старался быть *полезным* для отряда, как мог: не только лечил бойцов, но и писал статьи в партизанскую стенгазету, рисовал скетчи и карикатуры, выступал с декламацией на партизанских концертах и никогда не требовал никаких привилегий для себя. Иначе говоря, заботился не только о здоровье тела партизан, но и о сохранении их боевого духа, оптимизма и творчества, несмотря на трудные условия жизни в лесу.

При этом А. Цессарский участвовал и в боевых операциях отряда, всегда проявляя храбрость и находчивость, не жалуясь на тяготы лесной жизни. А. Зельцер указывает, что во время войны чувствительной была тема «недостаточной боеспособности» представителей некоторых этнических групп²⁹. У многих офицеров и солдат-евреев это вызывало желание доказать обратное и они требовали у своих командиров послать их на самое опасное боевое задание. Хотя А. Цессарский нигде не упоминает о подобных разговорах, однако возможно, он знал о них и сознательно выстраивал свое поведение в отряде таким образом, чтобы никому не дать повода для подобных упреков.

Обобщая сказанное, можно вспомнить, что около трех миллионов евреев сражались в советских партизанских формированиях только в Украине³⁰, а так как они часто брали украинские или русские имена, сейчас даже трудно установить еврейское происхождение многих советских партизан. Не только А. Цессарский, но многие евреи-ветераны, как указывает Цви Гительман³¹, в своих позднейших интервью настаивали, что во время войны они не сталкивались с антисемитизмом, что между евреями, русскими, украинцами, белорусами была настоящая «фронтовая дружба», спаянная трудностями войны. С одной стороны, такое утверждение можно было бы отнести к желанию романтизировать свою юность, которая пришлось на войну;

²⁹ Зельцер, «Холокост глазами красноармейцев», 54.

³⁰ Илья Альтман, «Еврейское сопротивление политике тотального геноцида», *Еврейський опір в Україні в період Голокосту: збірник наукових статей* (2004): 36–37.

³¹ Гительман, «Еврейские партизаны в Белоруссии», 76–78.

но с другой стороны, стоит признать, что без «фронтowej дружбы», то есть взаимного доверия, было бы трудно идти в бой. В. Некрасов в своей книге «В окопах Сталинграда» первым показал, что на войне было все — и антисемитизм, и высочайшие образцы взаимовыручки. Интернационализм был одним из важных компонентов советской идеологии, и, как отмечают современные израильские историки³², у многих евреев, воевавших в рядах Красной армии, их «советская идентичность» превалировала над еврейской, и идея борьбы против нацистов ради освобождения «нашей советской родины» имела гораздо большее значение, чем идея борьбы в защиту только евреев. Национальная идентичность для многих советских людей была «частным случаем» более широкой и всеобъемлющей «советской» идентичности, а триумф Красной армии 1945 г. и ее грандиозный подвиг освобождения народов от нацизма, согласно точке зрения американского историка Амира Вайнера³³, сделал идентичность фронтовиков наиболее позитивно окрашенной в советском послевоенном обществе. Победа в войне превратила фронтовиков и партизанских командиров в «новую элиту», а память о войне как «всеобщем страдании и героизме» превратилась в главную объединяющую и мемориальную конструкцию советского общества. Для еврея А. Цессарского, который воевал и, если можно так сказать, был «успешен» в своей боевой и врачебной (социально-профессиональной) активности, получил признание однополчан и впоследствии — государственные награды, его военное прошлое стало базой его позитивной самооценки и культурной идентичности не только в советский, но и в постсоветский период. Свою национальную принадлежность автор повести осознает не в аспекте своей «уязвимости» (в контексте расовых политик нацистов), а в контексте своей широкой одаренности (хорошие медицинские способности, таланты к литературе, языкам, живописи, музыке). Это было важно для молодого доктора (А. Цессарскому на момент войны 22–24 года) в той социальной среде, в которой он находился во время и после войны: А. Цессарский много пишет о том, какие талантливые люди его окружали в отряде, с некоторыми он поддерживал отношения и после войны. В силу того, что именно его разнообразные таланты и высокая ответственность стали основанием для принятия его в отряд и признания в партизанской среде, основное внимание автора повести сосредоточено на разных аспектах

³² Зельцер, «Холокост глазами красноармейцев», 51.

³³ Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton: Princeton University Press, 2001), 364–386.

своей социальной и профессиональной идентичности. Именно репутация «хорошего врача» и «полезного бойца» помогла ему занять достойное место среди тех, кто вызывал его симпатии и был частью «партизанской элиты».

Жертвы и свидетели Холокоста

Как пишут современные исследователи³⁴, Холокост не был гомогенным феноменом и в разных странах он имел характерные особенности. Холокост в СССР изначально был направлен на истребление (а не социально-политические ограничения) евреев. Кроме того, специфика расовой политики нацистов обусловила более широкий спектр жертв: так как главным тезисом немецкой пропаганды при вторжении на советскую территорию была борьба с «иудео-большевизмом», то геноцид населения на советских территориях носил гораздо более масштабный и массовый характер, чем в Западной Европе: «в результате войны и оккупации было уничтожено более семи миллионов мирных советских граждан, причем евреи составляли около 40% погибших»³⁵. Жертвами нацистов в СССР становились не только по этническому, но и по идеологическому признаку: комиссары, коммунисты; советские военнопленные; славяне; ромы; дети-сироты, дети советских военачальников и партизанских командиров, дети из детских домов; инвалиды, хронические больные; жители территорий, признанных «партизанскими», которые подвергались нацистами массовому уничтожению (пример белорусской деревни Хатынь³⁶). В частности, американский историк Адам Джонс в разделе «Другие холокосты» рассматривает славян в качестве жертв нацистских геноцидальных политик, учитывая, сколько миллионов человек было уничтожено в результате расстрелов, голода и непосильной работы в лагерях смерти³⁷. Специфика войны и оккупации, отличающихся особой жестокостью, до определенной степени обусловила особенности восприятия Холокоста и характер памяти о нем в советской массовой культуре, что можно видеть на примере повести А. Цессарского.

³⁴ Михман, *Историография Катастрофы. Еврейский взгляд. Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы*.

³⁵ Прайсман и др., *История евреев России*, 506.

³⁶ Leonid Grenkevich, *The Soviet Partisan Movement: 1941–1944: A Critical Historiographical Analysis*, ed. David M. Glantz (London: Routledge, 1999), 133–134.

³⁷ Adam Jones, *Genocide: A Comparative Introduction* (London, New York: Routledge, 2006), 175.

Тема Холокоста впервые возникает в книге А. Цессарского в середине повести, в главе «Вступление в партию». Автор рассказывает о том, как глубокой осенью в отряд приходит полураздетый, окровавленный человек. Он пребывает в такой глубокой депрессии, что не чувствует ни дождя, ни ветра, и лишь через какое-то время смог рассказать свою историю. Он работал учителем в маленьком украинском городке, однажды ночью к нему в дом пришли нацисты, вывели его и жену с двумя детьми из дома на окраину города и расстреляли всю семью. С первыми выстрелами его жена и дети упали в яму и сразу умерли, но он оказался только ранен, ночью выполз из ямы, и пошел к знакомым, где соседи рассказали ему, как найти партизанский отряд³⁸. А. Цессарский не указывает прямо на национальность человека, однако в следующем абзаце повести пишет, что в тот же день в отряд пришло еще несколько человек, выживших после расстрелов. В последующие дни люди, бежавшие от казней, приходили снова и снова, и каждый рассказывал собственную уникальную и страшную историю. А. Цессарский сообщает, что он записал все эти истории в своем дневнике, и что командование отряда собрало эту информацию об убийствах нацистами почти *ста тысяч советских граждан* в районе Ровно в октябре–ноябре 1942 г. Он не приводит все эти истории жертв нацистов, но указывает, что зафиксированные им данные о расправах над евреями были переданы в Москву и вскоре Вячеслав Молотов выступил с особым заявлением о зверствах нацистов на оккупированной советской территории. А в конце главы А. Цессарский просто добавляет, что через некоторое время партизаны взорвали несколько немецких эшелонов с рабочей силой и боевой техникой, и это была «их, партизанская месть» за бесчисленные потери и страдания советского народа.

Если обратиться к современным научным работам по Холокосту в Украине, то известный исследователь Александр Круглов приводит следующие данные: 4–5 октября 1942 г. прошла «еврейская акция» в Ровенской области в Дубно, в результате которой было расстреляно 3 тыс. евреев; 6 октября в Радзивилов (Ровенская область) было казнено 950 евреев; 7 октября в Дубновском районе расстреляно 2 495 евреев; 8 октября расстреляно 1 300 евреев из сел Демидовка и Боремель; 9 октября в Млынове, Торговице и Острожце ликвидировано гетто и расстреляно 2 500 евреев³⁹... и т.д. Подводя итог, А. Круглов

³⁸ Цессарский, *Записки партизанского врача*, 131–132.

³⁹ Александр Круглов, *Хроника Холокоста в Украине: 1941–1944 гг.* (Запорожье: Премьер, 2004), 132–133.

указывает, что только в октябре 1942 г. в Украине было уничтожено 67–68 тыс. евреев⁴⁰, а в ноябре в Украине в общей сложности погибло около 60 тыс. евреев⁴¹. Таким образом, мы видим, что, хотя советские партизаны обладали сведениями о геноциде евреев, однако в период войны и первые послевоенные годы знания о количестве убитых не были полными.

В начале повествования о Холокосте А. Цессарский не уточняет национальную принадлежность уничтожаемых людей, однако по косвенным признакам современный читатель поймет, что речь идет именно об одной из акций уничтожения советских евреев: во-первых, потому, что расстрелу подвергается огромное количество гражданских лиц, во-вторых, эти люди были расстреляны нацистами не в результате военных операций или по суду, а без всякого объяснения причин; в-третьих, расстрел происходил в короткие сроки и истреблялось не только взрослое население, но и дети. В следующей главе под названием «Пополнение» А. Цессарский уже прямо указывает, что основными жертвами нацистского террора в Центральной и Западной Украине были евреи, которых убивали десятками и сотнями тысяч. Он написал, что это был период массового пополнения партизанского отряда, потому что более пятисот человек бежали из гетто и вошли в отряд, в результате чего прежние партизанские роты превратились в партизанские батальоны. А. Цессарский свидетельствует, что нацисты не просто жестоко уничтожили тысячи невинных людей, но после казней вывешивали в городах знаки «Юденфрай».

Далее А. Цессарский указывает, что после пополнения отряда людьми, бежавшими из гетто, особенно возросло количество врачей и медсестер, так как многие спасенные евреи были врачами разных специальностей. По мере того, как количество гражданских людей в отряде увеличивалось, их группами, прежде всего, женщин и детей, отправляли через линию фронта на «большую землю»⁴².

Важно отметить, что в повести А. Цессарского появляется и тема спасителей евреев, которых партизаны рассматривали как участников антинацистского сопротивления, даже если эти гражданские люди не состояли ни в каких коммунистических организациях. Как правило, евреев укрывали в подвалах или в лесу соседи-украинцы, отправляя позже к партизанам. Зная о том, на какой риск шли люди,

⁴⁰ Круглов, *Хроника Холокоста в Украине*, 137.

⁴¹ Круглов, *Хроника Холокоста в Украине*, 142.

⁴² Цессарский, *Записки партизанского врача*, 287.

спасая евреев, партизаны считали, что им можно доверять и впоследствии обращались к ним за помощью или принимали в отряд без опасения.

А. Цессарский указывает фамилии и гражданские профессии спасенных евреев, описывает ужас этих людей после многодневного сидения в подвалах и упоминает, что они себя вели тревожно и запутанно, даже попав в отряд. Очевидно, психология и поведение этих людей значительно отличались от самоощущения автора повести: пребывание в партизанском отряде, в окружении не просто дружественных ему, но *вооруженных людей*, осознающих свою силу и способность бороться, способствовало тому, что самосознание А. Цессарского (как и многих евреев, воевавших в Красной армии⁴³) было сформировано не осознанием катастрофы и идентичностью «жертвы», а уровнем профессионального признания и уважения в отряде, чувством успешности победителя, активного участника истории.

В своей книге А. Цессарский описал нацистский геноцид не только евреев, но и советских военнопленных, которые в своей уязвимости были следующими после евреев. Согласно немецкому историку Кристиану Штрайту⁴⁴, советские военнопленные были *второй* наибольшей группой жертв нацистов, и их судьба во многом сопоставима с судьбой евреев. Как указывает К. Беркхофф⁴⁵, только в течение зимы 1941–1942 гг. более 2 млн советских военнопленных умерли в немецком плену — от голода, избиений, расстрелов. Израильский историк Арон Шнеер замечает, что тяжелее всего приходилось женщинам из Красной армии, которые попадали в плен к немцам, — связисткам, санитаркам, — сначала их насиловали и истязали, а потом расстреливали⁴⁶. Особенно трагической была судьба советских военнопленных, попавших в нацистский плен в 1941–1942 гг., по разным данным, их количество к концу 1941 г. составило до 3 млн 350 тыс. чел., а погибло или пропало без вести до 4 млн 470 тыс. чел.⁴⁷ Ряд современных исследователей рассматривает данное явление как

⁴³ Владимир (Зеэв) Ханин и Элина Бардач-Ялова, «Историческая память эпохи постмодерна: эксперты о месте темы Холокоста в самосознании постсоветского еврейства», *Проблеми історії Голокосту: український вимір*, № 9 (2017): 138–141.

⁴⁴ Christian Streit, «The fate of the Soviet prisoners of war», in *A Mosaic of victims: non-Jews persecuted and murdered by the Nazis*, ed. Michael Berenbaum (New York, London: New York University Press, 1990), 142.

⁴⁵ Berkhoff, *Harvest of Despair*, 90–110.

⁴⁶ Арон Шнеер, *Плен* (Иерусалим, 2003), 1:297–303.

⁴⁷ Арад, *Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза*, 127.

«геноцидальное»⁴⁸, так как, считая этнических русских наиболее «загрязненными большевизмом», нацисты уничтожали их особенно беспощадно, в отличие от других национальностей. А. Цессарский приводит истории советских военнопленных, которым удалось бежать из концентрационных лагерей в партизанский отряд. Особенно большой и страшный концентрационный лагерь существовал в районе города Шепетовка, куда пленных свозили из других мест. Осознавая свою безнаказанность, немцы расстреливали заключенных только за то, что, например, те пели советские песни, и ежедневно десятки трупов валялись неубранные вокруг лагерной ограды — людей, замученных пытками, умерших от голода и болезней. Некоторым удавалось бежать, и они приходили в отряд.

Еще одну категорию жертв нацистов описывает А. Цессарский в «Записках»: это местные украинцы и поляки, которые стали их жертвами не только по этническому признаку (как «славяне») или идеологическому (как «советские граждане»), но просто как результат вседозволенности в отношении немцев к тем, кого в нацистской идеологии называли «Untermensch» («недочеловеки», неполноценная раса). Американская исследовательница Вэнди Лауэр указывает, что, согласно расовой иерархии нацистов, украинцы стояли на ступень «ниже» балтийских народов и поляков, но на ступень «выше» тех, кто подлежал немедленному истреблению — евреев, ромов и других «азиатов», включая русских⁴⁹. Так, с позиций «расовой политики» нацистов украинцы имели шанс выжить — в качестве «рабочей силы» для Рейха, но в реальности этот шанс был близок к нулю, так как за всю историю войн массовые убийства и искусственно созданный голод среди гражданского населения не достигали таких масштабов, как это произошло в Украине во время нацистской оккупации⁵⁰. В частности, А. Цессарский описывает эпизод, когда его вызвали в качестве врача к украинской женщине с гниющими ранами на ногах — оказалось, что проходящий по улице немецкий офицер начал ее избивать прикладом просто ради развлечения, и бил до тех пор, пока она уже

⁴⁸ Karel Berkhoff, «The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre», in *Holocaust and Genocide Studies* 15, no. 1 (2001); Reinhard Otto, «The Fate of Soviet Soldiers in German Captivity», in *The Holocaust in the Soviet Union* (Washington DC: United States Holocaust Memorial Museum, 2005).

⁴⁹ Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (University of North Carolina Press, 2005), 27.

⁵⁰ Berkhoff, *Harvest of Despair*, 45.

не могла ходить, а только ползла. Ее историю А. Цессарский узнал, приехав к ней в дом в качестве врача.

В главе «Лесничий» автор описывает, как он впервые столкнулся с полностью сожженными украинскими деревнями, на местах которых торчали только трубы, и какое страшное впечатление на него это произвело. Ночью по сожженной деревне бродила одинокая женщина, сына которой гитлеровцы сожгли живьем у нее на глазах, держа ее за руки, пока тот кричал из хаты. Женщина сошла с ума⁵¹. В главе «Мы входим в село» А. Цессарский рассказывает историю поляка, у которого немцы сожгли всю семью и который бродил от села к селу, не понимая, как теперь ему жить, одному, потерявшему и детей, и всех близких в одночасье⁵². А. Цессарский приводит много других примеров жестокости немцев по отношению к славянскому населению, о чем он узнавал, когда его приглашали как врача. И чем более жестокими становились репрессии нацистов, расстрелы военнопленных и жителей партизанских сел, депортации в Германию, тем более всеобщей становилась ненависть местных жителей к оккупантам. Все это привело к тому, что, когда в октябре 1943 г. Красная армия выбила немцев из Киева, ее встречали как избавительницу — «наши пришли!»⁵³. Автор неоднократно указывает в повести, что многие жители украинских деревень рассматривали партизан как предтечу возвращения Красной армии и советской власти, которая не делила людей по расовому признаку и давала перспективы получения бесплатного образования, медицинской помощи и удовлетворения культурных потребностей.

Повесть А. Цессарского представляет собой сложный, многоплановый текст и содержит в себе множество других тем и микросюжетов, на которых мы не будем останавливаться, так как они лежат за пределами поставленных целей, но могут быть интересны для последующих исследователей. Книга дает сведения не только о масштабах Холокоста в Украине, но и об организации партизанского быта и ведения партизанской войны; об отношениях советских партизан и украинских националистов; о принципах подпольной, разведывательной и диверсионной работы советских партизан; формах наказания и поощрения, моральном климате в разных партизанских отрядах. Несколько эпизодов книги посвящены описанию выявления

⁵¹ Цессарский, *Записки партизанского врача*, 142–143.

⁵² Цессарский, *Записки партизанского врача*, 166–167.

⁵³ Berkhoff, *Harvest of Despair*, 303–304.

партизанами засланных или завербованных агентов гестапо (фрагменты глав «Пополнение», «Командир» и др.), а также гендерным отношениям в отряде, духовным и культурным интересам партизан.

Выводы

Подводя итоги, можно заметить, что повесть А. Цессарского обладает рядом художественных достоинств, однако ее главная ценность — это то, что она является документом эпохи, написана участником боевых событий, свидетелем Холокоста и отражает то понимание Катастрофы, которое было характерно для советской массовой культуры первых послевоенных десятилетий.

Если говорить о личности автора повести, то, несомненно, он обладал уникальным опытом, который он зафиксировал в литературе. А. Цессарский проявил выдающиеся организаторские способности в предоставлении медицинской помощи бойцам своего партизанского отряда, а также местным жителям. Доктор играет огромную роль на любой войне — каждый боец должен быть уверен, что, получив ранение, он будет вынесен с поля боя и его будут лечить. Обеспечение эффективной медицинской службы даже в воюющей армии затруднено, но еще труднее организовать медицинскую помощь в лесу, где партизаны лишены централизованных поставок. Важно отметить, что еврейские медики в значительной степени способствовали организации медицинской помощи во время войны, в тылу и на фронте, составляя не менее 10% советского медицинского персонала, и А. Цессарский был одним из блестящих представителей этой профессии на войне.

Книга А. Цессарского является очевидным доказательством того, что тема Холокоста не была полностью исключена из советской литературы и массового сознания, особенно послевоенного. В первые десятилетия после войны появились произведения, в которых свидетели стремились отразить свой опыт войны, Холокоста и сопротивления. Насколько объективными были их свидетельства? Как показывает анализ, без кропотливой поисковой работы (архивной, опроса свидетелей и т.д.), проведенной только в последние десятилетия, точные данные о количестве жертв Холокоста невозможно было представить даже тем, кто находился в эпицентре событий. Однако не являясь научным или историческим документом, повесть А. Цессарского и не претендует на точность цифр, она передает дух эпохи, сущностную сторону трагедии: судьбы погибших и спасшихся, их эмоциональное состояние, восприятие трагедии в советском обществе.

При чтении повести можно отметить, что А. Цессарский ограничился только указанием десятков известных ему историй погибших и спасшихся евреев, не приводя их подробно. На наш взгляд, существует несколько объяснений этому, более формальных и более личностных: во-первых, нежелание автора расширять композиционную структуру повести; во-вторых, опасность говорить на еврейскую тему через три года после антисемитской кампании против «врачей-вредителей» (однако известно, что репрессии не коснулись А. Цессарского лично). Мы склоняемся к третьему, психологическому объяснению: истории нацистских зверств над евреями были столь тяжелы для восприятия, что даже спустя десять лет после событий А. Цессарский не решался описать их подобно, ему не хватало душевных сил. Это был тот опыт, который не укладывался в его «успешную» военную идентичность, это была сфера, находившаяся за пределами его представлений о «буднях войны», о военной «обыденности» и «нормальности». Реконструируя субъективность автора книги, можно предположить, что, несмотря на то, что боец и врач А. Цессарский старался максимально хорошо «бить фашистов» и «лечить советских солдат», он испытывал то чувство иррациональной вины за гибель тысяч безвинных людей, которое описал в своем знаменитом стихотворении Александр Твардовский:

*Я знаю, никакой моей вины
В том, что другие не пришли с войны,
В том, что они — кто старше, кто моложе —
Остались там, и не о том же речь,
Что я их мог, но не сумел сберечь, —
Речь не о том, но все же, все же, все же...*

Хотя идентичность А. Цессарского — это идентичность еврея-победителя, честного врача-солдата, вступившего в сопротивление и победившего нацистов, Холокост оказывался для него настолько глубокой травмой, что ее было трудно полностью облечь в слова.

Если говорить о рецепции Холокоста в советской послевоенной литературе, то они обладали определенной спецификой по сравнению с более поздними рецепциями в западноевропейской или американской культурах. В американской культуре, начиная с 1970–1980-х гг., сформировался отдельный жанр повести или фильма «про Холокост», в центре которого, как правило, находился страдающий герой, «герой-жертва». В то время как в советских художественных произведениях, посвященных данной теме, проблематика Холокоста была интегрирована в жанр советской «военной повести»

(а не существовала отдельно), в центре которой находился борец с нацизмом, не всегда герой, но обязательно победитель. В силу специфики исторических событий Холокост в советской культуре редко изображался изолированно от военных действий или расправ над советскими гражданами других национальностей, как правило, раннее послевоенное кино давало общую панораму оккупации, в которой уничтожение евреев происходило на фоне репрессий против местных жителей и геноцида советских военнопленных (например, в фильмах советского режиссера М. Донского, создателя знаменитых кинолент «Радуга» (1944) и «Непокоренные» (1945)). Исходя из анализа повести А. Цессарского, можно сделать вывод, что его еврейская-советская идентичность была идентичностью «человека с ружьем», и значительно отличалась как от *страдательной* идентичности тех европейских евреев, которые пережили концлагеря без возможности активного сопротивления (например, поэт и нобелевский лауреат Э. Визель), и от идентичности тех узников гетто, которые в своем сопротивлении были ориентированы преимущественно на помощь соплеменникам и месть нацистам (например, поэт и герой вильнюсского подполья Абба Ковнер). Подобно другим советским евреям-фронтовикам (И. Дегену, Д. Самойлову, Б. Слуцкому и др.), которые во время войны имели возможность воевать против нацистов с оружием в руках, ощущали себя частью коллективного сопротивления нацистам и испытывали поддержку представителей других национальностей, у А. Цессарского сформировался тип позитивной («героической») советско-еврейской идентичности, базой для которой стали его личный опыт преодоления трудностей, веры в победу, фронтовой солидарности и взаимовыручки. Судя по повести, такой образ мира соответствовал тому историческому опыту, который А. Цессарский получил в своей военной юности, и это был один из образов мира, который впоследствии воплотился в советской послевоенной памяти, в которой война, Холокост и победа над нацистами существовали неразрывно.

Victoria Sukovata

**RECEPTIONS OF WAR AND THE HOLOCAUST
IN THE SOVIET POST-WAR LITERATURE:
DOCUMENTARY NARRATIVE «THE NOTES OF
PARTISAN DOCTOR» BY ALBERT TSESSARSKY**

The article aims to analyze artistic receptions of the Holocaust in the Soviet literature of the first post-war decades based on the documentary narrative *The Notes of Partisan Doctor* by Albert Tsessarsky (1956).

A. Tsessarsky was a doctor in the «Winners» partisan unit, where many well-known Soviet Chekists, sportsmen and professional diversionists fought against the Nazis and further on became a part of the Soviet «mass mythology» (D. Medvedev, N. Kuznetsov) thanks to related books and movies.

The article explores Tsessarsky's narrative at different levels: in terms of its genre, content and thematic peculiarity; in terms of the existing tradition of studying the Soviet partisan movement; in terms of the intention of fighters and survivors to record their war and occupation experience in the narrative (primarily in fiction), which lead to the development in Soviet literature of the «military prose» genre encompassing particularly the topic of the Holocaust.

In his prose, Tsessarsky sought to depict all areas of war and post-war life of the Soviet partisans, particularly through focusing on various aspects of his daily medical activity, spiritual and gender relationships in the partisan unit, the attitude of Ukrainian and Polish population to the Soviet partisans as well as on the perception of the Holocaust and its victims by lay partisans, their commanders and local citizens.

In his notes, Tsessarsky shows that Jews, who had undergone persistent mass destruction, were replaced by the Soviet prisoners of war and local Slavs (Ukrainians, Poles, Russians, the so-called «Untermenschen» using Nazi terms), who also experienced ruthless repressions.

Besides, the analysis of the prose makes it possible to conceptualize an identity-shaping background of a Soviet Jewish combatant displayed in A. Tsessarsky's book. The value of Tsessarsky's prose lies in the fact that it represents one of the first Holocaust testimonies in Ukraine as well as reflections upon this genocide. The novelty of this article is determined by the fact that it is the first time Tsessarsky's prose has become the subject of the research as a phenomenon of the Soviet post-war culture, as a docu-

mented Holocaust testimony and as a reflection of the Soviet Jewish partisan's war and resistance experience in post-war literature.

Key words: the Holocaust, Nazi occupation, Soviet post-war literature, Soviet partisan resistance, Jewish front-line soldiers.

Вікторія Суковата

**РЕЦЕПЦІЯ ВІЙНИ ТА ГОЛОКОСТУ В РАДЯНСЬКІЙ
ПІСЛЯВОЄННІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ДОКУМЕНТАЛЬНА
ПОВІСТЬ «ЗАПИСКИ ПАРТИЗАНСЬКОГО ЛІКАРЯ»
АЛЬБЕРТА ЦЕССАРСЬКОГО**

Стаття присвячена аналізу художніх рецепцій Голокосту в радянській літературі перших післявоєнних десятиліть на прикладі документальної повісті Альберта Цессарського «Записки партизанського лікаря» (1956). Автор був лікарем в радянському партизанському загоні «Переможці», в якому проти нацистів воювало багато відомих радянських чекістів, спортсменів та професійних диверсантів, і які завдяки книжкам та фільмам про них у подальшому стали частиною радянської «масової міфології» (Д. Медведєв, Н. Кузнецов).

У запропонованій статті повість А. Цессарського проаналізована на декількох рівнях: з точки зору її жанрової, змістової та тематичної своєрідності; з позицій існуючої традиції історичного дослідження радянського партизанського руху; в контексті прагнення тих, що воювали та вижили, зафіксувати свій досвід війни та окупації в текстах (як правило художніх), внаслідок чого в радянській літературі поширився жанр військової повісті, який включав також і тему Голокосту.

У своїй повісті автор намагався відобразити усі сфери військового та повсякденного життя радянських партизан, зокрема надаючи особливу увагу різним аспектам своєї професійної діяльності лікаря, духовним та гендерним відносинам в партизанському загоні, ставленню місцевого українського та польського населення до радянських партизанів, а також сприйняттю Голокосту і його жертв пересічними партизанами, їх командирами та місцевим населенням.

Цінність вивчення повісті А. Цессарського полягає в тому, що в ній представлено одне з перших свідств Голокосту в Україні, а також осмислення цього геноциду. У запропонованому дослідженні

цей текст вперше став предметом розгляду як явище радянської післявоєнної культури, як документальне свідчення Голокосту на радянській території, а також як відображення досвіду війни та опору радянського єврея-партизана.

Ключові слова: Голокост, нацистська окупація, радянська післявоєнна література, партизанський рух, євреї-фронтовики.

Bibliography

Al'tman, Il'ya. «Evreyskoe soprotivlenie politike total'nogo genotsida.» *Yevreys'kyy opir v Ukrayini v period Holokostu: zbirnyk naukovykh statey* (2004): 36–37.

Al'tman, Il'ya. *Zhertvy nenavisti: Kholokost v SSSR: 1941–1945 gg.* Moskva: Fond «Kovcheg», 2002.

Arad, Itskhak. *Katastrofa evreev na okkupirovannykh territoriyakh Sovetskogo Soyuza (1941–1945)*. Dnepropetrovsk: Tsentr «Tkuma», ChP «Lira LTD»; Moskva: Tsentr «Kholokost», 2007.

Armstrong, John, and Kurt DeWitt. «Organization and control of the partisan movement.» In *Soviet Partisans in World War II*, edited by John Armstrong, 6–28. Madison: The University of Wisconsin Press, 1964.

Berkhoff, Karel. *Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule*. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004.

Berkhoff, Karel. «The «Russian» Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre.» In *Holocaust and Genocide Studies* 15, no. 1 (2001).

Berkhoff, Karel. «Total Annihilation of the Jewish population: The Holocaust in the Soviet Media.» *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 10, no. 1 (2009): 61–105.

Dobroszycki, Lucjan, and Jeffery S. Gurock. *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. Routledge, 1994.

Duffy, Peter. *The Bielski Brothers: The True Story of Three Men, Who Defied the Nazis, Saved 1,200 Jews and Built a Village in the Forest*. Harper-Collins Publishers, 2003.

Dvuzhil'naya, Inessa. «13 Simfoniya («Babiy Yar») Shostakovicha kak khudozhestvennyy pamyatnik tragedii Kholokosta.» *Problemy istoriyi Holokostu: naukovyy zhurnal*, № 5 (2010): 111–132.

Gershenson, Olga. *The Phantom Holocaust: Soviet Cinema and Jewish Catastrophe*. Rutgers University Press, 2013.

Gershenson, Olga. «The Unconquered – The First Holocaust Film.» *Conference Abstracts on Conference «Genocide, Memory, Justice: The Holocaust in Comparative Contexts»*. Data obrashcheniya 5 Nojabrja, 2009. <https://jewishculture.illinois.edu/conference-abstracts-genocide-memory-justice-holocaust-comparative-contexts>.

Gitel'man, Tsvi. «Evreyskie partizany v Belorussii: kontekst, konflikt i sravnenie.» *SSSR vo Vtoroy mirovoy voyne: Okkupatsiya. Kholokost. Stalinizm*. Redaktery Oleg Budnitskiy i Lyudmila Novikova (2014): 71–97.

Gladkov, Teodor. *Kuznetsov: legenda sovetskoy razvedki*. Moskva: Veche, 2004.

Gnidyuk, Nikolay. *Front bez linii fronta*. Moskva: Moskovskiy rabochiy, 1975.

Grenkevich, Leonid. *The Soviet Partisan Movement: 1941–1944: A Critical Historiographical Analyses*. Edited by David M. Glantz. London: Routledge, 1999.

Heinsohn, Gunnar. «What makes the Holocaust a uniquely unique genocide?» *Journal of Genocide Research*, no. 3 (4) (2000): 411–430.

Hicks, Jeremy. *Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938–1946*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012.

Jones, Adam. *Genocide: A Comparative Introduction*. London, New York: Routledge, 2006.

Khanin, Vladimir (Zeev), i Elina Bardach-Yalova. «Istoricheskaya pamyat' epokhi postmoderna: eksperty o meste temy Kholokosta v samosoznanii postsovetskogo evreystva.» *Problemy istoriyi Holokostu: ukrayins'kyy vymir*, № 9 (2017): 130–153.

Klemperer, Victor. *Language of the Third Reich: LTI: Lingua Tertii Imperii*. Transl. from German. London: Continuum, 2006.

Kruglov, Aleksandr. *Khronika Kholokosta v Ukraine: 1941–1944 gg.* Zaporozh'e: Prem'er, 2004.

Kruglov, Aleksandr, Andrey Umanskiy, i Igor' Shchupak. *Kholokost v Ukraine. Reykhskomissariat «Ukraina». Gubernatorstvo «Transnistriya»*. Dnipro: Ukrainskiy institut izucheniya Kholokosta «Tkuma», ChP «Lira», 2016.

Leyda, Jay. *Kino: A History of the Russian and Soviet Film, With a New Postscript and a Filmography Brought up to the Present*. Princeton University Press, 1983.

Lower, Wendy. *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. University of North Carolina Press, 2005.

Mikhman, Dan. *Istoriografiya Katastrofy. Evreyskiy vzglyad. Kontseptualizatsiya, terminologiya, podkhody i fundamental'nye voprosy*. Per. s angl.

Dnepropetrovsk: Tsentral'nyy Ukrainskiy Fond istorii Kholokosta «Tku-ma», Nezavisimaya izdatel'skaya organizatsiya «Diva», 2005.

Otto, Reinhard. «The Fate of Soviet Soldiers in German Captivity.» In *The Holocaust in the Soviet Union, 127–138*. Washington DC: United States Holocaust Memorial Museum, 2005.

Praysman, L., D. Zisserman-Brodskaya, S. Baranovskiy, i M. Kipnis. *Istoriya evreev Rossii: uchebnik*. Moskva: Lekhaim, 2005.

Shneer, Aron. *Plen*. T. 1. Ierusalim, 2003.

Shneer, David. *Thought Soviet Jewish Eyes: Photography, War and the Holocaust*. Rutgers University Press, 2012.

Shveybish, Semen. «Evreyskiy semeynyy partizanskiy otryad Sh. Zo-rina.» *Vestnik Evreyskogo universiteta v Moskve*, № 3 (13) (1996): 88–109.

Skorobohatov, Anatoliy. *Kharkiv u chasy nimets'koyi okupatsiyi (1941–1943)*. Kharkiv: Prapor, 2004.

Smilovitskiy, Leonid. *Katastrofa evreev v Belorussii, 1941–1944 gg*. Tel'-Aviv: Biblioteka Matveya Chernova, 2000.

Smolyar, Girsh. *Mstiteli getto*. Per. s idish. Moskva: OGIZ, «Der Emes», 1947.

Streit, Christian. «The fate of the Soviet prisoners of war.» In *A Mosaic of victims: non-Jews persecuted and murdered by the Nazis*, edited by Michael Berenbaum, 142–149. New York, London: New York University Press, 1990.

Totten, Samuel, William S. Parsons, and Israel Charny, eds. *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, 2nd ed. New York, London: Routledge, 2004.

Tsessarskiy, Al'bert. «Interv'yu. Glavnym orudiem verbovki byli idei.» *Voenno-promyshlennyi kur'er*, № 11. Data obrashcheniya 19 Sentjabrja, 2018. http://scepis.net/library/id_627.html.

Tsessarskiy, Al'bert. *Zapiski partizanskogo vracha*. Moskva: Sovetskiy pisatel', 1956.

Vedeneev, Dmitriy, Aleksandr Kolpakidi, i Sergey Chertoprud. *Razvedka Sudoplatova: zafrontovaya diversionnaya rabota NKVD–NKGB v 1941–1945 gg*. Moskva: Algoritm, 2015.

Weiner, Amir. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Zel'tser, Arkadiy. «Kholokost glazami krasnoarmeytsev.» *SSSR vo Vto-roy mirovoy voyne: Okkupatsiya. Kholokost. Stalinizm*. Redaktory Oleg Budnitskiy i Lyudmila Novikova (2014): 49–70.

NON-NIPPED MEMORY. THE HOLOCAUST IN THE SOVIET WAR MEMOIRS¹

The article addresses the presentation of the mass murder of Jews during WWII in the Soviet printed production. An overall trend of ignoring the topic of the Holocaust in the Soviet media discourse is unquestioned. Yet, (non)presentation of the mass destruction of Jews in the Soviet literature, which is commonly emphasized by the researches, needs clarification. If we look at the Soviet literature on the Great Patriotic War (including fiction prose), we can trace a phenomenon described in this article through war memoirs. Alongside official ignoring of the Holocaust in the Soviet Union, the whole post-war period experienced mass publishing and re-publishing of memoir books which provided direct references to the murder of Jews by the Nazis during the war.

Herewith, combatants' memoirs would often touch very briefly on the murders of Jews, but give no explanations. Such reference style implies that the authors targeted the readers' background awareness. Detailed descriptions of Jewish discrimination, segregation, ghettoisation and murder are found in the memoirs of former prisoners of war and partisans. The account of Nazi persecution of the Jews is an integral part of the stories of everyday life in the occupied territory, which often represents the major piece of the narrative. Under certain ideology, the mention of the murders of Jews was intentionally instrumentalized by the Soviet memoir writers seeking to demonstrate a criminal nature of Nazi collaborators.

As can be inferred from the Soviet war memoirs, we are not supposed to simplify a clear-cut attitude of ignoring and should conceptualize the phenomenon of «non-nipped memory» in semi-official narratives. Soviet narratives, particularly war memoirs, did not highlight Nazi persecution of the Jews as a separate phenomenon; although described in detail, it was seen only as a part of the «new order». In the Soviet setting, we do encounter ignoring of the Holocaust (as a separate phenomenon), but at the same time, although with certain limitations, the memory of the mass murder of the Soviet Jews was quite actively reflected in war memoirs.

Key words: memory of the Holocaust, war memoirs, mass killing, Soviet Jews, Nazi persecution.

¹ The author expresses his deep gratitude to Viktoriia Serhiienko, Anna Medvedovska and Andrii Portnov, for recommendations, support and preliminary discussion of this text.

Nazi extermination of the Jews in the Soviet Public Discourse (historiographic aspects)

The publications on the memory about the Holocaust in the Soviet Union usually touch upon two aspects – its complete ignoring and study of some rare cases when the story of the Nazi extermination of the Jews managed to penetrate public discourse: movies, fiction or stage productions. In my paper I try to demonstrate that our notions about the Holocaust presentation in the Soviet public discourse need correlations – because we can find out dozens explicit detailed mentions about Nazi extermination of the Jews in the Soviet time texts.

The main phases of the Holocaust commemoration/hushing up in the Soviet Union are covered in the papers of Anna Medvedovska, Ilya Altman and Kirill Feferman². They demonstrate that the issue of Jews killing by Nazis appeared in the public discourse during the war as one of the elements of encouraging to fight fascism and as an «export product» – to get certain help from international Jewish organizations. Starting from the end of 1940s, the authorities «curtail» initiatives regarding commemoration of the mass killing sites³. The attempts to deliver some commemoration events in 1960s–1970s were half-dissident for their participants as well as for the authorities according to their opinion. To neutralize Jewish memory, the Soviet authorities started to present the sites of mass killings of Jews as sites where «Soviet civilians – victims of Fascists» were perished⁴. At the same time, it was made possible that Jewish origin of the victims was mentioned on some memorials, first of all, in the province⁵.

After the war some texts which cover Jew persecution by Nazis were published «by inertia», but, in general, according to Ilya Altman «starting from

² Kiril Feferman, *Soviet Jewish Stepchild: The Holocaust in the Soviet Mindset, 1941–1964* (Saarbrücken: VDM Verlag, 2009), 96; Илья Альтман, «Мемориализация Холокоста в России: история, современность, перспективы», *Неприкосновенный запас*, № 2–3 (40–41) (2005), accessed December 17, 2018, <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/alt28-pr.html>; Анна Медведовська, Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст. (дис. ... канд. іст. наук, Дніпро, 2016), 52–95.

³ Мордехай Альтшулер, «Деятельность евреев по увековечению памяти о Холокосте в Советском Союзе в эпоху Сталина», *Яд Вашем: Исследования* 1, (2009).

⁴ Михаил Мицель, «Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабыного Яра», *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*, № 1 (2) (2007): 9–30; Victoria Khiterer, «Suppressed Memory: Memorialization of the Holocaust in Babi Yar (Kiev)», accessed December 19, 2018, <http://aej.org.ua/history/1743.html>; Jeff Mankoff, «Babi Yar and the Struggle for Memory», *Ab Imperio*, № 2 (2004): 393–415; William Korey, «A monument over Babi Yar?», in *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, ed. Lucjan Dobroszycki and Jeffery S. Gurock (Routledge, 1994), 61–74.

⁵ Альтман, «Мемориализация Холокоста в России».

the end of 1940s till the beginning of 1960s, the Holocaust issue was not covered by the published literary works⁶. Such point of view is shared by the other authors who demonstrate the Soviet policy of hushing up the ethnicity of the Nazi terror victims in their works⁷. During the Khrushchev Thaw some texts were published intentionally focusing on the tragedy. From time to time they appeared also in 1970s–1980s⁸.

Traditionally, the majority of the authors who study Holocaust issue reflection in the Soviet literature concentrate their attention on the texts and publication circumstances of four texts – «Chernaya Kniga» («The Black Book») (edited by Ilya Ehrenburg) (1948), «Babi Yar» by Yevgeny Yevtushenko (1961), «Babi Yar» by Anatoly Kuznetsov (1968) and «Tyazhelyiy pesok» («Heavy Sand») by Anatoly Rybakov (1978). This canon is added by wartime poetry, as well as by Ilya Ehrenburg's «Burya» («Storm») (1946) and addressing to works of the Soviet Jewish writers in Yiddish⁹. «Otche Nash» («Pater Noster») story (1946) and «Katakomby» («Catacombs») novel (1951) by Valentin Kataev, Leonid Pervomayskiy's works – «Silnee Smerty» («Tougher than Death») poem and his verses «Majdanek», «V Babem Yare» («In Baby Yar») (1968), Naum Korzhavin's collection of poems «Gody» («Years»), texts of Ilya Konstantinovskiy and some other works are recalled less often. I don't know papers specifically dedicated to the circumstances of unrestricted publications of the books in the Soviet Union

⁶ Альтман, «Мемориализация Холокоста в России».

⁷ Zvi Gitelman, «History, Memory and Politics. The Holocaust in the Soviet Union», *Holocaust and Genocide Studies* 5, no. 1 (1990): 23–37; Zvi Gitelman, «Politics and Historiography of the Holocaust in the Soviet Union», in *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, ed. Zvi Gitelman (Bloomington: Indiana University Press, 1997), 14–42; Zvi Gitelman, «Soviet Reactions on the Holocaust», in *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, ed. Lucjan Dobroszycki and Jeffery S. Gurock (Routledge, 1994), 3–27; see also Yitzhak Arad, «The Holocaust in Soviet Historiography», in *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference*, 1988, edited by Yisrael Gutman, and Gideon Greif (Jerusalem: Yad Vashem, 1988), 187–216.

⁸ Альтман, «Мемориализация Холокоста в России».

⁹ Naya Lekht, *Narratives of Return: Babi Yar and Holocaust Literature in the Soviet Union* (diss. for the degree Ph. D. of Slavic Languages and Literatures, University of California, 2013); Leona Toker, «The Holocaust in Russian Literature», in *Literature of the Holocaust*, ed. Alan Rosen (Cambridge University Press, 2013), 118–130; Olga Baranova, «Politics of Memory of the Holocaust in the Soviet Union», accessed December 17, 2018, <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxiv/politics-of-memory-of-the-holocaust-in-the-soviet-union/>; Edith. W. Clowes, «Constructing the Memory of the Holocaust: The Ambiguous Treatment of Babi Yar in Soviet Literature», *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas* 3, no. 2 (2005): 153–182; Lukasz Hirsizowicz, «The Holocaust in the Soviet mirror», in *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, ed. Lucjan Dobroszycki and Jeffery S. Gurock (Armonk, NY, 1993), 29–60.

covering Holocaust issue in the West — Anne Frank's diary (1960) or reminiscences of Krystyna Żywulska (1960) and Mischket Liebermann (1979)¹⁰.

In the contemporary works the authors step away from the trend to describe situation with the Holocaust issue reflection in the Soviet society as an unambiguous hushing¹¹. The most accurate description of the situation with public presentation of Nazi genocide against Jews in the Soviet Union is given by Anna Medvedovska: «We cannot say that censorship completely restricted Holocaust issue to be touched upon. It was allowed to be covered in case the «correct context» was available and, of course, the scope had to be reasonable, the corners, such as collaboration, had to be cut»¹².

Thus, this way or the other, Holocaust issue was included into the war prose — among it traditionally mark out «Brestskaya krepost'» («The Brest Fortress») by Sergey Smirnov (1957), Boris Vasilyev's stories «V spiskah ne znachilsya» («He was not on the Lists») (1974) and «A zori zdes tihie...» («The Dawns Here Are Quiet...») (1969), novel «Chernoe solntse» («The Black Sun») by Ivan Holovchenko and Aleksey Musienko (1969, republished), and Konstantin Simonov's wartime diaries (1975–1976 and 1982). Memoirs of Macha Rolnikas about Vilnius ghetto «I Must Tell» (1965) were republished few times¹³. However, today there are no papers focusing on the specific study of Holocaust issue reflection in fiction and feature materials covering the issue of «The Great Patriotic War».

In this article I would like to pay attention to Holocaust issue reflection in one of the components of such literature — the Soviet war memoirs. Immense annual runs of hundreds of war memoirs along with feature and documentary materials were very popular readings during the Soviet era. At least several copies one could find in any personal library. Dozens of these books included brief allusions to or detailed plots about persecution and killings of Jews. In the article I demonstrate the way how in Soviet war memoirs the Holocaust was described (or ignored) and what were the mainstream subjects, as well as what were allowed mentioning in such materials. At the same time it will provide us with an idea what were the sources of everyday knowledge about the Holocaust among the Soviet readers.

¹⁰ *Дневник Анны Франк*, предисл. Ильи Эренбурга (Москва: Иностранная литература, 1960); Мишкет Либерман, *Из берлинского гетто в новый мир* (Москва: Прогресс, 1979); Кристина Живульская, *Я пережила Освенцим* (Москва: Издательство иностранной литературы, 1960).

¹¹ James Loeffler, «In Memory of Our Murdered (Jewish) Children»: Hearing the Holocaust in Soviet Jewish Culture», *Slavic Review* 73, no. 3 (2014): 587–611.

¹² Медведовська, Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX — початку XXI ст., 63.

¹³ Медведовська, Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX — початку XXI ст., 63–65; Альтман, «Меморіалізація Холокосту в Росії».

However, I should stress that the texts written in the Soviet time did not mention «Holocaust» (or «Shoah», «Final Solution») at all. Though the issue of Jews mass killing was mentioned in the works of the Soviet authors, a special terminology for its conceptualization was lacking. Knowing about the tragedy and featuring Jews as one of the categories of victims among civilians, the Soviet authors did not have words to define it. For example, Nazis' «actions» of perishing ghetto population were called «pogroms». Evidently, the Soviet memoirists faced the lack of suitable terminology and had to use the most matching, in their opinion, «old-fashioned» word, thought the pogroms of the tsarists' times and Nazi «actions» were absolutely different phenomena in both form and meaning¹⁴. I use the word «Holocaust» in the article when working with the Soviet texts, first of all, as a substitution for constructs like «killings of civilians of Jewish ethnicity» and etc., without adding any extra and minor meanings.

Soviet War Memoirs as a Social Phenomenon

The first edition of the memoirs covering the Second World War (or rather «the Great Patriotic War»¹⁵) in the Soviet Union was published in 1944–1945¹⁶. At the end of 1940s the memoirs of the famous partisan leaders (Sidor Kovpak, Aleksey Fedorov, Pyotr Vershigora, Ivan Kozlov, Vasily Kozlov¹⁷ and others) were published. Mass publications of the memoirs started in 1950s. In 1959 Military Publishing House of the Ministry of Defense of the USSR (Voenizdat) promoted a series of books «Voenyie memuaryi» («Military Memoirs»). Till 1991 several dozens of books were published yearly in this series. Another Voenizdat series, «Frontoviki rasskazyivayut» («War Veterans tell»), included mainly reminisces of soldiers and junior officers. Other «departmental» publishing houses that were heavily involved into memoirs publishing were Political Literature Publishing House of the Central Committee of the CPSU (Politizdat), Publishing House of the Army, Air Force and Navy Volunteer Society of the USSR

¹⁴ I thank to Viktoriia Serhiienko for pointing out to this detail.

¹⁵ The myth about «the Great Patriotic War» took key position in the Soviet Discourse, meaning German-Soviet War that started on June 22, 1941. In fact, WWII as a conflict that started on September 1, 1939, and involved the majority of the nations of the globe, was described almost like an event that was happening in parallel to the Great Patriotic War.

¹⁶ Пётр Игнатов, *Записки партизана*. Кн. 1: В предгорьях Кавказа (Москва: Молодая гвардия, 1944); Александр Покрышкин, *Крылья истребителя* (Москва: Воениздат, 1944); Александр Штепенко, *На дальнем бомбардировщике* (Москва: Воениздат, 1945); Сидор Ковпак, *От Путивля до Карпат* (Москва: Воениздат, 1945).

¹⁷ In the paper all names of the memoirists is given in Russian tradition, according to Russian editions of their books.

(Izdatelistvo DOSAAF SSSR), «Molodaya Gvardiya» Publishing House of the Central Committee of the All-Union Leninist Young Communist League, «Sovetsky Pisatel» Publishing House («Soviet Writer») and etc. War veterans' reminiscences were released by publishing houses of the Soviet republics, first of all, by Political Literature Publishing House of Ukraine (Politizdat Ukrainy), Minsk Publishing House «Belarus» and «Sovetskaya Rossiya» Publishing House of the Russian Federation. Some regional publishing houses also took part in the process, for example, Gorkiy Verhne-Volzhskoe Publishing House and Krymizdat («Tavria»).

The complete bibliography of the war memoirs publications has not been compiled yet¹⁸. According to my quite rough estimation, around 2,000–3,000 books were published in 1945–1991 (excluding publications in the magazines and republications). The number of printed copies in regional publishing houses reached 10,000–50,000 copies, while the central ones reached 65,000–200,000 copies. Some books were republished 2–3 times and even more, for example, Georgy Zhukov's «Vospominaniya i razmyishleniya» («Reminiscences and Thoughts») were republished ten times (within the period of 1969–1991) with total run of around two million copies.

Texts that are presented on the biggest war literature site in Russian, Militera¹⁹, complemented with books from my personal collection are the basis for this article. In this paper I intentionally focused on publications in Russian released in 1945–1985 only, excluding the books published in the languages of other nations of the USSR. I do not have intention to cover the whole scope of the Soviet war memoirs in this paper, the goal is, first of all, to state the research problem and to broaden the traditional canon of the «Holocaust literature of the Soviet time» owing to new genres introduction into the researchers' field of vision.

Mass publication of war memoirs can be considered as a part of the creation process of the «the Soviet people heroic deeds during the Great Patriotic War» myth. The reminiscences were written (or signed²⁰) by the great

¹⁸ In this regard some amateur efforts were made. For example, site [amyat.narod.ru](http://amyat.narod.ru/bibliography/memo.htm) includes a quite detailed list of published memoirs with stories about Soviet aviation (<http://www.amyat.narod.ru/bibliography/memo.htm>), containing around 400 books about WWII published in 1945–1991.

¹⁹ «Милитера: Военная литература», accessed December 29, 2018, <http://militera.lib.ru/memo/index.html>.

²⁰ I meant quite a lot of texts that were published as memoirs, but in fact they did not belong to this genre and, at the best, they described the battle route of the military unit where the author served, presented in the completely formal way. As an bright example I can name the book «Zemlya v ognе» («The Earth is on Fire») (1975) by Ivan Yakubovskiy, a commander-tankman, twice Hero of the Soviet

number of the famous Soviet military leaders, Heroes and twice Heroes of the Soviet Union, as well as by war veterans who sat high after the war.

No doubt the creation and publication of the memoirs were accompanied by censorship and self-censorship. This is regarding the avoidance of the «inconvenient» issues and moments, as well as leading the description to the required narrative. For example, the losses of the Red Army were not mentioned at all in the reminiscences of the Soviet military. The most open authors wrote about «big» or «heavy» casualties in their army units, but they never mentioned the numbers. Besides, it was necessary to follow the official interpretation in the description and characterization of the war-time events. Thus, General of the Army Semen Ivanov in his memoirs, published in 1990, described the problems his friend Ivan Bagramyan faced (twice Hero of the Soviet Union, a Marshal of the Soviet Union, a Deputy Minister of Defense of the USSR, a member of the Central Committee of the CPSU),

My elder friend was in real anguish at not being able to present his sincere thoughts and opinion regarding some issues of the last war in his written materials, because there were a lot of restrictions when the books were published... He said, «You, Semen Pavlovich [Ivanov], ten years younger than I am and, probably, you will live to see when it is finally allowed writing about the war more truly. Then try to correct unintentional misrepresentation and omissions of those who passed away too early»²¹.

According to S. Ivanov, I. Bagramyan when he openly spoke about the reasons of the failure of the Soviet offensive operation near Kharkiv in spring 1942 mentioned that the intelligence info about the foe had to be «tailored» to fit Stalin's opinion about strategic situation. But the commander had to distort conclusions long after the end of the war. S. Ivanov cites his words,

It came back to haunt me much later, in 1976–1977, when the typescript of my book «Tak shli myi k pobede» («The Way We Headed toward Victory») was on its way to publishing. Some text in it I had to literally mutilate to squeeze in «facts» supporting the idea that Stalin allegedly had sufficient reasons to believe that the enemies, like in the fall of 1941, would direct the main attack on Moscow in 1942»²².

Petr Vershigora in the foreword (1963) to Dmitriy Medvedev's «Silnyie duhom» («Strong in Spirit»), may be the most popular edition

Union during the war, and a member of the Central Committee of the CPSU and a Marshal of the Soviet Union after the war.

²¹ Семён Иванов, *Штаб армейский, штаб фронтовой* (Москва: Воениздат, 1990), 252.

²² Иванов, *Штаб армейский, штаб фронтовой*, 253.

of the partisan memoirs, expressed his opinion in pre-Perestroika conditions more covertly,

*Literary atmosphere D. Medvedev had to work in was extremely unfavorable. It was not easy for him to describe everything he saw, felt and experienced*²³.

The story of publishing and editing of Georgy Zhukov's «Vospominaniya i razmyishleniya» («Reminiscences and Thoughts») is the most documented one for war memoirs. Aleksandr Yakovlev Fund published documents demonstrating that the content and the corrections necessary to bring the text into compliance with the official opinion were approved at the level of the members of the Central Committee of the CPSU²⁴.

However, edited were not only the reminiscences important from the ideological point of view. As example I can name the memoirs «Cherez vsyu voynu» («Through the Entire War») by former Border Troops officer Mihail Padzhev as an example when the «improper» everyday episode was removed. One page was lost in the copy of the first edition of this book (Politizdat, 1972) kept in my personal collection. An attempt to find out what text was printed there led me to unexpected finding: in the second edition (1976, and in 1983 the third edition was released) the text that supposed to be in that page was omitted. Upon examination of the intact copy of the first edition, it was found out that a story about a Hungarian officer captured by the Border Troops and their friendly attitude to him was removed from the book – an «ideologically harmless» episode one would think. At the same time, I assume, the lack of the page in my book is not the result of vandalism of the previous book's owner, but the result of an «editing» of the already printed books.

But it would not be fair to say that the Soviet censorship of war memoirs was total. Among books with reminiscences it is possible to find quite undisguised ones describing commanders' mistakes or telling the «foxhole truth», with specifying of the number of casualties, alcohol abuse and other facts that were not always positive for the image of the «people – winner of the Fascism». I would call the following books among the most spectacular examples: «Nad kartoy byilyih srazheniy» («Over the Map of Bygone Battles») by Mihail Kazakov (Voenizdat, 1965), «Byila vojna» («It was the War») by Aleksandr Lesin (Simferopol: «Krym», 1968) and «Dorogie

moi saperyi» («My Dear Sappers») by Igor Nikolaev (Voenizdat, 1965). The similar reminiscences can be found dispersed among many other texts.

Holocaust Hushing up in the Memoirs

Taking into account the tradition of Holocaust issue hushing up in the Soviet public sphere, a phenomenon well-studied in historiography, and vigilance of the soviet censorship, absence of allusions to Nazi genocide against Jews or cases when the problem was camouflaged in the memoirs as stories about the fate of «the Soviet civilians» are not surprising²⁵.

One of the most striking examples of such kind is «Oruzhe osobogo roda» («The Weapon of Special Kind») by Konstantin Kraynyukov (1977, 1978, and 1984 – hereinafter I specify the dates of the books publishing and republishing), a member of the Military Council of the 1st Ukrainian Front²⁶. When describing the political work organization during the fighting in Poland in 1945, he told the story about Auschwitz death camp (in the texts of the Soviet period it was mentioned as Oswiecim, according to the Polish name of the locality) on ten pages of his book. The political worker described in detail the camp facilities, medical experiments on the camp's prisoners, and organization of killings. But the ethnicity of the victims was mentioned in general, «more than 4 million of the Soviet and Polish prisoners were perished here, as well as citizens of Czechoslovakia, Yugoslavia, Greece, France, Italy, the Netherlands, Hungary, Romania, Denmark, Belgium and other countries»²⁷. Ivan Katyishkin, an officer of the staff of the 59th Army, shared his impressions (1979) after visiting Auschwitz. While describing the horror of what he saw, he wrote about the victims of the camp in the same way, «perished were more than 4 million of the Polish, Soviet and other citizens of the European countries enslaved by Hitlerites» and among the liberated prisoners he met he mentioned «Poles, Russians, French, Belgians, Czechs, Slovaks, Hungarians, and Romanians»²⁸.

²⁵ However, I would like to stress, that the «hushing up» concept shall not be attributed to all the memoirs that do not contain any reminiscences about the Holocaust. On the one hand, we shall take into account that not all the authors directly encountered the Holocaust in their wartime life (for example, sailors or soldiers who served in the North), on the other hand, it is necessary to take into account the author's strategy in every particular text. When describing their wartime lives, not all the memoirists considered it necessary to mention the facts that were beyond the framework of their command post or place in the trench. Hence, «hushing up» in the article means only the intentional avoidance of mentioning or deliberate «blurring» of the victims' Jewish descent when describing Nazis' crimes.

²⁶ The post of a member of the Military Council of the Army or Front approximately was equal to the post of a Deputy Commander for Political Issues.

²⁷ Константин Крайнюков, *Оружие особого рода* (Москва: Мысль, 1984), 355–364; quote P. 360.

²⁸ Иван Катышкин, *Служили мы в штабе армейском* (Москва: Воениздат, 1979), 175–176. It looks like K. Kraynyukov and I. Katyishkin borrowed these words from the article «Oswiecim (concentration

²³ Пётр Вершигора, «Герой о героях», в *Сильные духом*, авт. Дмитрий Медведев (Киев: Политиздат Украины, 1978), 4.

²⁴ «Фонд Александра Н. Яковлева. Архив Александра Н. Яковлева», accessed December 29, 2018, <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues/parts/62029/62043>.

In the memoirs of Nikolay Popel (1970), a member of the Military Council of the 1st Guards Tank Army, there was a quite wordy episode about recently liberated Majdanek camp. While describing in details everything he saw and heard about the crimes that were committed there, the political worker wrote the following, «Russians, Poles, Jews, Italians, Czechs, Ukrainians, Greeks, Serbs, Lithuanians, Albanians, Latvians, Byelorussians were killed here — one and a half million people»²⁹. In much the same fashion, Jews were mentioned among other ethnic groups by Amazasp Babadzhanian³⁰ (1972 and 1975) who visited Majdanek as a part of the same group. He informed the readers that «more than one and a half million of Russians, Poles, Jews, Byelorussians, French, and Czechs were killed there»³¹. To be fair, immediately after the episode about Majdanek A. Babadzhanian mentioned Jews as a special category of Nazis' victims. The author weighed in on the debate with H. Guderian who tried to «whitewash» and disassociate himself from Nazis' crimes in his book. Among crimes of Nazi military A. Babadzhanian mentioned «The Commissar Order» (Kommissarbefehl), according to which the Nazis shot down the Soviet prisoners of war «who belonged to political staff of the Red Army, communists and Jews»³². Nevertheless, N. Popel also mentioned the special treatment of Jews by Nazis, though the reference was not accented. On the eve of assault of Poznań, the author of intelligence report informed about ethnicity policy in the city pointing that the local Gauleiter «officially declared that «the Poles came second after the Jews as racial inferiority»³³. N. Popel expected that, probably, the readers had sufficient background knowledge to «decrypt» such message.

In memoirs (1982) of Vasiliy Boyko, a member of the Military Council of the 39th Army, was used the similar strategy of «blurring» Jewish ethnicity of the majority of the victims. When describing the Nazis' crimes in the Lithuanian Kaunas, which his army took, he wrote the following about the Ninth Fort, «dozens of thousands of Russians, Lithuanians,

camp)» of the Great Soviet Encyclopedia (K. Kraynyukov's text that almost word for word agrees with the Encyclopedia's one is added by allusions to victims from Greece, Denmark and Italy that were not mentioned in the Encyclopedia) or some other similar publications.

²⁹ Николай Попель, *Вперед! — Берлин!* (Москва: издательство ДОСААФ, 1970), 115–118; quote P. 117.

³⁰ He was commander of the 11th Guards Tank Corps in the 1945 and chief of Tank Troops of the Soviet Army and member of the Military Council of the Ground Forces at the time of the memoirs publishing.

³¹ Амазасп Бабаджанян, *Дороги победы* (Москва: Молодая гвардия, 1975), 214.

³² Бабаджанян, *Дороги победы*, 214.

³³ Попель, *Вперед! — Берлин!*, 195.

Poles, Dutch, Belgians, French, Czechoslovaks and Austrians were killed here. Old people, women and teenagers were exterminated. Children were buried alive»³⁴. Fifty thousand of the Jews that were killed there by Nazis were not mentioned among the victims. Nevertheless, literally in the next paragraph the author mentioned them when talking about Ukmergė town, where «since 1941 thousands of Lithuanians, Russians and Jews were languishing in the dungeons. After the ruthless torture Gestapo men brought groups of 50–100 people to the forest by preliminary dug pits and shot them with machine-guns till they perished 12 thousand people»³⁵. According to the latest data more than 10,000 Jews were killed in the town³⁶, but the memoirist mentioned them at the end of the list of victims³⁷.

Probably the text (1974) by Semen Borzunov, a former military reporter, even is more revealing. In the memoirs he described Nazi regime in the occupied Kyiv. The story of a girl who managed to cross the front line became the basis for the episode. Apart from exporting the working force and valuables the Nazi organized mass killings in the city, «now they prepare the massacre of civilians. Night and day they drive people together, many elderlies and children among them, to Babi Yar and brutally exterminate them. Machine-guns don't stop to fire whole days. Children are thrown to the pits alive and immediately covered up with soil. Young people are dispatched to Germany for hard labor»³⁸. As we can see there was no even the slightest hint on the victims' ethnicity.

So, the given examples quite agree with the Soviet official position of Holocaust hushing up. Nevertheless, in line with such «ideological right» descriptions it was possible to find mentions to Jews as a separate category of Nazi victims.

Frontline Terseness

In war veterans' reminiscences when the issue of the anti-Semitic component of the Nazi ideology and victimization of Jews was covered in the text

³⁴ Василий Бойко, *С думой о Родине* (Москва: Воениздат, 1982), 192.

³⁵ Бойко, *С думой о Родине*, 192.

³⁶ «Holocaust atlas of Lithuania», accessed December 29, 2018, http://www.holocaustatlas.lt/EN/#a_atlas/search/vcntr=5000/page/1/item/69/.

³⁷ The further mentioning of the town in this book is noteworthy. When praising the development of the socialist Lithuania after the war, V. Boyko mentioned as an achievement that in Ukmergė «nothing is left from the sad memory of old-time gloomy suburb Peski where Hitlerites tortured to death thousands of the Soviet citizens. At this very place a new housing complex was built with beautiful and comfortable houses». (Бойко, *С думой о Родине*, 219).

³⁸ Семён Борзун, *С пером и автоматом* (Москва: Воениздат, 1974), http://militera.lib.ru/memo/russian/borzunov_sm01/index.html.

it often was not pronounced. However, at the same time, the «transient» allusions of this kind demonstrate authors' understanding that the anti-Jewish component can be considered separately.

Thus, Aleksandr Altunin³⁹ (1981 and 1985), who entered the war as a lieutenant and a company commander in summer 1941, conveyed the words of his deputy for political issues. While reading the army newspaper «Za chest Rodiny» («For the Honor of the Motherland»), the political commissar was exasperated by Hitler's word cited in the newspaper,

Stadnyuk blasted off, «What a scumbag! Such a mean and cruel animal decided to conquer the world! Just listen to what Hitler declares, «A human being dies from the peace, a human being flourishes only owing to the war... If there were no Jews, they would have to be invented – only the cruelty makes human being move... Who can question my right to exterminate millions of people of the inferior race who reproduce like insects?»...»⁴⁰.

In this very episode the allusion to Jews could be removed from the quotation, if required, without much detriment of the meaning. Important is that it is unlikely that the memoirist remembered his friend's remark word for word uttered forty years ago, but while reproducing it, he maintained the «Jewish accent».

Allusions to Nazis' special attitude to Jews can be found in memoirs in episodes describing interrogations of the captives or examining of trophy materials. Ahill Bankvitser in his memoirs (1962) described an interrogation of a gefreiter captured in 1941. When profiling a Hitlerite, the memoirist noted that the interested motives were the main reason for the captive's sympathy with Nazis, «When Nazis took the driver's seat of the Third Reich, they allowed their supporters to rob Jews and anyone who was unhappy with the new authorities»⁴¹. Captives caught near Smolensk said during an interrogation witnessed by Nikolay Moskvina (1971) that they sincerely believed «they came to liberate us from Jews and commissars»⁴².

Mihail Burtsev who was the Head of Special Propaganda Dept of the Chief Political Directorate of the Red Army (for propaganda among

³⁹ When the memoirs were published, the author was a General of the Army, a member of the Central Committee of the CPSU and a head of Civil Defense of the USSR – a Deputy Minister of Defense of the USSR.

⁴⁰ Александр Алтунин, *Повесть о тревожной молодости* (Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1981), 104.

⁴¹ Ахилл Банквичер, *Люди нашей дивизии* (Москва: Воениздат, 1962), 103.

⁴² Николай Москвин, *Партизанскими тропами* (Москва: ДОСААФ, 1971), 14–15.

enemy troops) described the episode with examination of the trophy materials collected in Stalingrad,

All of a sudden a few lines heavily underlined attracted my attention: «But if we lose this war, they will take vengeance on us for everything we've done. Thousands of Russians and Jews shot together with their wives and children near Kyiv and Kharkiv...» «Probably such thoughts came to the mind of not only this soldier», I thought⁴³.

In Aleksandr Sviridov's memoirs the reference to Nazis' anti-Semitic ideology appeared in connection to the coming attack on the fortified defense Wotan line on Molochnaya river. The memoirist mentioned the words of the head of regiment intelligence who explained the name of the defense line, «Pagan cult of Wotan the fascist countered to Christianity as a religion of the Jewish origin»⁴⁴.

Petr Teremov, a commander of the 108th Rifle Division, also kept back the motives of behavior of the German soldier badly wounded and captured in 1944. He was brought to medical battalion where surgeon Volf Kaplun «ordered to bring him to operating table. The fascist noticed that it was a Jew who bent over him and spat in the face of the doctor»⁴⁵. Nevertheless, the doctor saved life of that Nazi. When P. Teremov recollected his time in occupied Babruysk at exfiltration in 1941, he cited words of one of the «New Order» supporters. In response to the remark about possible shooting for breaking curfew, this person said, «Nobody kills people, only communists and Heebis are killed»⁴⁶.

Allusions to killing Jews by Nazis could also be a part of description of Nazis' crimes revealed at the liberated territory of the Soviet Union and European states. Thus, military justice officer Nikolay Chistyakov (1979) when he described trial held in Krasnodar in July 1943 of Nazi criminals who exterminated «dozens of thousands of the Soviet citizens» mentioned some episodes of this crime, «during two days – 21 and 22 August 1942 – the Hitlerites exterminated almost all Jews»⁴⁷. More detailed was story about Jews extermination in Kislovodsk was given in the book by military reporter Pavel Kovanov (1975, 1978, and 1982). When the author visited the city immediately after its liberation, he listened to the stories about the Nazi terror, including the fact that

⁴³ Михаил Бурцев, *Прозрение* (Москва: Воениздат, 1981), 132.

⁴⁴ Александр Свиридов, *Батальоны вступают в бой* (Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1967), 113.

⁴⁵ Пётр Теремов, *Пылающие берега* (Москва: Воениздат, 1965), 155.

⁴⁶ Теремов, *Пылающие берега*, 171.

⁴⁷ Николай Чистяков, *По закону и совести* (Москва: Воениздат, 1979), 90.

During the first days of occupation a «Jewish Committee» was created. They made all Jews to register and give all the valuable things away, and then they moved more than two thousand of people out of the city and shot them. Many Jewish families committed suicide without waiting for the racking massacre... The family of doctor Faynberg came to a horrible end. He, his wife and daughter slit their wrists and took morphine trying to commit suicide. Nazis sent them to the hospital where they got well and then Nazis shot them»⁴⁸.

The author mentioned that in Armavir Nazis «exterminated all Jews, shooting communists and families of Red Army commanders»⁴⁹.

Mihail Padzhev, a Border Troops officer, while describing the beginning of the war (1972, 1975, and 1983) mentioned one of the German leaflets he happened to hold in his hands. It offered, «to surrender and to deliver NKVD employees, commissars and Jews»⁵⁰. Other «Jewish» episodes of the book were connected to the time when the border guards returned to Western Ukraine in 1944. In the city of Sniatyn the battalion was deployed where the author was appointed as Chief of Staff. When he described the place of dislocation, he mentioned just one detail,

One of the streets met us with a lonely deserted. Windows and doors in the houses were wide open, words «Jewish ghetto» loomed black on the white walls. Coils of barbed wire were lying next to them. Piled were children footwear and clothes»⁵¹.

Moving further in the rear of the advancing troops the border guards reached the boundary of 1939, i.e. the location they had to retreat from in 1941. There Captain Vasilchenko met his old friends – a family of the teacher of Jewish ethnicity from the village of Bitlia.

When the war started the teacher's family could not evacuate. And for almost three years they were hiding in the woods. Two Hutsuls families from Bitlia and Husnya helped this Jewish family. They supported this family, provided them with clothes and food, and let them stay in their houses in winter. This way the Jewish family managed to survive the fascist occupation»⁵².

The wording M. Padzhev used conveying the said episode to the readers is of interest. He expressed his regret for «not having the opportunity

to meet the *patriots* who were risking their lives and the lives of their children to help to survive the Jewish children, their father and mother. I wanted so much to thank them for their *patriotism [italics is mine – D. Sh.]* and courage!»⁵³. Obviously, the choice of definition is improper, but it looks like neither the author, nor the editor had any doubt that the rescue of Jews could be taken as manifestation of one's love to the (socialist) motherland.

Allusions to Holocaust are also occurred in connection with stories about participation in the operations at the territory of Europe. For example, Grigoriy Kostyukovskiy (1959), a signal corps officer, described the heartwarming encounter of the Soviet soldiers with local Romas during the battles for liberation of the Hungarian town of Ózd. The author gave quite a short explanation why they were so happy, «fascists were exterminating Gypsies as much as they exterminated Jews». I believe this episode is rather characteristic – the author was not sure that the readers were aware of the Romas persecution by Nazis, but he thought that the reference to the fate of the Jews would explain everything for them⁵⁴. Ivan Zamertsev, a Soviet Commandant of Budapest, mentioned the fate of the Hungarian Jews in his memoirs, «when Hitlerites occupied Hungary in March 1944, they created Jewish ghetto in Budapest and other cities of the country... Fascists managed to shoot many hundreds of people». The author had to take care about the survivors⁵⁵. Warsaw ghetto was mentioned in Stanislav Poplavskiy's book (1963 and 1974). The episode is quite laconic: the author described his meeting with Wanda Wasilewska in the street of the Polish capital. The writer was shocked with something – an officer accompanying her explained, «She visited the place where Jewish ghetto was... She was really shocked with what she saw and found out there...»⁵⁶. The way Vladimir Belyavskiy (1973) mentioned Holocaust in his memoirs is quite interesting. He mentioned his visit to Majdanek giving the remark about its victims in the same manner as it was described above, without mentioning the Jews. But in the next paragraph he described gratitude of Poles for liberation of their country using as an example one episode that, presumably,

⁵³ Паджев, *Через всю войну*, 273.

⁵⁴ Григорий Костюковский, *Напряженная линия : записки военного связиста* (Москва: Воениздат, 1959), http://militera.lib.ru/memo/russian/kostyukovsky_ga01/index.html.

⁵⁵ Иван Замерцев, *Через годы и расстояния* (Москва: Воениздат, 1965), 97.

⁵⁶ Станислав Поплавский, *Товарищи в борьбе* (Москва: Воениздат, 1974), 156. In spite of the fact that the memoirs belong to the General of the Armed Forces of the Republic of Poland, the text, no doubt, belongs to the Soviet war memoirs cohort. Their author was a Soviet General who served in the Armed Forces of the Republic of Poland from 1944 through 1956.

was borrowed from a political report. When command center was in the city of Żelechów,

Polish citizen Vorohovich came to the Political Department of the army.

— Fascist scums killed and tortured to death almost all Jews in our city.

Now only 130 of us left. We shall thank the Red Army for liberation...⁵⁷.

Morits Sokolov, a Soviet political worker, headed the German-language newspaper «Tägliche Rundschau» published in Berlin after the war. When he described his search for a print shop for his newspaper, the memoirist (1979) wrote a story about a company the production facilities of which were of interest for him, «The company is considered to be Jewish and when Hitler came to power it was aryanized, some of its owners fled abroad, some of them died in Buchenwald»⁵⁸. A bit further when describing the meeting with German activists, the readers of the newspaper, the author included into the text the phrase of one of them that demonstrated components of the Nazi terror, «mass arrests, tortures in Gestapo, Jewish pogroms, concentration camps with hundreds of thousands of prisoners»⁵⁹. Mikhail Padzhev described another episode connected to his post-war service in Germany. Border guards were informed that Graf Schulenburg (a former ambassador to the USSR) appeared in his castle. When they moved to arrest him, they found there a man much younger than the Graf. It was his son. The young Graf could hardly be accused of collaboration with Nazis, «we found out that when fascists started extermination of the Jews in Germany, young Schulenburg immigrated together with his beloved girl of Jewish ethnicity and, thus, saved her»⁶⁰.

Jewish Pain

Among soviet war memoirs focusing on Holocaust issue is possible to find in texts of militaries of Jewish origin. Jews persecution by Nazis was the part of their own tragedy and tragedy of their families.

Pavel Shafarenko (1978), a commander of airborne brigade, happen to visit his native town of Putyvl in retreating in fall of 1941. The description of the episode points out for the readers that inhabitants were aware of Jews extermination by Nazis,

Out of all my friends and people I know almost nobody stayed in the town... Just an old man Levitin who worked at the hair salon

⁵⁷ Владимир Белявский, *Стрелы скрестились на Шпрее* (Москва: Воениздат, 1973), 195–196.

⁵⁸ Мориц Соколов, «Оружием слова», в *На земле, в небесах и на море* (Москва: Воениздат, 1979), 153.

⁵⁹ Соколов, «Оружием слова», 159.

⁶⁰ Паджев, *Через всю войну*, 302.

on the market place... He and his wife remained in Putyvl though he had heard that fascists killed all the Jews. However, he tried to assure even me that Nazis would not reach our town. Later I received a letter informing me that the Levitins were killed immediately after the Nazis captured the town»⁶¹.

There were no further allusions to Holocaust issue in Shafarenko's book except for one short episode. The writer described his impressions from liberation of Polish land he had to pass through, «Warsaw looked like almost razed to the ground. And a red brick wall of Jewish ghetto spun through it like a trail of blood»⁶². Metaphoricity emphasizes the importance of this allusion for the author.

David Dragunskiy while being the commander of tank brigade was twice decorated as a Hero of the Soviet Union. After the war he became a Colonel General of the Tank Corps (1970) and a member of the Central Auditing Commission of the CPSU Central Committee (1971). D. Dragunskiy took part in the activity of the Jewish Anti-Fascist Committee and suggested to start actions on memorialization of the mass killing sites⁶³; since 1983 (from the moment of its establishing) he headed the Anti-Zionist Committee of the Soviet Public.

Dragunskiy's book «Godyi v brone» («Years in Armor») was published three times (1973, 1975, and 1983). The memoirs contained several episodes about Holocaust; their presentation, in my opinion, is the very effective demonstration of the attempt to describe personal tragedy without going beyond the limits of the official discourse.

When Dragunskiy found out that the front line came closer to his native place in 1941, he became anxious about the future of his relatives, knowing for sure what would happen to them in case Nazi occupied the place,

I was thinking about the future of my father, mother and sisters. I had to do something to save them, I decided to send to my folks a telegram when the classes were over that they must obligatory to evacuate — the fascists would not spare them»⁶⁴.

Further in few pages Dragunskiy described his childhood in his big Jewish family. There is no information in the memoirs why his family did not leave their village of Svyatsk, but he told in details what happened to them

⁶¹ Павел Шафаренко, *На разных фронтах : записки командира дивизии* (Москва: Воениздат, 1978), 22.

⁶² Шафаренко, *На разных фронтах*, 222.

⁶³ Альтшулер, «Деятельность евреев по увековечению памяти о Холокосте в Советском Союзе в эпоху Сталина», 172.

⁶⁴ Давид Драгунский, *Годы в броне* (Москва: Воениздат, 1973), 7.

when the Nazis came. While recovering after heavy wound in the hospital of Zheleznovodsk, Dragunsky met Petr Usov, his fellow-villager and childhood friend. Petr Usov told him about death of his relatives,

*I wanted to keep back, but I cannot. Be strong, buddy. You do not have any family anymore. Fascists shot your dad and mom, and Sonia with children, and Anna, and they did not spare your granddad and nana. Together with them my brother Vania and our friend Grisha Sapozhnikov died too*⁶⁵.

Dragunskiy described this news as a death-blow to his hopes, but not as something unexpected,

*For quite a long time I suspected that my relatives and close ones were dead. But I did not want to believe it. When we freed Ukrainian cities and villages, we saw the traces of fascist crimes many times. And I was at Babi Yar in Kyiv. I saw endless rows of gallows, graves, corpses and ruins along the roads of fascist retreat*⁶⁶.

Then Dragunskiy wrote that he had met his friend few days later and described in more details his story about the tragedy,

*All my relatives and all Svyatsk's Communist Party activists were shot on January 25, 1942. The invaders killed everyone who dared to protest against their brutal order. They mercilessly exterminated old people, women and children. 74 people out of those who were killed had name Dragunskiy. There were my parents, sisters and brothers, my uncles, my relatives and close ones...*⁶⁷.

The way the information was presented is worth noticing – the accent about Jewish origin of the most victims that were shot was removed. In the first Usov's story it was mentioned that Usov's relatives of Russian ethnicity had been killed together with the Jews. In more detailed story huge Dragunskiy family was mixed with Communist Party activists and those «who dared to protest against brutal order» of Nazis. The author emphasized Jewish origin of part of victims only through the story about his mother, though the story itself included some references to the traditional propaganda subject of Soviet people's friendship, «Russian neighbors of my mother were hiding her for a long time risking their lives. But, nevertheless, the fascists found her». When Dragunskiy described the procedure of public execution, he included the words of the SS man, «Hey, Jewess [in Russian used *«iudeyka»*, word which refers to confession, but not to ethnicity – D. Sh.],

curse you sons and we will free you!»⁶⁸. But the mother's answer completely corresponded to the spirit of the Soviet patriotism, «I bless my sons, I bless the sons of Russia to fight the hateful foes...» and

*Burst of sub-machine gun fire ended the life of my mother, a Soviet woman, who knew deep in her heart what people's friendship and love to the Motherland mean... She was not only the mother, but the Soviet patriot as well...*⁶⁹.

Most likely it was not the author who «blurred» the Jewish accent in this episode. But further in his book Dragunskiy managed to hint at the special Jewish motive of his payback to Nazis. While mentioning the fierce resistance of the enemies during Berlin assault, Dragunskiy wrote about the reasons of such resistance,

*They knew that it was time for vengeance for all the crimes: for millions of victims of Oswiecim and Dachau, Mauthausen and Buchenwald, Warsaw ghetto and Babi Yar, Lidice and Oradour, and those with blood on their hands fought desperately, they did not surrender*⁷⁰.

In freed Prague the memoirist described his encounter with emaciated prisoners of Theresienstadt concentration camp «where around twenty thousands of Jews were in their final days». Most of them were girls and the author «could not look at them without trepidation, it seemed to me that my sisters are among these people»⁷¹. Another episode with freed Jews was about the period when there were fights in Silesia. In the outskirts of the freed small town a cellar was found where

*...in the light of flash-lights and torches the soldiers saw an awful scene: ragged, scruffy, emaciated and feral people and dozens of decomposing corpses. They were the Jews who escaped from Warsaw ghetto with the help of the Poles. Around a hundred people escaped, but only twenty three survived. Almost two years these people were wandering in the woods, hiding in the ravines, underground caves and catacombs*⁷².

⁶⁸ Драгунский, *Годы в броне*, 172. Most likely the word «iudeyka» camouflaged the offensive word «zhidovka» (Heeb). It is worth mentioning that the second edition included two additional phases placed before this one,

– «And how many sons do you have, iudeyka?»

My mother looked at him scornfully:

– «Millions. Children of all mothers are my children».

– «Where are your sons?»

– «Fighting against you, fascist scums». (Quote P. 178).

⁶⁹ Драгунский, *Годы в броне*, 172.

⁷⁰ Драгунский, *Годы в броне*, 278.

⁷¹ Драгунский, *Годы в броне*, 353.

⁷² Драгунский, *Годы в броне*, 250–251.

⁶⁵ Драгунский, *Годы в броне*, 171.

⁶⁶ Драгунский, *Годы в броне*, 171.

⁶⁷ Драгунский, *Годы в броне*, 171.

To summarize, I would underline that the majority of the short allusions to Holocaust made by war veterans demonstrate us the situation of «unspoken memory»: the authors were aware of Jews extermination by Nazis, but they did not describe it in details. Short allusions in the memoirs touched upon different aspects of Holocaust – ideology, mass shootings and death camps. The style of such allusions without any additional explanation assumed some kind of background awareness of the readers. In the memoirs of the war veterans of Jewish descent Holocaust events were described, first of all, as a personal tragedy. At that, all the description in general did not go beyond the limits of the official Soviet discourse.

Prisoners of War

Apart from war veterans' texts, reminiscences about captivity were one of the components of the Soviet war memoirs. Most of them were published during the Khrushchev Thaw. Though during post-Stalin period the issue of the captivity became open for the public, only two aspects of this issue were used: emphasizing of brutal attitude to the Soviet prisoners of war and stories about their unbroken will to resistance. These very topics were the main ones in all the memoirs of the former prisoners of war published during the Soviet period. The stories about the captivity were often included into the partisan memoirs (in the form of a story how the author or his comrades-in-arms got to the partisan unit). Quite often the stories about prisoners of war of Jewish origin were the part of the captivity issue.

Ivan Berezhnoy (1976) wrote the following when he was telling the story about his brother-in-arms from the partisan unit, Aleksandr Nepomnyaschii, who was an assistant group commander for artillery supply in 1941. «In autumn nineteen forty one when breaking out near the city of Yahotyn, he was wounded and captured. Hitlerites shot around a hundred of captured commanders, political workers and Jews right in front of his eyes»⁷³.

In memoirs (1973) by Ilya Davyidov, who was in a partisan unit during the war, the danger for prisoners of war of Jewish origin was mentioned rather indirectly. When listing the newcomers of the unit, former prisoners of war, he mentioned that among them there was «Efim Solomonovich Faytelson, a Chief Mechanic of «Anti-DuPont» factory, who avoided being shot in the concentration camp by creating the new last and second

name»⁷⁴. As we can see, the episode is to some extent «unsaid»: Jewish origin of the prisoner of war was not directly mentioned, and there was no explanation why out of the whole group of prisoners he was the one who was at risk of being shot. We can assume that this way the writer tried to avoid problems with censorship, however there is an episode about killings of the Jews below in the book. Most likely we again encounter the situation when the author just expected the readers to have «background knowledge» and believed that it was needless to describe the obvious things for them.

The allusions to danger for prisoners of war of Jewish descent in Andrey Pirogov's memoirs are «unsaid» in the same way. In Volodymyr-Volynskyi officers camp an interpreter of the camp approached him as one of the leaders of the underground organization of the prisoners of war. He was aware of the risk he incurred being under surveillance almost round the clock, but he took guts – he had nothing to lose: «I know I'm done anyway... One of these days they will shoot me. They suspect I am a Jew...»⁷⁵. The story of the memoirist's imprisonment in Sachsenhausen includes the similar episode: an SS man ordered Boris Vinnikov to come to the main secretariat. Everything was clear for Boris and his friends, «We will never see Boris again. Vinnikov is a Jew». However, the prisoner was lucky – the administration just wanted to clarify some info in the financial statement»⁷⁶.

In the book (1966) by Andrey Yudenkov who was captured near Vyazma in 1941 an experience of the witness of initial «selection» of prisoners was described,

Almost every morning when the column took up formation, an officer appeared with an interpreter and proclaimed, «Communists, commissars, Jews [Zhydy] and Ukrainians – three steps ahead!» People who belonged to the first three categories naturally did not responded, otherwise it was a death sentence. ...Then the Nazis played the well orchestrated scene: they dragged out of the column one or two prisoners and shot them on the spot stating they were «a commissar», «a communist» or «a Jew». ... Their purpose was obvious: they wanted to drive a wedge between prisoners to make them rat out communists, Jews, and political workers»⁷⁷.

⁷⁴ Илья Давыдов, *Юность уходит в бой* (Москва: Воениздат, 1973), 200.

⁷⁵ Андрей Пирогов, *Этого забыть нельзя* (Одесса: Одесское книжное издательство, 1961), 66.

⁷⁶ Пирогов, *Этого забыть нельзя*, 172.

⁷⁷ Андрей Юденков, *За огненной чертой* (Москва: Воениздат, 1966), 50. Unfortunately, the other books of this writer I could not get: «V ognennom koltse» («Encircled by Fire», 1962), and «V tyilu vruga, vblizi ot fronta» («In the Enemy Rear, Near the Front Line», 1963). It is worth noticing that their author, Doctor of Historical Sciences, wrote some other texts, for example: «Rossiya – rodina leninizma» («Russia – the Motherland of Leninism», 1956), «Mezhdunarodnoye znachenie opyta stroitelstva

⁷³ Иван Бережной, *Два рейда : воспоминания партизанского командира*, 2-е изд., испр. и доп. (Горький: Волго-Вятское книжное издательство, 1976), 341. In the first edition of I. Berezhnoy's «Dva reyda: vospominaniya partizanskogo komandira» («Two Raids: Partisan Commander's Reminiscences», 1967), P. 296 there was no episode with biographies.

Army doctor Ibragim Druyan wrote (1975) about extermination of the POWs of Jewish descent near Kyiv in September 1941.

A German officer [...] ordered all the prisoners to group according to their ethnicity. Several groups were formed: Russians, Ukrainians, Caucasians, and Jews. Nazi immediately brought the Jews to the wire-fenced plot of the field and made them stay inside with two guards at the entrance⁷⁸.

Before the dawn German soldiers ordered the Jews to take off their clothes. Those who refused to undress were shot. In the morning, when POWs continued marching, the half-naked prisoners of Jewish decent headed the column; the memoirist did not tell anything about what happened to these people after that. When I. Druyan described the horrors of everyday life in the camp, he mentioned Jews again as a separate category of victims,

In line with mass shootings they tried to corrupt, maim our morality. Rat out commissars and communists, Jews and rebellious prisoners and you will be fed, you will have some extra scoops of thin broth. If you join the police, you will be replete, dressed and shod and will feel your power over others⁷⁹.

As we see in his text I. Druyan, the same way as A. Yudenkov, described Jews betrayal, first of all, as a moral leverage for prisoners.

Vladimir Bondarets, a artillery officer, who was captured near Kharkiv in May 1942, wrote (1960) that when Nazis were collecting prisoners, they just asked whether there any commissars and communists among them and promised to arrange necessary measures to find them among prisoners later⁸⁰. In details, on two pages, the procedure of Jews exposure was described in the story about prisoners of war camp in Proskuriv (Khmelnyskyi). The camp's commandant came for the morning formation with his shepherd in the beginning of July 1942. After the routine procedure the officers were lined separately and the commandant gave a command, «Jews, front and center!». Since there was no response, the prisoners were ordered

sotsializma v SSSR» («Global Reach of Experience of Socialism Development in the USSR», 1958), «Politicheskaya rabota partii sredi naseleniya okkupirovannoy sovetskoy territorii (1941–1944 gg.)» («Party's Political Activity among the Population of the Occupied Soviet Territory (1941–1944)», 1971).

⁷⁸ Ибрагим Друян, *Клятву сдержали* (Минск: Беларусь, 1975), <http://militera.lib.ru/memo/russian/druyan/02.html>.

⁷⁹ Друян, *Клятву сдержали*.

⁸⁰ Владимир Бондарец, *Военнопленные : записки капитана* (Москва: Молодая гвардия, 1960), 17. In the book as the date when the text has been written specify 1957.

to re-form in rank and take off their trousers – the commandant personally started detection. One victim was found and

...a wild scream cut the air. Trained dog dug its teeth into the poor Jew, and tearing up his hip with its claws dragged him along the drill ground. Frail lad rolled his eyes up and was waving off confusedly trying to get away from the gray beast, but he managed to make just few steps, stumbled and fell down. An awkward lump rolled along the drill ground blackening the soil with stains of blood.

The commandant was running around, laughing huskily and beating the prisoner's head and hands with the handle of the whip. At that very minute there was no difference between him and his four-legged confidant. Just for a second it seemed to me that the long shaved lip jerked up wrinkly baring yellow predator-like fangs.

It lasted for several minutes. When Oberleutnant enjoyed it to the full, he, with some effort, pulled aside the dog stained with blood. Feldwebel calmly shot the prisoner into the ear. Meat wagon men put him on the stretchers. The dog licked its jaws with its long tongue and asked for leash⁸¹.

After that Nazis again suggested Jews to break ranks – three people responded, they were taken away, the inspection was over⁸².

Ivan Homich in details described (1959) the special procedure for Jews detection in his memoirs. He was captured after Sevastopol was surrendered. At the very first day «Germans ordered all commissars and Jews to break ranks» of the prisoners' column. But there was no response, and people from the column went on answering to the repeated questions, «There aren't any of them here»⁸³. Later Nazis tried several times to find people of these two categories among prisoners on the way to Simferopol and while they were accommodating prisoners in the Simferopol prison,

Hitlerites every now and then tried to find commissars and Jews, but people were hiding them in the thick of the crowd. They arranged inspections and disgusting examinations. Jews were mercilessly beaten and tortured without any interrogation, political workers were beaten and locked in the underground cells⁸⁴.

The next phase of Jews detection occurred in the Dnipropetrovsk prison, where some prisoners were transferred in September 1942. On arrival

⁸¹ Бондарец, *Военнопленные*, 37.

⁸² Бондарец, *Военнопленные*, 38.

⁸³ Иван Хомич, *Мы вернулись* (Москва: Воениздат, 1959), 30.

⁸⁴ Хомич, *Мы вернулись*, 33.

they had to go to the washing-house before being allocated in cells. When the prisoners' clothes were sent to the sterilizer room, Germans approached the naked people and «started pushing the prisoners aside and brutally examining the naked men». The Nazis became suspicious about colonel Vasilev (nothing is said about his ethnicity in the text), «Juden? Jew?». But the prisoners managed to persuade the Nazis that the colonel was Russian. After that the prisoners developed special tactics, «from now on none of our Jewish comrades would ever appear in front [of the rank], they were hidden in the thick of the crowd, in the middle of the rank, and I would say we became quite skillful in it»⁸⁵.

The story about extermination of prisoners of war of Jewish descent was also included into the book (1963) by Ivan Krivonogov – a companion of Mihail Devyataev in the legendary concentration camp break in the hijacked German bomber from Usedom island in 1945. When he described his imprisonment in the POWs camp in Lorraine where he was convoyed after being captured in the beginning of July 1941, I. Krivonogov wrote, «Once in winter they started selecting Jews out of the prisoners. They were sent to the punishment cell and then killed»⁸⁶. The life of his friend Lev, Jew by origin, who acted as an interpreter in the camp, was endangered. According to the life-saving tactics, the Nazis were sticking to the visual inspection of the prisoners: they managed to persuade the camp's administration that Lev was a Crimean Tatar⁸⁷. Mihail Tartakovskiy, who helped to David Bakradze, in future one of the partisan commanders from Sydir Kovpak's unit, to escape from the POWs camp, had managed to survive in the camp the same way.

*He was fluent in German and Hitlerites used him as an interpreter. Being a Jew, M. Tartakovskiy pretended he was Crimean Tatar nationalist and fascists took him as one of their own*⁸⁸.

Mihail Devyataev's memoirs (1972) did not include any episode with detection of the Jews among prisoners of war. As Holocaust victims were mentioned civilians. When a new group of prisoners arrived to «New Königsberg» («Klein Königsberg») camp, they paid attention to the female

and children stuff scattered about the camp's yard. The guard explained the prisoners, «Jewish families were here, the people were burned in the incinerators to free the place for you, newcomers»⁸⁹.

A special place among memoirs about the Soviet prisoners of war (and among all the other war memoirs) is taken by David Z. Kagan's book «Rasskazhi zhivym» («Tell it to the Live Ones») (1980 and 1986⁹⁰). This book is the reminiscences of a military medic of Jewish descent who managed to survive in Nazi POWs camps, but his book is not the typical *Holocaust survivor* story the way it is understood by westerners. In my opinion, the book is a striking example of how the issue of Nazi persecution of Jews was presented in the Soviet domain⁹¹. Kagan's text included various aspects of Nazis' attitude to Jews, but in the story of the Jewish author they were not specifically emphasized though their scope was quite big. The book was written, first of all, as the memoirs of the prisoner of war and the Jewish context quite often sounded like the mentioned above «unspoken memory».

Kagan entered the war as an army doctor of the 59th Regiment of the 85th Rifle Division. On 22nd of July, his regiment set off by an alert from the city of Grodno in Western Byelorussia to face the enemy. On the fourth day of the war, Kagan was heavily wounded into his leg during air attack and he was brought from the front line to the hospital in the town of Masty. Doctors here were three refugees from Warsaw: «In fall of 1939 they left Hitler occupied Poland along with thousands of Jews and arrived to the Soviet Union»⁹². Together with some other wounded people the author was moved from Masty to the Shchuchyn district hospital that very next day, on 26th of June, turned to be on the occupied territory. When Kagan got to know about it he destroyed all his documents except for his university diploma.

Soon the wounded people were transferred to the POWs camp in the town of Lida. When the author of the memoirs got there, he was wondering,

was described in more details (but the camp in the book was called «Klein Königsberg», not «New Königsberg», and there was no episode with extermination of Jews). See: Михаил Девятаев, *Побег из ада* (Казань: Татарское книжное издательство, 1988).

⁸⁵ Хомич, *Мы вернулись*, 42–43.

⁸⁶ Иван Кривоногов, *Родина зовет : записки офицера советской армии*, 2-е изд., доп. (Горький: Горьковское книжное издательство, 1963), 68.

⁸⁷ Кривоногов, *Родина зовет*, 69–70.

⁸⁸ Давид Бакрадзе, *Кровью героев* (Тбилиси: Заря Востока, 1961), 15; Давид Бакрадзе, *Карпатский рейд* (Москва: ДОСААФ, 1968), 15.

⁸⁹ Probably this episode mingled in the author's memory with the reminiscences about his further imprisonment in Sachsenhausen. In the second M. Devyataev's book his imprisonment in the camp

⁹⁰ Михаил Девятаев, *Полет к солнцу* (Москва: ДОСААФ, 1972), 49.

⁹¹ Unfortunately, 1980 edition was not available to me.

⁹² The place where it was published is worth mentioning – Ashkhabad, the capital of the Soviet Turkmenistan. Most likely Kagan's book was published there because the author lived in the Turkmen Soviet Socialist Republic (his medical research papers were published in Turkmen publishing houses). But I suspect that also on such periphery censorship there was less sensitive with respect to the «Jewish issue».

⁹³ Давид Коган, *Рассказы живым : документальная повесть*, 2-е изд., доп. (Ашхабад: Туркменистан, 1986), http://militera.lib.ru/memo/russian/kagan_dz01/text.html#11.

Do Germans know about my ethnicity? Shall I say I am Russian if they ask? What shall I do with my diploma? Shall I tear it and change my last name? But they can detect who is «Juden» during medical examination. Then how could I prove that I am a doctor? It is possible that Germans will postpone killing the doctors. Thing is that the Jewish doctors from Lida are working here in the infirmary».

Through the stories about those civilian specialists the readers received general information about persecution of Jews — holding of hostages, asking for indemnity from the local Jewish community or establishing of ghetto and ordering to attach yellow stars on their cloths⁹⁴. A separate story was devoted to Sonia, a Jewish girl who received fake documents with the help of the locals.

The following episode demonstrates clearly the style of Jewish narrative interweaving with memoirs. The prisoners of war were moved from Lida camp to Grodno. There Kagan met «soldier from my regiment, an engineer platoon soldier named Kislik»,

«And you are here as well!» I shake his hand firmly, look at his skinny body, Caucasian moustache he did not have earlier...

«I am here for the time being», he answered looking around. «Where have you been wounded?»

[...]

We kept silence for a while. Finally I asked, «And who are you?»

Kislik understood what I was asking about, «Armenian. And I am not Kislik, I am Kislikyan».

I lowered my head.

«And you?» he asked.

«Russian I guess, There in Lida no one caviled at me. I do not know what to do. Either to change my first and last names and get rid of my diploma, or leave everything as is».

«No, how could you threw away your diploma?!» Kislik raised his hand. «So far they consider the doctors. Civilian doctors are working here. So, see you later!» — And he went to the corner, close to dirty barrel».

As we see, the reader can figure out that this dialog is a conversation of two Jews only based to its contents.

⁹⁴ Каган, *Расскази живим*.

⁹⁵ Каган, *Расскази живим*.

⁹⁶ Каган, *Расскази живим*.

Another Kagan's comrade-in-arms, Machulskiy, whom Kagan met later in the camp, in fact was doomed — the administration knew about his origin. Kagan reproached him,

«You could have passed for Georgian or Armenian. Could not you do that?»

In the beginning, I did not want to change anything. And then it was too late. Policemen henpecked me: Juden, Juden...».

Kagan with the help of his friends passed for Russian. Every week a general formation was arranged and the prisoners were formed by blocks, «besides, the prisoners of each block were divided into the groups according to their ethnicity»: Russians, Ukrainians, Byelorussians, Caucasian ethnic groups, Muslim «Asians», «the Juden group was placed aside from the joint column»⁹⁷.

I am constantly included into the Russian group.

...I am in the next to the last row. My eye-glasses are in the pocket: I believe that without glasses I do not look like a Jew so much. The previous formations ended without problems. But this time they might expose me. A policeman might approach, swear dirty and drag me to the commandant. And then to the group of doomed: «Juden...»

No, today I made it».

Once the supervising doctor released the memoirist from formation «for health reasons» Evidently, more rigorous check was expected that very day. Nevertheless, Kagan was in constant fear for his life,

I expect any day that a German soldier will appear at the doorway and say just one word, «Komm!» I gave Baranov my parents' address and exchanged the clothes with him. ...I hid a piece of yellow cloth under the lining: in case of the prison break I will sew yellow stars on and I might pass for the local Jew who goes to his work and, thus, manage to beat my way out of the city»¹⁰⁰.

Jews together with political workers, communists and captured fugitives made up a «Special Group» of the prisoners. On July 22, 1942, all of them were brought outside of the city and shot.

In spring 1943 Kagan and other three prisoners managed to escape from the camp and join the partisan unit.

⁹⁷ Каган, *Расскази живим*.

⁹⁸ Каган, *Расскази живим*.

⁹⁹ Каган, *Расскази живим*.

¹⁰⁰ Каган, *Расскази живим*.

As we see, «Rasskazhi zhivym» is a book that does not describe Holocaust as a separate phenomenon, it depicts life of the Soviet prisoners of war. The author due to his descent along with the political workers belonged to the most endangered group of the camp's prisoners; but in the text Jewish origin for Kagan was, first of all, an additional problem complicating his survival among the horridness of captivity that was all the same for the prisoners, it was not a separate part of the story.

Frankness of the Partisans

The prisoners of war could see mainly what happened within the perimeter. Memoirs of the partisans and members of underground organizations described much wider range of phenomena of life under the «New Order» for the readers. Reminiscences of the partisans when «distributed» as per the service arms hold almost the biggest share of the entire scope of the Soviet wartime memoirs. The general ideological message to be sent to the readers using such publications is obvious: all-people's opposition to the invaders, not only in the field, but in the Nazi occupied territory as well.

On the one hand, the way Holocaust was mentioned in the partisan memoirs could be the same as the above mentioned army «unspoken» way of presenting this genocide, but in general more stories about killings of Jews were included in their books and they commanded a larger part. For example, David Bakradze's memoirs (1968) included reminiscences about the anti-Semitic component of the Nazi policy. In the foreword the author cites various documents that defined Nazi system of terror in the occupied territory, including a fragment of «Ost» plan,

We will manage to wipe out completely the notion «Jews». Some time will be necessary to make such ethnic groups like Ukrainians, Horaken, Sorbs (Lusatians) to disappear from our territory¹⁰¹.

When describing the situation in Volhynia in winter 1944, D. Bakradze mentioned the leaflets Nazis posted in the villages (1961),

Hereby we inform the population: anyone who capture a Jew and bring him/her to our headquarters would get a kilo of salt for each Jew. Organize a Jew hunt, it does not matter whether it is a female, a male, a child or an elderly person, catch them and bring them to us¹⁰².

In Igor Cherniy's book «Dannyye dostovernyyi» («The Data are Reliable») Jews were just mentioned twice along with the other categories of Nazis' victims: «mass arrests of the former Communist Party and Soviet

activists, prisoners of war who escaped from the camps, and Jews»¹⁰³. Then he mentioned «massacre of civilians, senseless killings of women, children and elderly, mass extermination of Jewish population»¹⁰⁴. This very allusion is noteworthy because when mentioning «civilians», the traditional formula that was usually used to camouflage Jewish victims, the Jews, however, were singled out in a separate category.

In Nikolay Moskvina's reminiscences (1971) the scene of Jews extermination was just a background for the story about Trofim Zaharov's escape. A captured Soviet scout was brought for execution together with a group of people of various ages, and only the allusion to a gray-haired old Jew praying before the execution pointed out to the readers that it was not just killing of «the Soviet civilians»¹⁰⁵.

The memoirs (1959, 1961, and 1964) by Vladimir Lobanok, a partisan commander and Secretary of the Lepiel District Committee of the Belorussian Communist Party, described certain events in Vitebsk, where «a camp for civilians was organized, and where they starved out and were shot», and «a huge territory around metalworkers' club was turned into Jewish ghetto». Referring to the eye-witnesses' stories the author of the book described in the next three paragraphs «the technology» of civilians killing by Nazi: naked elderly, women, and children shot down at the edge of the dungeon. There is no doubt that the executed people were Jews, but in the text they were presented as just the «Soviet citizens»¹⁰⁶.

Grigoriy Linkov, a commander of the 1st Belorussian Special Operations Unit, in his memoirs (the second edition 1951, 1953, 1956, 1959, 1960, 1961, and 1962) mentioned without any «camouflage» execution of the Jews in different cities and villages of the Vitebsk region. A separate episode was devoted to the extermination of the Jews from the village of Lukoml. The very reason for killing of 150 families was accusation of the Jews in killing of a German officer and an interpreter. At the same time, it was mentioned that «the Jewish population was shot by Hitlerites for no reason». G. Linkov also wrote that «as a rule Hitlerites made policemen shoot people. They just showed the policemen how to do it». The readers were informed that in the city of Krasnoluki Nazis turned the shooting of the Jews into a kind of initiation procedure for newly recruited policemen. Besides,

¹⁰³ Игорь Черный, *Данные достоверны* (Москва: Воениздат, 1968), 65.

¹⁰⁴ Черный, *Данные достоверны*, 193.

¹⁰⁵ Москвин, *Партизанскими тропами*, 198–199.

¹⁰⁶ Владимир Лобанок, *В боях за Родину* (Минск: Беларусь, 1964), 25–26.

people's blood on the hands of the new policemen left them no chance of going back¹⁰⁷.

Dmitriy Medvedev in his book «Eto bylo pod Rovno» («It was near Rivne») (1948, 1949 (3), 1950 (3), 1951, 1956, 1957, 1958, 1961, 1962, 1968, 1981, 1982, and 1985 (2)) told us about the anti-Jewish component of the «New Order» in details,

When fascists occupied cities and willages of Western Ukraine, they announced registration of the Jews. They took away their property and sent them to work in rock quarries.

At the end of August, exactly as planned, Jewish population was «liquidated» in Rivne and other districts close-by. Hitlerites took huge groups of the Jews outside the city, made them dig graves for themselves, then they shot the Jews and without examining who was alive and who was not, pushed the bodies down into the graves and buried them.

These ogres had mercy to no one: neither to elderly, nor to babies.

Only few managed to escape. And it did not mean they saved their lives. Under threat of execution the Germans forbade the locals to help the Jews. They posted announcements about rewards for betrayers: one kilo of salt for each betrayed Jew¹⁰⁸.

In another book of this author — «Silnyie duhom» («Strong in Spirit») (1950, 1951 (2), 1952, 1953, 1955, 1957, 1958, 1959 (2), 1960, 1963, 1964, 1965, 1967, 1968, 1969, 1971, 1972, 1975, 1978, 1979, 1980, 1981, 1984 (2), and 1985 (3))¹⁰⁹, that, in fact, was an enlarged and redrafted edition of the previous book¹¹⁰, this very episode was omitted. But both book included the story of a Jewish boy named Pinya who was found by partisans in the woods, and who miraculously survived the executions¹¹¹.

In Ilya Davydov's book (1973) the destiny of the Jews from Chocimsk was described in one paragraph. The episode was presented as a story of a girl who was found by partisans in the wood after her escape during execution

¹⁰⁷ Григорий Линков, *Война в тылу врага* (Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960), http://militera.lib.ru/memo/russian/linkov_gm01/linkov_gm01.html.

¹⁰⁸ Дмитрий Медведев, *Это было под Ровно* (Москва: Детская литература, 1968), <http://lib.ru/MEMUARY/.../MEDWEDEV/rovno.txt>.

¹⁰⁹ In Albert Tsessarskiy's foreword it was mentioned that from the moment the first edition of the book was released «it was re-published more than 50 times just in the USSR alone». See: Дмитрий Медведев, *Сильные духом* (Москва: Правда, 1985), 5. Most likely the translations are also included.

¹¹⁰ In the imprint this text often is attributed to fiction, though the memoir nature of the major part of it is obvious.

¹¹¹ Медведев, *Это было под Ровно*; Медведев, *Сильные духом*, 78.

of ghetto dwellers¹¹². Anton Brinskiy mentioned mass killings of the Jews in various Volhynian villages¹¹³. Petr Ignatov's «Zapiski partizana» («Partisan's Notes») (1947, 1948, 1949, 1959, 1963, and 1973) included three pages with story about Krasnodar Jews registration by Nazis, a registration that turned into Jews extermination¹¹⁴. Memoirs by Mihail Salay (1981 and 1985) included two paragraphs about shooting of the Jews from the villages of Korop and Koriukivka in the Chernihiv region. The author also mentioned that the Romas were killed when the Jews had been exterminated in Koriukivka¹¹⁵.

Aleksey Fedorov, the First Secretary of the Chernihiv Underground Communist Party Regional Committee, presented Holocaust through the stories about the life of Yakov Zusserman, his friend (1949 (book 1), 1952 (book 1–2), 1954, 1955, 1961, 1975, and 1985 (book 1–3)). He was surrounded and was breaking out to his home city Nizhyn. A. Fedorov talked his fellow escapee out, «Yakov, do not go to Nizhyn. Yes, I know, you have your wife there, you have your children there, but what can you do for them being all alone? They will catch you and drag you to Gestapo. From the look of yours it is clear that you are a Jew»¹¹⁶. However, these arguments did not persuade the soldier who was worried about his family. Later on he managed to send Fedorov a letter telling him a story about Gestapo organization in his city and about execution of his family¹¹⁷. The second part of the book contained a quite detailed story about Yakov's wandering: he came to Koriukivka hoping to find his family at his friends'. There the personnel of the local hospital hid him in the morgue from Nazis. At night Yakov helped members of the local underground organization to write leaflets and tried to persuade the local Jews from registration and make them leave the city. When 300 Jews were shot along with one of the female members of the underground organization Yakov left the city¹¹⁸.

The stories about destiny of the Jews who happened to be on the occupied territories indicate the author's expectation that the readers have some background knowledge about Nazis' attitude to the Jews the same way

¹¹² Давыдов, *Юность уходит в бой*, 214–215.

¹¹³ Антон Бринский, *По ту сторону фронта* (Горький: Волго-Вятское книжное издательство, 1966), https://royallib.com/book/brinskiy_anton/po_tu_storonu_fronta.html.

¹¹⁴ Пётр Игнатов, *Записки партизана* (Москва: Московский рабочий, 1973), 307–309.

¹¹⁵ Михайл Салай, *По знакомым дорогам : записки старого партизана* (Москва: ДОСААФ, 1981), 28, 58–59.

¹¹⁶ Алексей Федоров, *Подпольный обком действует* (Москва: Советский писатель, 1949), 55.

¹¹⁷ Федоров, *Подпольный обком действует*, 164.

¹¹⁸ Федоров, *Подпольный обком действует*, 319–323.

as it was in the situation with prisoners of war. It is clear from the mentioned above episode with A. Fedorov's remark addressed to Y. Zusserman having no explanation about special risk for a Jew. In the memoirs (1959, 1961, and 1971) by Stanislav Vaupshasov, a professional diversionist and a commander of the partisan unit that was fighting Nazis at the territory of Belarus, the same way described was an episode about a guy who was caught by the partisan reconnaissance group while he was trying to escape when he met the armed people in April 1942. The detainee explained that he took partisans for German soldiers or policemen, «They shot my father, sisters, and now they are trying to catch me». He showed partisans his Young Communist League card and the questioned peasants verified the detainee identity – he was a member of the Young Communist League, Dolik Sorin¹¹⁹. The Jewish descent of Sorin was openly mentioned much further in the book¹²⁰.

A quite detailed description of Holocaust in Rivne was given in memoirs (1966 and 1975) by Terentiy Novak, a head of the city underground organization. The allusions to persecution of Jews were scattered over the text as one of the elements of the «New Order» description: execution of the groups of Jews at the streets, in prison, slip of the tongue of the police chief about preparation for extermination of the whole Jewish population of the city and a story about ghetto prisoners – workers of the coffee factory¹²¹. The author of the book described in details the story of ghetto extermination devoting two parts of the chapter «Stolitsa Ukrainyi» («Capital of Ukraine») to it. There was no description of how the life was organized in ghetto. On four pages Novak told the readers how the members of the underground organization, including him, tried to warn ghetto dwellers about the coming «action». Majority of those who they talked with could not believe that the German authority were so brutal¹²². Novak as a witness describes the «action» itself on three pages: he almost got inside the police line trying to get to ghetto for yet another try to warn its population about coming catastrophe. The author told the story how the Nazis started gathering the Jews, then how he observed columns moving outside the city through the window of his friend's place. People were brought to Sosenki

¹¹⁹ Станіслав Ваупшасов, *Партизанська хроніка* (Мінск: Беларусь, 1971), 26.

¹²⁰ Ваупшасов, *Партизанська хроніка*, 397.

¹²¹ Терентій Новак, *Пароль знають немногие* (Москва: Воениздат, 1966), 39, 63, 92–93.

¹²² Новак, *Пароль знають немногие*, 112–115.

where that very day «till the evening submachine guns did not stop rattling even for a minute as well as muffled rumble of machine-guns»¹²³.

Holocaust was described in details in the reminiscences of Resistance members in the Crimea. In Ilya Vergasov's «Krymskie tetradi» («The Crimean Diaries») (1982) it was told about imposing a million worth contribution on Yalta Jewish community. Just one sentence was used to mention ghetto organization and quite in details described was its dwellers persecution. The racial approach of the Nazis was emphasized – members of the mixed families of Russian ethnicity were allowed to leave, but the children of Jewish appearance had to stay among doomed to be killed¹²⁴.

In more details Holocaust in Kerch was described in Ivan Kozlov's book «V krymskom podpolie» («In the Crimean Underground») (1947 (2), 1948 (7), 1949 (2), 1952 (2), 1954, 1956, 1958, 1960, and 1972). When the author of the book made the decision to stay in the underground organization, he said to his wife, «You are Jewish, so you cannot stay with me»¹²⁵. An episode about Polya Govardovskaya, a member of the Young Communist League, is a kind of funny one. Kozlov did not want to leave her in the underground organization because of her Jewish origin. Such refusal with «ethnic-based rationale» the girl took as a kind of discriminating one,

She was so offended when I mentioned this reason!

«I was born and raised in the Soviet Union and I have never seen any difference between a Jew and a Russian. And now when our Motherland needs to be protected, you remind me about it...»

*I told her that Germans are particularly brutal with Jews*¹²⁶.

P. Govardovskaya managed to have it in her way, and she stayed in the underground unit with the documents verifying her Armenian ethnicity.

When Kozlov was describing occupation, he mentioned an episode about registration of entire Jewish population¹²⁷ in Gestapo and gave serious consideration to what happened on November 29, 1941, when all Jews had to arrive to Sennaya Square to be «evacuated». He failed persuading Govardovskaya's mother not to go there and to find shelter. The woman did not believe that mass killings were possible. The Jews were taken somewhere and an old man who was late was killed at the spot. In couple of days people

¹²³ Новак, *Пароль знають немногие*, 115–118.

¹²⁴ Илья Вергасов, *Избранное (Крымские тетради)* (Москва: Советский писатель, 1982), 31, 45, 48–49.

¹²⁵ Иван Козлов, *В крымском подполье: воспоминания* (Москва: Молодая гвардия, 1948), 19.

¹²⁶ Козлов, *В крымском подполье*, 32.

¹²⁷ Козлов, *В крымском подполье*, 52.

in the city found out about regular executions in Bagerovskiy ditch¹²⁸. Few pages in the book were devoted to the episode the author of the book witnessed: a woman jumped out of the truck that was transporting the arrested Jews. The truck stopped and one of the guards tried to bring the desperately resisting woman back to the truck, but he was surrendered by the crowd of the locals.

All of a sudden an old woman fell down between the arrested Jewish woman and the policeman. Some people rushed to help her up and pushed the policeman away. At this moment a boy jumped out of the car and disappeared in the ruins of some buildings.

The guard in the truck started shouting. The policeman left his victim alone 'cause he was afraid that the rest of the arrested people could escape, cursed out, jumped into the truck and they left¹²⁹.

The rescued Jewess was taken by one of the local women¹³⁰.

Kozlov also mentioned Krymchaks. Their registration, announced after extermination of the Jews, became the reason for rumors about planned extermination of the Russians (very much in the same vein as the Kiev saying mentioned by Anatoliy Kuznetsov)¹³¹,

When Gestapo was registering Krymchaks, the city was full of rumors that Germans are going to kill Krymchaks. «Yesterday they shot Jews, tomorrow they will kill Krymchaks, and the day after tomorrow they will come for Russians», discussed the workers¹³².

In the context of the story about Lida Trofimenko, a member of the Simferopol underground organization, mentioned was Holocaust in this city. The girl was trying to help her Jewish friend who was brought to ghetto¹³³.

Looks like the story of Minsk ghetto was described much better than the others in the war memoirs. Just one sentence was used to mention the fact of Minsk ghetto organization in Roman Machulskiy's notes (1965, 1969, and 1978), «The Hitlerites fenced the territory around Yubeleynaya square and Jewish cemetery and arranged ghetto where dozens of people were dying every day»¹³⁴. Just few more details about Minsk ghetto were giv-

en in memoirs (1952, 1959, 1970, and 1973) by Vasiliiy Kozlov, the First Secretary of the Minsk Underground Belorussian Communist Party Regional Committee and a commander of Minsk partisan unit, and the Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Belorussian SSR in 1948–1967. Ghetto was mentioned in the story of the witness of Nazi crimes in the occupied city,

Huge territory around Yubeleynaya square and Jewish cemetery the Hitlerites fenced as a ghetto. There is no Yubeleynaya square in Minsk any more, now we have «Sklaven-platz» named this way by Hitlerites, «Square of Slaves». Here hundreds of the Jews are dying every day tortured by fascists. Jewish cemetery is covered by dead bodies. Scraps of yellow cloth are sewed on the clothes of Jews¹³⁵.

Much more detailed story about Minsk ghetto we can find in cited above book «Partizanskaya hronika» («Partisans' Chronicles») by Stanislav Vaupshasov (1959, 1961, and 1971). The episode was presented as a story of a liaison of the local underground organization who came from Minsk. She told partisans about horrors of Nazi occupational regime and that «Minsk ghetto is a real hell, each stone there is soaked in tears and blood of the Soviet people. What for? Just for being Jews»¹³⁶. Further two pages were devoted to detailed story of what happened to its dwellers. In particular, described were shootings that happened on November 7, 1941, that resulted in the death of 15,000 people. In details described was an «action» carried out on July 28, 1942.

On 27 of July, fascist monsters ordered their servants – policemen to post announcements in every district of the ghetto informing people that on 28 of July all the ghetto dwellers of 15 years old and elder shall come to Yubeleynaya square by 9 a.m. Usually in this square located in the center of Minsk ghetto, the ghetto dwellers received distinguishing arm-bands: red ones for those who worked and green ones for unemployed. The announcements warned that for disobeying the order the people in fault would be shot¹³⁷.

Those, who could, left the ghetto with columns of workers. The rest of the people were made come to the square. There the Nazi management

¹²⁸ Козлов, В крымском подполье, 55–57.

¹²⁹ Козлов, В крымском подполье, 58.

¹³⁰ Козлов, В крымском подполье, 58–59.

¹³¹ Germans came – it is so good! Brought to all the Jews kaput. Gypsies will also be gone. And Ukrainians later on.

¹³² Козлов, В крымском подполье, 61.

¹³³ Козлов, В крымском подполье, 150–151.

¹³⁴ Роман Мачульский, Вечный огонь : партизанские записки, 3-е изд., доп. и испр. (Минск: Беларусь, 1978), 35.

¹³⁵ Василий Козлов, Люди особого склада (Москва: Молодая Гвардия, 1952), 122. Repeated in 1959 edition. The same episode with some changes in style was also used in V. Kozlov's book «Veren do kontsa» («Loyal to the End») (Moscow: Politizdat, 1970 and 1973. The second edition reached 200,000 copies).

¹³⁶ Ваупшасов, Партизанская хроника, 215.

¹³⁷ Ваупшасов, Партизанская хроника, 215.

of ghetto were sitting at the desk. Composer Ioffe was made deliver a calming speech from the tribune placed next to the desk, and at the end of the speech

...from every corner several dozens of covered black cars – mobile gas chambers – entered the square. Ioffe immediately understood what happened. And people understood it as well. The composer raised his fists and shouted to the worried crowd where the word «gas chambers» spread like a lightning.

«Comrades! I deceived you, they are going to kill you! Damned butchers...»

Ioffe's last words drowned by the scream of thousands of people that went mad and run into different direction in fear. Everything turned into the huge maelstrom of human beings.

Fascists dragged Ioffe from the tribune and brutally murdered him. Fascists that sealed off the square started shooting with machine-guns those who tried to escape.

When they killed several hundreds of people covering the square and adjacent streets with dead bodies, they managed to «restore the order». They arranged endless lines of women and elderly to the dozens of gas chambers. Nazis separated children from grown-ups and made them kneel. They had to stay like that till their last moment of life¹³⁸.

Then described were killings and pogroms that lasted for further several days in ghetto¹³⁹.

Most detailed the destiny of Minsk ghetto dwellers was described in «Zapiski aktera i partizana» («Notes of the Actor and Partisan») by Nikolay Schensnovich (1976). In these memoirs the story of the author about his underground activity was accompanied by detailed description of the «New order» in the city and the way the locals managed to adapt themselves to it. Separate chapters were devoted to Nazis' anti-Jewish policy: «V getto» («In the Ghetto»), «Tretiy i chetvertyiy pogromyi» («The Third and the Fourth Pogroms»), and «Konets getto» («The End of Ghetto»). This policy was also mentioned in other parts of the book. The author specifically underlined that in his book he touched upon just «main phases of this horrible story I witnessed personally or wrote based on the stories of other witnesses who lived in ghetto and experienced its terror»¹⁴⁰. Indeed, the story included so many details that were known to the witness in contrast to the majority

of other memoirs that reproduced the «polished» narration of someone's information.

The author depicted not only the Nazi terror, but the ghetto's everyday life. In particular, in the section «V getto» («In the Ghetto») described were the process of its organization, relocation of the people and conditions of their accommodation, Judenrat organization and operation. At that Schensnovich did not stick to the tradition of presenting just facts of fascist violence and unambiguous disapproval of collaboration with invaders. In particular, while describing Judenrat «election» (that happened in the German commandants office by means of candidates beating and their further interviewing), the author mentioned the efforts of Judenrat head aimed at easing the life of those under his wardship.

The Judenrat was headed by Ilya Efimovich Mushkin, who played a quite honorable role in the gloomy history of Minsk ghetto... He took his role of the Chairman quite seriously. He was quite energetic and soon two hospitals, an orphanage and a nursing home, two drug-stores and bakery were opened there. Disinfection chamber and sanitary department were operating there closely monitoring and maintaining the sanitary state of the living quarters and the entire territory¹⁴¹.

Positive remarks were made about the activity of Ruditser, a head of the Judenrat's Department of Labor, who tried to ease the living conditions for ghetto dwellers to the maximum when the forced labor was introduced. Creation of the Judenrat police was also described in the memoirs, and it was mentioned that

Minsk Town Council had the department dealing with ghetto issues and they allocated certain amount of money and some flour for the Jewish committee. The amount of rationed bread was not enough even for half-starving existence. The canteen was able to give food to the minimum number of hungry people¹⁴².

The description of «normal life» was followed by the story about the Nazi terror against ghetto dwellers. The Nazi started with manhunts at the ghetto streets. After manhunts the motor vehicles, where the captured ones were brought to, returned back just with their belongings. In response the ghetto dwellers started to arrange various shelters and hidings.

Schensnovich described in details the «pogrom» that happened on November 7, 1941. While in the book by Stanislav Vaupshasov the fact of killing of 15,000 people as the result of it was just stated, Schensnovich described the entire procedure. One of the ghetto districts was sealed off and

¹³⁸ Ваупшасов, Партизанская хроника, 216.

¹³⁹ Ваупшасов, Партизанская хроника, 216–217.

¹⁴⁰ Николай Сченснович, Записки актера и партизана (Минск: Беларусь, 1976), http://militera.lib.ru/memo/russian/schensnovich_ni/01.html.

¹⁴¹ Сченснович, Записки актера и партизана.

¹⁴² Сченснович, Записки актера и партизана.

its population was moved away and shot down within three days. «Sonderghetto» was organized in the «freed» streets where the Jews from Frankfurt, Hamburg and Czechia were brought. The first pogrom was followed by the second one on November 20. Schensnovich mentioned the number of victims referring to the data received from a member of Judenrat: twenty thousand on November 7 and eight thousand on November 20.

The chapter «Tretiy i chetvertyiy pogromyi» («The Third and the Fourth Pogroms») was devoted to the «actions» that happened on March 2 and July 28, 1942, and description of the Nazi crimes in between them. The description of July pogrom was less vivid and emotional than that of Vaupshasov's, but it included more «technical details». The section «Konets getto» («The End of Ghetto») was about Nazi «action» of 1943 – systematic step-by-step killing of patients and medical personnel, manhunts and shootings. The author almost without any emotions registered the Nazi crimes describing their «technology» as well as various ways of saving ghetto prisoners. Two stories of the people who managed to escape from ghetto were told.

Schensnovich mentioned that people who managed to escape from ghetto tried to get to partisans. The story about these people made up the second «Jewish unit» of the book consisting of three sections «Partizanskiy bytkombinat» («Partisan Consumer Service»), «Tunnel» and «V «dush-egubke»» («In the Gas Van»).

The memoirist when describing the partisan period of his biography mentioned his visit to Kalinin partisan unit being

the major Jewish family camp. To protect people staying in it, a group of around 100 armed people was arranged, and this group was called Kalinin partisan unit. The entire family camp had the same name. [...] In 1943 Kalinin camp grew and reached the size of a town. More than 700 people stayed there, and later the number of its inhabitants reached almost 1000 people¹⁴³.

Owing to huge number of doctors and medical personnel the camp, in fact, functioned as the partisan medical center, «Two hospitals were opened there with doctors, medical attendants and nurses who fled from Minsk and other cities, and outpatient clinic receiving patients constantly». Other camp inhabitants also were working as per their trade providing partisans and dwellers of the territories under their control with various handcraft products.

People from various cities and towns stayed there: Warsaw, Łódź, Kraków, and Białystok, but majority of them were from the Baranovichy region. Every one of them lost someone from his or her family, and some

¹⁴³ Сченснович, Записки актера и партизана.

of them lost the entire family. There were wives whose husbands were tortured to death by Nazis, mothers moaning their children who were killed in front of their eyes, men who witness the shooting of their wives and children¹⁴⁴.

The memoirist wrote about the silence that reigned in the premises where the craftsmen worked in ghetto, «Then I understood that they were working with all their might trying to suppress their memories so awful that gave them no break neither in the light of the day, not at night». The stories of these people were quite similar having some difference in details,

But all of them were similar. The Germans were not creative and taunted people in one and the same way, hence, it was not just cruelty of individuals, it was a preliminary developed plan and they were following it precisely and carefully¹⁴⁵.

However, the writer devoted separate chapters to two stories. «Tunnel» included a story of Leyba Pinchuck about mass escape from Novogrud ghetto through tunnel dug under the fence. The chapter «V «dush-egubke»» («In the Gas Van») was about Sonia Grinberg from Baranovichy. She had to sort out the belongings of the perished people and clean «Gaswagen» after each run. For some kind of mistake the girl was beaten up and enclosed in one of such motor vehicles. She managed to escape by sheer luck: the door of the cabin was not closed tight and she with some other «passengers» managed to leave the vehicle en route.

I have already mentioned reminiscences about the Soviet Resistance activities aimed at **saving Jews**. In some memoirs such stories occupied a separate place. Thus, the mentioned above Vladimir Lobanok's memoirs (1959, 1961, and 1964) included a story about operation of the underground group of the employees of Polotsk orphanage, «one of the main goals of «Besstrashnyie» («Fearless») group was rescuing children. Nine children of Jewish origin were in great danger». Some of them found shelter in the villages, the others were sent to partisans with time¹⁴⁶.

Holocaust in Babruysk was described in Vladimir Yakovenko's book,

Hitler's butchers were especially cruel and brutal with Jews. Even the slightest suspicion about racial «inferiority» was enough to force hundreds and thousands of the Soviet citizens into the special camps where they suffered one and the same awful fate: painful death after endless tortures

¹⁴⁴ Сченснович, Записки актера и партизана.

¹⁴⁵ Сченснович, Записки актера и партизана.

¹⁴⁶ Лобанок, В боях за Родину, 305–306.

*and humiliation. Babruysk underground members, especially women, did their best to save these people*¹⁴⁷.

One of them, Mariya Masyuk, offered shelter to Emma Wolfson, a girl of Jewish origin, though she knew that her life and the lives of her children were at risk in case the girl was found¹⁴⁸. Another episode demonstrated that the punishment was inevitable: the arrested underground unit member shared the cell in SD dungeon with a woman who was brutally tortured for giving shelter to her friend of Jewish origin¹⁴⁹. Once Wolfson was almost discovered by a drunken German Feldwebel who broke into the apartment. That very time the underground group members managed to eliminate the threat¹⁵⁰. Unfortunately, the girl died in a month: on November 5, she and all inhabitants of the ghetto were shot by Nazis¹⁵¹. When describing the plundering of Jewish belongings that followed the shooting, the memoirist mentioned that

*Just few days past and some specialized shops were opened in Babruysk where the Hitler's butchers who still had blood of their victims on their hands started selling the belongings they took off from the Soviet citizens they killed*¹⁵².

After the «action» held on the fifth of November, «Babruysk underground committee gave an urgent instruction to the groups to start a campaign among the local inhabitants and call the Jewish population to flee to the woods under the protection of partisan units»¹⁵³.

Mihail Prudnikov's presentation of the story about rescuing Jews in his memoirs is of interest. This plot is a part of story about the pre-partisan period of medical doctor Anna Savkova's life on the occupied territory. Once a policeman came to her place late at night and brought her to the village headman [starosta]. The village headman asked the doctor to keep secret: he sought for medical help for the Jewish family he sheltered. The doctor agreed to help, «for several weeks the village headman and his wife with the help of Anna Alekseevna [Savkova] nursed the exhausted people and finally put them on their legs. In winter and spring the Lekahs [*the last name*

*of the Jewish family — by D. Sh.] were offered shelter by peasants and in summer they joined Myishko partisan unit»*¹⁵⁴.

Shneyder, a former Warsaw tailor, was in Dmitriy Medvedev partisan unit. Some credit for his survival went to some enterprising German General, though he did not plan it at all,

*When Polish capital was occupied by Hitlerites, the Jews were drove together in ghetto. Shneyder's relatives were shot and he managed to survive because a German General, presumably the city Commandant, took him into his apartment. He placed the tailor in a tiny room in the attic of his mansion and made Shneyder tailor not only for him, but for the other Nazi officers as well. The money for the products the General embezzled. But Shneyder thanked his lucky stars recalling with terror those who got into ghetto. Once the General told him that he was not going to keep him in his place anymore. There was the only way out from ghetto — to be shot. And Shneyder decided to flee. He managed to do it. After going through many trials, he joined our unit*¹⁵⁵.

The story of survival told in S. Vaupshasov's book is more unexpected. The memoirs were about May 1943. At that time a head of Minsk Antiaircraft Defense — an Oberst, and Hauptman Hans, a pilot, sided with partisans (the name of the Oberst was not mentioned). The Oberst met Elsa, his friend from Hamburg, in ghetto. When he received the information about coming slaughter of ghetto dwellers he decided to act finding a support in the person of a pilot who became disillusioned with Nazism. Together they moved Elsa, her sister and two children (whose children it was not specified) from ghetto using the official vehicle. They shot the driver who tried to escape when they approached the partisan controlled area. While staying with the partisans, the pilot took part in sabotage operations, and the Oberst was studying the Russian language. In few months they were moved to Moscow together with women and children¹⁵⁶.

Memoirs described some separate attempts of the Jews to survive on the occupied territory. Above I mentioned some reminiscences about certain partisan units or family camps integrated into the partisan institutions.

Dmitriy Medvedev in his book «Silnyie duhom» («Strong in Spirit») described a meeting of Nikolay Kuznetsov, an intelligence officer, with a group of Jewish refugees. An explanation was given to the readers, «The groups of the people trying to escape from fascist quite often were hiding

¹⁴⁷ Владимир Яковенко, *Партизанки* (Москва: Воениздат, 1980), 21.

¹⁴⁸ Яковенко, *Партизанки*, 21.

¹⁴⁹ Яковенко, *Партизанки*, 37.

¹⁵⁰ Яковенко, *Партизанки*, 22–24.

¹⁵¹ Яковенко, *Партизанки*, 24–25.

¹⁵² Яковенко, *Партизанки*, 24.

¹⁵³ Яковенко, *Партизанки*, 25.

¹⁵⁴ Михаил Прудников, *Неуловимые* (Москва: Воениздат, 1961), 139–140.

¹⁵⁵ Медведев, *Сильные духом*, 116–117; Медведев, *Это было под Ровно*.

¹⁵⁶ Ваупшасов, *Партизанская хроника*, 247–252.

in the woods and when they met partisan units they join such units, the way it happened in our Tsuman' and Sarny woods»¹⁵⁷.

Several memoirists, the former partisans of Kovpak unit, described their meeting with the Jews who escaped from Stanisławów ghetto. On their way back from the Carpathian Raid in the summer 1943, the partisan reconnaissance squad spotted a camp of 300 Jews who found shelter in the Black Forest (Chernyy Les) (woodland in the territory of the Ivano-Frankivsk region). David Bakradze (1961 and 1968) described the meeting with the camp dwellers. They were unarmed and hoped to survive staying in the woods. Partisans of Kovpak unit gave them some arms to protect themselves, while some Jews including the camp supervisor, medical doctor Tsimmer, joined the Soviet partisans¹⁵⁸.

The memoirs by Ivan Berezhnoy, an intelligence officer of Kovpak unit, (1967 and 1976) did not include a separate story about the Jewish camp. The author focused on the story of one Jew, medic Miroslav Zima (in his memoirs this name was given to doctor Tsimmer. Probably the doctor took this name after the war when he started working in Czechoslovakia), who was met by the partisans in the Black Forest,

*The war started when he lived in Stanisławów. The fascists registered all Jews and organized ghetto. Zima decided to flee. With the last bit of his money he bought a revolver and wanted to make product stock, but did not get a chance. He found out that Hitlerites wanted to shoot all Jews. Zima with some other families fled. He was hiding in the Black Forest for quite a long time. He was in touch with city dwellers and received medications from them and treated the patients*¹⁵⁹.

In Pyotr Vershigora's memoirs (1950, 1951, 1952, 1953 (2), 1955, 1959, 1963, 1972, 1975, 1980, 1982, 1983, and 1985 (2)) the Jewish origin of the medical doctor was mentioned, however, the readers can figure out that he was one of the leaders of the Jewish camp only from the context. Prior to this episode about interaction with the doctor, Vershigora wrote that «we, by chance, heard from the battalion scouts, that the last survivors of Stanisławów ghetto were hiding somewhere in the very depth of the Black Forest. There were around a hundred people there – what remained from eighty five thousand Jews of the Stanisławów region brought behind the barbed wire»¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Медведев, *Сильные духом*, 485.

¹⁵⁸ Бакрадзе, *Кровью героев*, 124–126; Бакрадзе, *Карпатский рейд*, 116–117.

¹⁵⁹ Бережной, *Два рейда*, 331.

¹⁶⁰ Пётр Вершигора, *Люди с чистой совестью*. Кн. 2: Карпатский рейд (Москва: Московский рабочий, 1950), 310–313.

Another «Jewish episode» found in Vershigora's book was not included into the memoirs of the majority of his brother-soldiers. When describing fighting in the Carpathians, Vershigora mentioned that in Skalat one of the companies freed local ghetto prisoners – around 300 craftsmen and members of their families. For partisans these people, mainly women, children and elderlies, were a burden. So Kovpak offered to all combat-ready people to join his unit, the rest were promised some help in finding shelter,

*Those who can and willing to carry the gun can stay. Those who hate fascists can stay! Those who do not afraid of being killed and ready to die for our Motherland can stay! Those who cannot or are not willing to do so – do not come with us, I speak straight out – do not come with us! We will help those who stay – will send you to the villages, people there will help you with shelter. And we will give you some food to take*¹⁶¹.

Semen Tutuchenko, a cavalryman of Kovpak partisan unit, also wrote about freeing the Jews of Skalat. Though he did not mentioned any ghetto and did not inform about further destiny of the freed people,

*The prison in Skalat was packed with Jews: two hundred people sentenced to death were freed by partisans. But 15 thousand have been already executed. We were too late to help them*¹⁶².

Almost the same way described was an interaction with the Jews finding shelter in the woods in the memoirs by Grigoriy Linkov, who fought in Belarus

*People cooped up in huts and dugouts built in a slapdash manner, shabby and starving: there were pregnant women, elderlies and kids. All of them spilled out to meet us. They did not know that we could not save them and were hoping for some kind of miracle. Though it was difficult to do, but I told them the truth: we were just a small mobile unit and the families cannot follow us. I promised to send the starving people some bread and meat and suggested them to go deeper in the woods for winter. I could take only those people who was able to carry a gun and ready to give their lives for our country. Some men jointed our group*¹⁶³.

This camp soon was devastated by German troops. A Jewish partisan unit was incidentally mentioned in the book, «burdened with their families», that was almost completely defeated by hit squads in August 1942.

In Linkov's memoirs there is a separate chapter, «Shpionki» («Ladies-Spies»), telling the story about two refugees from Minsk ghetto that nearly

¹⁶¹ Вершигора, *Люди с чистой совестью*. Кн. 2: Карпатский рейд, 121. The entire episode: P. 115–121.

¹⁶² Семён Тутученко, *Лесные всадники* (Киев: Политиздат Украины, 1977), 34.

¹⁶³ Линьков, *Война в тылу врага*.

ended up tragically. The women came to the partisan unit with documents of a Pole and a Russian, but during questioning they gave confusing information. Linkov suspecting them of being Nazi collaborators was ready to give an order to shoot them, but at the last moment one of them confessed that both of them were Jews and their stories were fake because they came with fake documents. The system of proving their origin was quite interesting,

«And how can you prove your Jewish origin?»

«You have three Jews here and if you allow me talking to them they will verify our origin».

«...In few minutes all three Jews confirmed that both women, who fled to the woods from Minsk ghetto, were indeed of Jewish origin»¹⁶⁴.

However, these proofs did not eliminate all the doubts: «we had to start verifying their identity in ghetto indirectly and at the same time checking them thought combat activity».

Another chapter of the Linkov's book «Voyna v tylu vraga» («War in the Enemy Rear») named «Mina Avraama Girshelda» («Avraam Girsheld's Mine») told the story how a defect in partisan mines was detected. Avraam Girsheld, a watchmaker, placed into the Slonim Labor Camp was offered collaboration by Nazis — he and his family were offered freedom for defusing the Soviet anti-removal mines. The watchmaker managed to find a drawback in the wiring and he learned how to defuse these mines. But being condemned as a traitor by his friends and after finding out that his family had been killed, he exacted vengeance — when he extracted yet another mine, he asked the German sappers whom he was training to come closer and exploded the mine. A letter from Avraam was sent to partisans explaining the reasons for his behavior and description how to eliminate the defect in the mines¹⁶⁵.

More space (and care) was given to the Jewish camps in Anton Brinskiy's memoirs (book 1 1954, 1956, 1961, and 1966) who was a commander of the partisan unit operating in Belarus and Volhynia. When the partisans were near the village of Svarytsevychi of the Rivne region they received the information that «four healthy and strong men were living in the woods after marrying refugee Jewish girls». They were doing nothing, «but considered themselves to be partisans and based on this believe they ate and drank at the expense of the locals». It looks like A. Brinskiy was especially annoyed by this fact because

¹⁶⁴ Линьков, *Война в тылу врага*.

¹⁶⁵ Линьков, *Война в тылу врага*.

...close to them in the same woods there were hiding many Jews who fled from ghettos of the nearby towns and cities to survive fascist massacre. Shabby, starving and filthy they were afraid to meet people. Hitler's «new order» out of all the rights seemed to grant them the only one — the right to die. They were chased like wild animals: for one killed Jew the authorities gave a pack of cigarettes as a reward»¹⁶⁶.

As a result, the «bridegrooms», who was taken by A. Brinskiy as deserters, were ordered to «organize in the woods a «camp for civilians» for the Jewish refugees» and to take care about catering and logistics. The young men succeeded at it.

One and a half page was devoted to a story about other Jewish refugees who were found by the partisans in the woods: it was an old man with his two daughters and two granddaughters. Exhausted and frozen up they were hiding in the woods after execution of the Manevychi ghetto dwellers. A. Brinskiy could not abandon these people,

I sent them to the camp accompanied by one of my soldiers. There they will be given some food, will take bath and get some clothes. They will survive. But it was just one family, and no one knows how many of such homeless and feral people who escaped from ghetto of the nearby cities and towns wanders around the wood! They also do not have any means of support, they do not know how to survive in the wood, they also need some help. We saw many people like this...»¹⁶⁷.

The mentioned above meeting occurred on the way to the camp of Kruk's (nickname of Nikolay Konischuk) partisan unit. In fact, the camp was the Jewish one, «we saw old people, women and children; most of them were Jews... Kruk saved these people when brought them to his camp: no matter what, but they had roof over their heads and food there». At that, the local partisans, 20 people on a hundred refugees, were, in fact, just guards; A. Brinskiy wanted to have an active unit. That's why they reformed the camp: deep in the forest they organized a separate camp for civilians where the wood was the main defense measure, while the partisans freed their hands for active operation. Further in the book it was mentioned that the Jews who joined Filyuk partisan unit also managed to survive.

Mihail Salay (1981) memoirs included an episode describing the partisan attack on town of Glebovo where two women with kids who stayed there asked the permission to join the unit. They tried to persuade the commander, who was not really happy with their request, telling him that «their lives and the lives of their children are at risk because one of them is a Jew

¹⁶⁶ Бринский, *По ту сторону фронта*.

¹⁶⁷ Бринский, *По ту сторону фронта*.

and the other is a wife of the communist who was well-known before the war and now is in the army». There was no information what happened to them at the end¹⁶⁸.

Thus, as we can see, the issue of Jews extermination by Nazis can not be considered as tabooed or hushed up in the memoirs of the Soviet Resistance members. The description of Nazi persecution of Jews was an integral part of the stories about everyday life on the occupied territories, that some times took the significant part of the texts. Besides the immediate documenting of what was happening – ghetto organization and mass executions – the memoirists described interaction of Resistance members with Jews. At that, along with the stories about the support, the partisans and underground organization members gave to Jews, the readers could find the stories in general demonstrating that the rescue of this very category of the people was not the priority for many partisan commanders.

Nationalists' Antisemitism

The issue of Jews extermination in the Soviet war memoirs also was one of the means of describing «crimes of the Ukrainian bourgeois nationalists»¹⁶⁹. Without denying the participation of Ukrainian nationalists in Jewish population extermination¹⁷⁰, I would like to stress the ideological nature of such reminiscences; some of the episodes described by the writers are in little consistency with facts known as of today regarding the history of nationalist underground organizations.

In the book «Lyudi s chistoy sovestyu» («People with Clear Conscience») Petr Vershigora described the crimes of the gang of the Ukrainian nationalists led by a «Sashko» and organized by Nazis. Their main activity was extermination of Volhynian Polish population. According to the author of the memoirs, Sashko, who started his career in Gestapo as an

interpreter, managed to climb the career ladder owing to his cruelty with respect to the local population and extermination of Jews¹⁷¹. The same way described was the so-called «Chernyy voron» («The Black Crow») who was a German saboteur in the beginning of the war and later was exterminating Poles as a partisan-nationalist, «He is German SS man... he killed all the Jews»¹⁷². Further, when he defined Banderites as loyal servants of Himmler, Vershigora characterized the nationalists as follows, «their limit is Schutzpolizei black uniform. Extermination of Jews and Poles, deportation of millions of Ukrainian boys and girls to Germany, tortures of communists and the Young Communist League members in Kyiv, Poltava, Rivne and Lviv, shootings of prisoners of war in the camps – it's all their doing»¹⁷³. At that, the nationalists were presented just like mere agents of Nazis. Vershigora wrote about some Goncharenko, one of the UPA (Ukrainian Insurgent Army) commanders (I did not manage to associate him with any real person), that at the end of 1941 he «chased and shot the Soviet prisoners of war along the roads, flushed out from the woods the families of the Red Army officers – their wives and children – and killed hundreds of Jews» as per SS officers' orders¹⁷⁴.

Aleksey Fedorov in his book «Poslednyaya zima» («The Last Winter») (1965, 1970, 1981, 1982, and 1985) mentioned an episode of Banderite agent catch, who managed to worm his way into a Soviet partisan unit – Ivan Lukyanyuk nicknamed «Stalnoy» («Steely»). According to his biography given in the book, he was a member of OUN (Organization of Ukrainian Nationalists) since he was 15, and in 1941 he joined the police, and then he was transferred to Feldgendarmarie. While he was there, he took part in the «actions» in Volhynia. In spring 1943 he joined UPA. Fedorov described UPA ideology as the one that was very similar to that of Hitler, «Banderites killed a Pole for being a Pole, a Jew – for being a Jew». Besides, the Ukrainians who demonstrated the slightest loyalty to the Soviet regime were in danger¹⁷⁵. The killings of Jews were mentioned by the author when he described the so-called UPA «Zolotaya rota» («Golden Company») – allegedly selected group of thugs that Banderites

...favored, protected from any danger, and used mainly for the most murderous and terrorist operations. To quarter a peasant suspected

¹⁷¹ Пётр Вершигора, *Люди с чистой совестью* (Москва: Воениздат, 1947), 251.

¹⁷² Вершигора, *Люди с чистой совестью*. Кн. 2: Карпатский рейд, 78.

¹⁷³ Вершигора, *Люди с чистой совестью*. Кн. 2: Карпатский рейд, 87.

¹⁷⁴ Пётр Вершигора, *Рейд на Сан и Вислу* (Москва: Воениздат, 1960), 103–104.

¹⁷⁵ Алексей Федоров, *Последняя зима* (Москва: Воениздат, 1985), 226.

¹⁶⁸ Салай, *По знакомым дорогам*, 103.

¹⁶⁹ In the memoirs they recollect antisemitism of the Ukrainian nationalists, but the story looks as «exclusively Ukrainian» because, among other things, the other nationalists, including Lithuanian, almost were not present in the memoirs at all.

¹⁷⁰ See: Per Anders Rudling, «The OUN, the UPA and the Holocaust: a Study in the Manufacturing of Historical Myth's», *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 2107 (2011); John-Paul Himka, «Former Ukrainian Policemen in the Ukrainian National Insurgency: Continuing the Holocaust outside German Service», in *Lessons and legacies XII. New Directions in Holocaust Research and Education*, ed. and with an introduction Wendy Lower and Lauren Faulkner Rossi (Illinois: Northwestern University Press Evanston, 2017), 141–163; John-Paul Himka, «The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd», *Canadian Slavonic Papers*, no. 2–3–4 (2011): 209–243; Іван-Павло Химка і Тарас Курило, «Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича», *Україна модерна* 13 (2): Війна переможців і переможених (2008): 252–267.

in helping the partisans, to saw alive Soviet activist, to «chop» Polish farmhouse dwellers «for stew» [ustroit' na pol'skom khutore «kholodets»], to crush Jew's head with a club — in such kind of crimes «Zolotaya rota» members were great at¹⁷⁶.

In his memoirs Anton Brinskiy described nationalists from «Polesskaya Sech» («Polissian Sich») in the same manner as Fedorov described UPA. Besides, «Bulbivtsi» (the name of Polissian Sich members) «carried out anti-Polish, anti-Russian and anti-Jewish agitation accompanied by massacres»¹⁷⁷.

However, in Terentiy Novak's memoirs that were no less ideologically charged with respect to Ukrainian nationalists, Jews extermination in 1941 was described as an operation that was not agreed with Nazis,

*Banderites slaughtered around three dozens of Jewish families, take your pick — former shop owners and jewelry shop owners. And the valuables — gold, watches, bracelets, and rings — they appropriated. But Nazis could not bear that someone else creamed off. Gestapo got to know about stoled valuables. They will drag them out from Banderites together with their sinews, I am sure!*¹⁷⁸

Novak also wrote about a Robotnitskiy, a head of «Ukrainian police» in Volhynia. He followed the instructions of OUN leaders according to which «Russians, Poles, and Jews were shot down in ravines, woods and next to the graves dug in rush along the shores of the quiet Horyn River. Special courts comprising of former kulaks and followers of Petliura dealt with shady Ukrainians»¹⁷⁹.

In the memoirs (1960) by Nikolay Popel, a member of Military Council of the 1st Guards Tank Army, a story about exposure of German agent, Sergey Hotsenko, was included. As the result of interrogation, it was found out that the treason was based on ideological reasons as well, «Germans respect Ukrainians... They exterminated Jews and will make Moskovites go»¹⁸⁰.

However, the persecution of Jews was also mentioned as one of the «achievements» of Russian collaborators. In particular, Roman Machulskiy mentioned in his memoirs that Andrey Blazhevich's «Druzhina» («Squad») «during summer and fall of 1942... according to Hitlerite

commanders' instructions was repressing partisans and organizing Jewish pogroms in the territory of Poland, in particular, in Lublin Voivodeship»¹⁸¹.

As we see, in the certain ideological context the references to killings of Jews were intentionally instrumented by the Soviet memoirists, purposefully using them for demonstration of maleficent nature of Nazi collaborators.

Conclusions

The general trend of Holocaust issue hushing up in the Soviet public discourse is beyond doubt. However, the issue of (non)presentation of Jews mass extermination in the Soviet literature traditionally described by the researchers needs to be specified more precisely. If we step away from the customary focusing on the fiction only and address to the scope of the Soviet literature about «the Great Patriotic War» (including the fiction about the war), we will reveal a phenomenon presented in this article through the example of war memoirs. During the entire post-war period in the Soviet Union in parallel with Holocaust issue hushing up by authorities dozens of memoirs were published and republished openly describing killings of the Jews by Nazis during the war. The number of books published and republished as well as the positions occupied by some authors (top commanders, members of the CPSU Central Committee, and etc.) attest that we are dealing with not just ordinary oversights of the censorship. The publication dates of memoirs containing extensive descriptions of anti-Jewish policy hardly can be correlated with the traditional periodization of «Holocaust literature» — in the **table** you can see that such books went on publishing after 1948 and such texts were published and republished after the Khrushchev Thaw.

Another fact also draws our attention and requires additional thinking. These memoirs not only were published during certain period of time, but they were *written* during certain period of time as well. Thus, taking into account the traditional idea of univocal hushing up during the Soviet period, the «insensitivity» of the majority of the authors (including the high ranking ones) to the ideological situation of that days was surprising¹⁸². As we see, the memoirists *believed it was allowed* touching upon the issue of mass Jew

¹⁷⁶ Федоров, *Последняя зима*, 280.

¹⁷⁷ Бринский, *По ту сторону фронта*.

¹⁷⁸ Новак, *Пароль знают немногие*, 82.

¹⁷⁹ Новак, *Пароль знают немногие*, 75.

¹⁸⁰ Николай Попель, *Танки повернули на запад* (Москва–Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2001), 86.

¹⁸¹ Мачульский, *Вечный огонь*, 209. About this formation see: Дмитрий Жуков и Иван Ковтун, *1-я русская бригада СС «Дружина»* (Москва: Вече, 2010), 87–88.

¹⁸² I have to underline that it is true merely regarding Holocaust issue. But, for example, in memoirs published in 1945–1956 Stalin glorification was one of the repeated refrains, while in memoirs published starting from 1956 till mid 1960s the issue of mass repressions and personality cult was often included.

extermination in their texts, though, no doubt, they had clear understanding the official ideological standpoint.

War memoirs in the climate of lack of Holocaust public commemoration were, no doubts, as an object of popular reading, one of the main channels of information about Nazi genocide against Jews for the Soviet society, especially of the post-war generations. In these books the reader could find the information about Nazis' ideological standpoint with respect to Jews (though a myth about «Judeo-Bolshevism» – «Żydokomuna» has never been mentioned), as well as how the «Final Solution» was implemented in the occupied territories. Besides, the issue of rescuing the Jews was covered – Jews rescuing without assistance or with the help of the Soviet Resistance and local dwellers. The authors put special focus on anti-Semitism and participation of Ukrainian nationalists in execution of the Jews, less interest was shown in collaborators. While the issue of anti-Semitism of locals was not covered at all.

According to reminiscences of war veterans, the memory about tragedy of Jews, though sometimes left untold, remained in the Soviet people's mind. It is evident from not only the number of reminiscences, but their style as well – the authors wrote about Jews extermination in the way as if the readers knew about such doings from the very beginning.

Papers about politics of memory in the Soviet Union encourage me to make another conclusion. An attempt to use Western terminology to describe the Soviet environment results in perception distortion. When using term «Holocaust» (or «Shoah») we, one way or another, mean the description of a conceptualized phenomenon. When we apply it to the Soviet realia, we, at the end, get not just a substitute for «mass killings of the Jewish citizens» (or any other similar and the same way awkward construction used in the Soviet time texts), but also change the general notional ground of Jews tragedy understanding. In the Soviet time texts, in particular, in the war memoirs, the Nazi genocide against Jews was not singled out as a separate issue even in the works where extermination of Jews was described in details (for example, in Schensnovich's or Kagan's books). Jews were presented as a separate category of Nazi victims, anti-Jewish actions were described, but all of them were the part of Nazi «new order», one of the planes of population suffering in the occupied territories of the Soviet Union and Europe, not a separate phenomenon. As a result, we actually face the Holocaust hushing up in the Soviet domain – but, at the same time, the memory about mass killing of the Soviet Jews was quite actively reflected in the war memoirs, though somehow limited.

The main conclusion that I propose is the necessity in reviewing and refining the traditional comprehension patterns of Holocaust issue presentation in the Soviet literature and in the public domain. As we can see through the example of war memoirs, we can not simplify to univocacy the hushing up position and have to comprehend the phenomenon of «non-nipped memory» in the semi-official texts.

Table 1. War memoirs containing detailed stories about genocide against Jews (prior to 1985)¹⁸³

Book	Publishing House	Year of Publication	Number of Printed Copies
D. I. Bakradze. Karpatskii reydy	Moscow: Izdatelstvo DOSAAF	1968	100 000
D. I. Bakradze. Krovyu geroev	Tbilisi: Zaria Vostoka	1956	
		1961	50 000
I. I. Berezhnoy. Dva reyda: vospominaniya partizanskogo komandira	Gorky: Volgo-Vyatka Publishing House	1967	
		1976	100 000
V. I. Bondarets. Voennopleniye: zapiski kapitana	Moscow: Molodaya Gvardiya	1960	160 000
A. P. Brinskiy. Po tu storonu fronta. Kn. 1.	Gorky: Gorky Publishing House	1954	
		1956	
	Moscow: Voenizdat	1961	
	Gorky: Volgo-Vyatka Publishing House	1966	
S. A. Vaupshasov. Partizanskaya hronika	Moscow: Voenizdat	1959	
		1961	
	Minsk: Belarus	1971	
I. Vergasov. Izbrannoe (Krymskie tetradi)	Moscow: Sovetsky Pisatel	1982	100 000

¹⁸³ Made up with the use of the electronic catalog of the Russian State Library, accessed January 18, 2019, <https://www.rsl.ru/>.

P. P. Vershigora. Lyudi s chistoy sovestyu. Kn. 2: Karpatskiy reydy	Moscow: SovetskyRabochiy	1950	
	Moscow: Sovetsky Pisatel	1951	
	Moscow: Sovetsky Pisatel	1952	
	Moscow: State Literature Publishing House (Goslitizdat)	1953	
	Sverdlovsk: Sverdlovsk Publishing House	1953	
	Moscow: Sovetsky Pisatel	1955	
	Moscow: Sovetsky Pisatel	1959	
	Moscow: Sovetskaya Rossia	1963	
	Barnaul: Altay Publishing House	1972	
	Chişinău: Kartia moldoveniaske	1975	
	Moscow: Izdatelstvo DOSAAF	1980	
	Kyiv: Politizdat Ukrainy	1982	
	Chişinău: Kartia moldoveniaske	1983	
	Kyiv: Politizdat Ukrainy	1985	
	Moscow: Sovremennik	1985	
I. Yu. Davydov. Yunost' uhodit v boy	Moscow: Voenizdat	1965	65 000
		1973	65 000
D. A. Dragunskiy. Godyi v brone	Moscow: Voenizdat	1973	100 000
		1975	
		1983	100 000
I. L. Druyan. Kliatvu sderzhali	Minsk: Belarus	1975	
P. K. Ignatov. Zapiski partizana. Kn. 2: Podpolie Krasnodara	Moscow: Molodaya Gvardiya	1947	
	Krasnodar: Krai Publishing House	1948	
	Moscow: State Literature Publishing House	1949	
	Moscow: SovetskyRabochiy	1959	
	Krasnodar: Publishing House	1965	
	Moscow: SovetskyRabochiy	1973	75 000
D. Z. Kagan. Rasskazhi zhivym	Ashgabat: Turkmenistan	1980	
V. I. Kozlov. Veren do kontsa	Moscow: Politizdat	1970	
		1973	200 000
V. I. Kozlov. Lyudy osobogo sklada	Moscow: Molodaya Gvardiya	1952	
		1959	75 000

I. A. Kozlov. V krymskom podpolie: vospominaniya	Simferopol: Krymizdat	1947	
	Moscow: Sovetsky Pisatel	1947	
	Simferopol: Krymizdat	1948	
	Moscow: Pravda	1948	
	Moscow: Molodaya Gvardiya	1948	
	Moscow: Molodaya Gvardiya	1948	75000
	Voronezh: Voronezh Region Publishing House	1948	
	Riga: Latvian State Publishing House	1948	
	Kalinin: Proletarskaya Pravda	1948	
	Moscow: State Literature Publishing House	1949	
	Saratov: Saratov Regionn State Publishing House	1949	
	Moscow: Sovetsky Pisatel	1952	
	Simferopol: Krymizdat	1952	
	Moscow: State Literature Publishing House	1954	
	Novosibirsk: Novosibirsk Publishing House	1956	
	Simferopol: Krymizdat	1958	
	Moscow: Sovetsky Pisatel	1960	
	Moscow: Khudozhestvennaya Literatura	1972	
I. P. Krivonogov. Rodina zovet: zapiski ofitsera sovetskoy armii	Gorky: Gorky Publishing House	1960	
		1963	75000
G. M. Linkov. Voyna v tyilu vraga (2nd version)	Moscow: State Fiction Literature Publishing House	1951	
	Moscow: Sovetsky Pisatel	1953	
	Moscow: State Literature Publishing House	1956	
	Moscow: State Literature Publishing House	1959	
	Saransk: Mordovia Publishing House	1960	
		1961	
		1962	
V. E. Lobanok. V boyah za Rodinu	Minsk: Belarus	1959	
		1961	
		1964	50000

R. N. Machulskiy. Vechnyi ogon: partizanskie zapiski	Minsk: Belarus	1965	
		1969	
		1978	50 000
D. N. Medvedev. Eto bylo pod Rovno	Moscow-Leningrad: State Children Literature Publishing House	1948	
	Kursk: Kurskaya pravda	1949	
	Voronezh: Voronezh Region Publishing House	1949	
	Tula: Tula Region Publishing House	1949	
		1950	
	Kuybyshev: Kuybyshev Region Publishing House	1950	
	Leningrad: Lenizdat	1950	
	Magadan: Sovetskaya Kolyma	1951	
	Moscow: State Children Literature Publishing House	1956	
		1957	
		1958	
		1961	
		1962	
	Elista: Kalmizdat	1968	
	Tula: Priokskoye Publishing House	1981	
	Cheboksary: Chuvash Publishing House	1982	
	Rostov-on-Don: Rostov Publishing House	1985	
	Kemerovo: Kemerovo Publishing House	1985	

D. N. Medvedev. Silnyie duhom	Moscow: Voenizdat	1950	
	Moscow: Voenizdat	1951	
	Kyiv: Goslitizdat Ukrainy	1951	
	Sverdlovsk: Sverdlovsk Region State Publishing House	1952	
	Kazan: Tatgosizdat	1953	
	Moscow: Voenizdat	1955	
	Moscow: Sovetsky Pisatel	1957	
	Orenburg: Orenburg Publishing House	1958	
	Vladimir: Vladimir Publishing House	1959	
	Moscow: Sovetsky Pisatel	1959	
	Barnaul: Altay Publishing House	1960	
	Kyiv: Radianskiy Pysmennyk	1963	
	Moscow: Voenizdat	1964	
	Izhevsk: Udmurtia	1965	
	Barnaul: Altay Publishing House	1967	
	Moscow: Molodaya Gvardiya	1968	
	Moscow: Molodaya Gvardiya	1969	
	Sverdlovsk: Sredne-Ural Publishing House	1971	
	Leningrad: Lenizdat	1972	
	Grozny: Chechen-Ingush Publishing House	1975	
	Kyiv: Politizdat Ukrainy	1978	
	Moscow: Molodaya Gvardiya	1979	
	Kyiv: Politizdat Ukrainy	1980	
	Sverdlovsk: Sredne-Ural Publishing House	1981	
	Moscow: Izdatelstvo DOSAAF	1984	
	Machachkala: Dagestan Publishing House	1984	
	Chişinău: Literatura Artistike	1985	
	Moscow: Pravda	1985	
	Barnaul: Altay Publishing House	1985	

N. I. Moskvina. Partizanskimi tropami	Moscow: Izdatelstvo DOSAAF	1971	100 000
T. F. Novak. Parol znayut nemnogie	Moscow: Voenizdat	1966	100 000
		1975	100 000
M. S. Prudnikov. Neulovimye	Moscow: Voenizdat	1961	115 000
	Yaroslavl: Verkhne-Volga Publishing House	1964	
M. G. Salay. Po znakomym dorogam: zapiski starogo partizana	Moscow: Izdatelstvo DOSAAF	1981	100 000
N. I. Schensnovich. Zapiski aktera i partizana	Minsk: Belarus	1976	
A. F. Fedorov. Podpolnyi obkom deystvuyet	Moscow: Sovetsky Pisatel (Part 1–2)	1949	45 000
	Moscow: Molodaya Gvardiya (Part 1–2)	1952	
	Moscow: Molodaya Gvardiya	1954	
	Moscow: Voenizdat	1955	
	Moscow: Sovetsky Pisatel	1961	
	Moscow: Sovetsky Pisatel	1975	
	Chişinău: Literatura Artistike	1985	
I. F. Homich. Myi vernulis	Moscow: Voenizdat	1959	
A. F. Yudenkov. Za ognennoy chertoy	Moscow: Voenizdat	1966	115 000
V. K. Yakovanko. Partizanki	Moscow: Voenizdat	1980	65 000

Денис Шаталов

НЕВИКОРИНЕНА ПАМ'ЯТЬ. ГОЛОКОСТ В РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ МЕМУАРАХ

Стаття присвячена проблемі презентації теми масового вбивства євреїв у роки Другої світової війни в радянських виданнях. Загальна тенденція замовчування теми Голокосту в радянському публічному дискурсі не підлягає сумніву. Однак картина (не)презентації масового знищення євреїв нацистами в радянській літературі, традиційно зображувана дослідниками, потребує уточнення. Якщо звернутися до масиву радянської літератури про «Велику Вітчизняну війну» (вклю-

чаючи і художні твори) ми можемо помітити феномен, презентований у цій статті на прикладі військових мемуарів. Одночасно з офіційним замовчуванням Голокосту в СРСР весь післявоєнний період масово видавалися та перевидавалися десятки мемуарних творів, в яких безпосередньо говорилося про вбивства євреїв нацистами в роки війни.

При цьому часто в мемуарах фронтовиків про вбивства євреїв траплялися лише короткі згадки, без жодних пояснень. Подібний стиль викладу передбачає, що автори розраховували на фонову обізнаність читачів. Детальні описи дискримінації, сегрегації, геттоїзації та вбивств євреїв наявні в публікаціях спогадів колишніх військовополонених та партизанів. Опис нацистського переслідування євреїв, яке було органічною частиною повсякденного життя на окупованій території, інколи займав досить значний обсяг тексту. У певному ідеологічному контексті згадки про вбивства євреїв навіть свідомо інструменталізувалися радянськими мемуаристами, цілеспрямовано використовувалися для демонстрації злочинної сутності нацистських колаборантів.

Як можна переконатися на прикладі радянських військових мемуарів, ми не можемо спрощено говорити про однозначну позицію замовчування і повинні осмислити феномен «невикоріненої пам'яті» в напівофіційних текстах. У радянських джерелах, зокрема військових мемуарах, нацистський геноцид євреїв не фігурує як окреме явище, хоча й досить детально описується, але тільки як частина «нового порядку». Ми дійсно стикаємося в радянському публічному просторі з замовчуванням Голокосту як окремого феномену, але одночасно, хоча і з обмеженнями, масові вбивства радянських євреїв доволі часто згадувалися у військових мемуарах.

Ключові слова: пам'ять про Голокост, військові мемуари, масові вбивства, радянські євреї, нацистські переслідування.

Bibliography

Altunin, Aleksandr. *Povest' o trevozhnoy molodosti*. Moskva: Voennoe izdatel'stvo Ministerstva oborony SSSR, 1981.

Al'tman, Il'ya. «Memorializatsiya Kholokosta v Rossii: istoriya, sovremennost', perspektivy.» *Neprikosnovennyi zapas*, № 2–3 (40–41) (2005). Accessed December 17, 2018. <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/alt28-pr.html>.

Al'tshuler, Mordekhay. «Deyatel'nost' evreev po uvekovecheniyu pamyati o Kholokoste v Sovetskom Soyuze v epokhu Stalina.» *Yad Vashem: Issledovaniya* 1, (2009).

Arad, Yitzhak. «The Holocaust in Soviet Historiography.» In *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference*, 1988, ed. Yisrael Gutman, and Gideon Greif, 187–216. Jerusalem: Yad Vashem, 1988.

Babadzhanyan, Amasasp. *Dorogi pobedy*. Moskva: Molodaya gvardiya, 1975.

Bakradze, David. *Karpatskiy reyds*. Moskva: DOSAAF, 1968.

Bakradze, David. *Krov'yu geroev*. Tbilisi: Zarya Vostoka, 1961.

Bankvitser, Akhill. *Lyudi nashey divizii*. Moskva: Voenizdat, 1962.

Belyavskiy, Vladimir. *Strely skrestilis' na Shpree*. Moskva: Voenizdat, 1973.

Berezhnuy, Ivan. *Dva reyda: vospominaniya partizanskogo komandira*. 2-e izd., ispr. i dop. Gor'kiy: Volgo-Vyatskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1976.

Bondarets, Vladimir. *Voenno-plennyye: zapiski kapitana*. Moskva: Molodaya gvardiya, 1960.

Borzunov, Semen. *S perom i avtomatom*. Moskva: Voenizdat, 1974. http://militera.lib.ru/memo/russian/borzunov_sm01/index.html.

Boyko, Vasilii. *S dumoy o Rodine*. Moskva: Voenizdat, 1982.

Brinskiy, Anton. *Po tu storonu fronta*. Gor'kiy: Volgo-Vyatskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1966. https://royallib.com/book/brinskiy_anton/po_tu_storonu_fronta.html.

Burtsev, Mikhail. *Prozrenie*. Moskva: Voenizdat, 1981.

Chernyy, Igor'. *Dannye dostovernyy*. Moskva: Voenizdat, 1968.

Chistyakov, Nikolay. *Po zakonu i sovesti*. Moskva: Voenizdat, 1979.

Clowes, Edith. W. «Constructing the Memory of the Holocaust: The Ambiguous Treatment of Babii Yar in Soviet Literature.» *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas* 3, no. 2 (2005): 153–182.

Davydov, Il'ya. *Yunost' ukhodit v boy*. Moskva: Voenizdat, 1973.

Devyataev, Mikhail. *Pobeg iz ada*. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1988.

Devyataev, Mikhail. *Polet k solntsu*. Moskva: DOSAAF, 1972.

Dnevnik Anny Frank, predislavie Il'i Erenburga. Moskva: Inostrannaya literatura, 1960.

Dragunskiy, David. *Gody v brone*. Moskva: Voenizdat, 1973.

Druyan, Ibragim. *Klyatvu sderzhali*. Minsk: Belarus', 1975. <http://militera.lib.ru/memo/russian/druyan/02.html>.

Fedorov, Aleksey. *Podpol'nyy obkom deystvuet*. Moskva: Sovetskiy pisatel', 1949.

Fedorov, Aleksey. *Poslednyaya zima*. Moskva: Voenizdat, 1985.

Feferman, Kiril. *Soviet Jewish Stepchild: The Holocaust in the Soviet Mindset, 1941–1964*. Saarbrücken: VDM Verlag, 2009.

«Fond Aleksandra N. Yakovleva. Arkhiv Aleksandra N. Yakovleva.» Accessed December 29, 2018, <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues/parts/62029/62043>.

Gitelman, Zvi. «History, Memory and Politics. The Holocaust in the Soviet Union.» *Holocaust and Genocide Studies* 5, no. 1 (1990): 23–37.

Gitelman, Zvi. «Politics and Historiography of the Holocaust in the Soviet Union.» In *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, edited by Zvi Gitelman, 14–42. Bloomington: Indiana University Press, 1997.

Gitelman, Zvi. «Soviet Reactions on the Holocaust.» In *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, edited by Lucjan Dobroszycki and Jeffery S. Gurock, 3–27. Routledge, 1994.

Himka, Ivan-Pavlo, i Taras Kurylo. «Yak OUN stavylasya do yevreyiv? Rozdumy nad knyzhkoyu Volodymyra V'yatrovycha.» *Ukrayina moderna*, № 13 (2): Viyna peremozhstv i peremozhnykh (2008): 252–267.

Himka, John-Paul. «Former Ukrainian Policemen in the Ukrainian National Insurgency: Continuing the Holocaust outside German Service.» In *Lessons and legacies XII. New Directions in Holocaust Research and Education*, edited and with an introduction by Wendy Lower and Lauren Faulkner Rossi, 141–163. Illinois: Northwestern University Press Evanston, 2017.

Himka, John-Paul. «The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd.» *Canadian Slavonic Papers*, no. 2–3–4 (2011): 209–243.

Hirszowicz, Lukasz. «The Holocaust in the Soviet mirror.» In *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, edited by Lucjan Dobroszycki and Jeffery S. Gurock, 29–60. Armonk, NY, 1993.

«Holocaust atlas of Lithuania.» Accessed December 29, 2018, http://www.holocaustatlas.lt/EN/#a_atlas/search/vcntfr=5000/page/1/item/69/.

Ignatov, Petr. *Zapiski partizana*. Moskva: Moskovskiy rabochiy, 1973.

Ignatov, Petr. *Zapiski partizana*. Kn. 1: V predgor'yakh Kavkaza. Moskva: Molodaya gvardiya, 1944.

Ivanov, Semen. *Shtab armeyskiy, shtab frontovoy*. Moskva: Voenizdat, 1990.

Kagan, David. *Rasskazhi zhivym: dokumental'naya povest'*. 2-e izd., dop. Ashkhabad: Turkmenistan, 1986. http://militera.lib.ru/memo/russian/kagan_dz01/text.html#t1.

- Katyshkin, Ivan. *Sluzhili my v shtabe armeyskom*. Moskva: Voenizdat, 1979.
- Khiterer, Victoria. «Suppressed Memory: Memorialization of the Holocaust in Babi Yar (Kiev).» Accessed December 19, 2018. <http://aej.org.ua/history/1743.html>.
- Khomich, Ivan. *My vernulis'*. Moskva: Voenizdat, 1959.
- Korey, William. «A monument over Babi Yar?» In *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, edited by Lucjan Dobroszycki and Jeffery S. Gurock, 61–74. Routledge, 1994.
- Kostyukovskiy, Grigoriy. *Napryazhennaya liniya: zapiski voennogo svyazista*. Moskva: Voenizdat, 1959. http://militera.lib.ru/memo/russian/kostyukovsky_ga01/index.html.
- Kovanov, Pavel. *Islovo — oruzhie*. Moskva: Sovetskaya Rossiya, 1982.
- Kovpak, Sidor. *Ot Putivlya do Karpat*. Moskva: Voenizdat, 1945.
- Kozlov, Ivan. *V krymskom podpol'e: vospominaniya*. Moskva: Molodaya gvardiya, 1948.
- Kozlov, Vasilii. *Lyudi osobogo sklada*. Moskva: Molodaya Gvardiya, 1952.
- Krainyukov, Konstantin. *Oruzhie osobogo roda*. Moskva: Mysl', 1984.
- Krivosnogov, Ivan. *Rodina zovet: zapiski ofitsera sovetskoy armii*. 2-e izd., dop. Gor'kiy: Gor'kovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1963.
- Lekht, Naya. *Narratives of Return: Babi Yar and Holocaust Literature in the Soviet Union*. Diss. for the degree Ph. D. of Slavic Languages and Literatures, University of California, 2013.
- Liberman, Mishket. *Iz berlinskogo getto v novyy mir*. Moskva: Progress, 1979.
- Lin'kov, Grigoriy. *Voyna v tylu vraga*. Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1960. http://militera.lib.ru/memo/russian/linkov_gm01/index.html.
- Lobanok, Vladimir. *V boyakh za Rodinu*. Minsk: Belarus', 1964.
- Loeffler, James. ««In Memory of Our Murdered (Jewish) Children»: Hearing the Holocaust in Soviet Jewish Culture.» *Slavic Review* 73, no. 3 (2014): 587–611.
- Machul'skiy, Roman. *Vechnyy ogon': partizanskie zapiski*. 3-e izd., dop. i ispr. Minsk: Belarus', 1978.
- Mankoff, Jeff. «Babi Yar and the Struggle for Memory.» *Ab Imperio*, № 2 (2004): 393–415.
- Medvedev, Dmitriy. *Eto bylo pod Rovno*. Moskva: Detskaya literatura, 1968. <http://lib.ru/MEMUARY/.../MEDWEDEW/rovno.txt>.

- Medvedev, Dmitriy. *Sil'nye dukhom*. Moskva: Pravda, 1985.
- Medvedovs'ka, Anna. *Holokost v Ukraini v suspil'niy dumtsi kintsya XX — pochatku XXI st. Dys. ... kand. ist. nauk, Dnipro*, 2016.
- «Militera: Voennaya literatura.» Accessed December 29, 2018. <http://militera.lib.ru/memo/index.html>.
- Mitsel', Mikhail. «Zapret na uvekovechenie pamyati kak sposob zamalchivaniya Kholokosta: praktika KPU v otnoshenii Bab'ego Yara.» *Golokost i suchasnist': studii v Ukraini i sviti*, № 1(2) (2007): 9–30.
- Moskvin, Nikolay. *Partizanskimi tropami*. Moskva: DOSAAF, 1971.
- Novak, Terentiy. *Parol' znayut nemnogie*. Moskva: Voenizdat, 1966.
- Padzhev, Mikhail. *Cherez vsyu voynu*. Moskva: Politizdat, 1983.
- Pirogov, Andrey. *Etogo zabyt' nel'zya*. Odessa: Odesskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1961.
- Pokryshkin, Aleksandr. *Kryl'ya istrebitelya*. Moskva: Voenizdat, 1944.
- Popel', Nikolay. *Tanki povernuli na zapad*. Moskva—Sankt-Peterburg: Terra Fantastica, 2001.
- Popel', Nikolay. *Vpered! — Berlin!* Moskva: izdatel'stvo DOSAAF, 1970.
- Poplavskiy, Stanislav. *Tovarishchi v bor'be*. Moskva: Voenizdat, 1974.
- Prudnikov, Mikhail. *Neulovimye*. Moskva: Voenizdat, 1961.
- «Rossiyskaya gosudarstvennaya biblioteka.» Accessed January 18, 2019. <https://www.rsl.ru/>.
- Rudling, Per Anders. «The OUN, the UPA and the Holocaust: a Study in the Manufacturing of Historical Myth's.» *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 2107 (2011).
- Salay, Mikhail. *Po znakomym dorogam: zapiski starogo partizana*. Moskva: DOSAAF, 1981.
- Schensnovich, Nikolay. *Zapiski aktera i partizana*. Minsk: Belarus', 1976. http://militera.lib.ru/memo/russian/schensnovich_ni/01.html.
- Shafarenko, Pavel. *Na raznykh frontakh: zapiski komandira divizii*. Moskva: Voenizdat, 1978.
- Shtepenko, Aleksandr. *Na dal'nem bombardirovshchike*. Moskva: Voenizdat, 1945.
- Sokolov, Morits. «Oruzhiem slova.» V *Na zemle, v nebesakh i na more*. Moskva: Voenizdat, 1979.
- Sviridov, Aleksandr. *Batal'ony vstupayut v boy*. Moskva: Voennoe izdatel'stvo Ministerstva oborony SSSR, 1967.
- Teremov, Petr. *Pylayushchie berega*. Moskva: Voenizdat, 1965.
- Toker, Leona. «The Holocaust in Russian Literature.» In *Literature of the Holocaust*, edited by Alan Rosen, 118–130. Cambridge University Press, 2013.

- Tutuchenko, Semen. *Lesnye vsadniki*. Kiev: Politizdat Ukrainy, 1977.
- Vaupshasov, Stanislav. *Partizanskaya khronika*. Minsk: Belarus', 1971.
- Vergasov, Il'ya. *Izbrannoe (Kryimskie tetradi)*. Moskva: Sovetskiy pisatel', 1982.
- Vershigora, Petr. «Geroy o geroyakh.» V *Sil'nye dukhom*, avt. Dmitriy Medvedev. Kiev: Politizdat Ukrainy, 1978.
- Vershigora, Petr. *Lyudi s chistoy sovest'yu*. Moskva: Voenizdat, 1947.
- Vershigora, Petr. *Lyudi s chistoy sovest'yu*. Kn. 2: Karpatskiy rey. Moskva: Moskovskiy rabochiy, 1950.
- Vershigora, Petr. *Reyd na San i Vislu*. Moskva: Voenizdat, 1960.
- Yakovenko, Vladimir. *Partizanki*. Moskva: Voenizdat, 1980.
- Yudakov, Andrey. *Za ognennoy chertoy*. Moskva: Voenizdat, 1966.
- Zamertsev, Ivan. *Cherez gody i rasstoyaniya*. Moskva: Voenizdat, 1965.
- Zhivul'skaya, Kristina. *Ya perezhila Osventsim*. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoy literatury, 1960.
- Zhukov, Dmitriy, i Ivan Kovtun. *1-ya russkaya brigada SS «Druzhina»*. Moskva: Veche, 2010.

ДЖЕРЕЛА

10.33124/hsuf.2018.10.06

Юрій Капарулін

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ІЛЛІ ЕРЕНБУРГА ТА ПРОБЛЕМА (НЕ)ПОВЕРНЕННЯ ЕВАКУЙОВАНИХ ЄВРЕЇВ КАЛІНІНДОРФА (КАЛІНІНСЬКОГО) ПІСЛЯ ГОЛОКОСТУ

Публікацію присвячено проблемі повернення евакуйованих та мобілізованих євреїв-аграріїв Півдня України після Голокосту. У цьому контексті значний інтерес становить епістолярна спадщина радянського культурного діяча Іллі Еренбурга, зокрема його листування з мешканцями та партійними службовцями Херсонщини. Історичне тло періоду відзначається як час початку хвилі урядового та побутового антисемітизму в СРСР, що остаточно звів нанівець перспективу відновлення та розвитку єврейської аграрної громади в регіоні.

До уваги читачів пропонуються раніше неопубліковані документи з фондів Державного архіву Херсонської області, що відображають труднощі, з якими зіткнулися євреї с. Калінінського (до 1944 р. Калініндорф) після повернення з евакуації наприкінці Другої світової війни.

Сучасні студії з історії Голокосту не обмежуються розглядом проблем, пов'язаних із вивченням переслідування та фізичного знищення єврейського населення у відповідний період. Для масштабнішого розуміння причин та наслідків цієї непересічної трагічної події маємо фокусувати більше уваги на довоєнних та повоєнних сюжетах з життя єврейської громади, зокрема в СРСР.

Окреслена в назві допису проблема пов'язана з двома ширшими темами — історією єврейських аграрних поселень на Півдні України радянської доби та антисемітською політикою радянської влади середини ХХ ст. Головною метою цієї публікації є відкриття та вивчення нових джерел у цьому полі.

Упродовж 1920—1930-х рр. радянська влада спробувала реалізувати амбіційний проект аграризації єврейського населення, для чого було виділено десятки тисяч десятин землі на Півдні України та залучено масштабну допомогу від закордонних організацій. У такий спосіб

урядовці намагалися подолати кризу соціального-економічного життя містечкового єврейства, розширити свій вплив на цю верству населення, підвищити міжнародний авторитет держави тощо. На території сучасної Херсонської області було створено перший у СРСР Каліниндорфський єврейський національний район, а незабаром виникли Сталіндорфський, Новозлатопольський, Фрайдорфський та Ларіндорфський райони в інших областях та Криму. Однак до кінця 1930-х рр. цей експеримент не досяг поставлених цілей повною мірою, передусім через суцільну колективізацію господарств, політичні репресії, зміни засад національної політики від інтеграції до асиміляції¹ тощо.

Єврейська аграрна культура на Півдні України була унікальним явищем в історії східноєвропейського єврейства, що проіснувало майже півтора століття. За останні десятиліття опубліковано кілька знакових праць у цій царині. Одним з перших, хто поставив цілу низку дослідницьких питань, зокрема про колективізацію та голод у єврейських аграрних поселеннях був Я. Хонігсман². Дорадянську історію колоній в Російській імперії найповніше висвітлено в монографії В. Щукіна та А. Павлюка³. Місце єврейської людності в ширшому контексті радянської національної політики досліджено в працях Л. Якубової⁴. Важливим підтвердженням актуальності теми був захист докторської дисертації В. Орлянського, котрий вивчав становище євреїв аграріїв в умовах політики коренізації⁵. Господарську та соціокультурну адаптацію єврейської аграрної спільноти Півдня України розглянули А. Венгер та О. Каковкіна⁶. У монографії М. Журби та В. Доценка здійснено вдалу спробу розкрити процес землеоблаштування єврейського населення в УРСР через діяльність

ОЗЕТ⁷. Фундаментальним джерелом для дослідників теми стала робота Дж. Декель-Чена⁸, присвячена історії євреїв-аграріїв упродовж усього міжвоєнного періоду та перших років Другої світової війни. Діяльність Агро-Джойнт та репресії проти співробітників організації найбільш повно висвітлив М. Міцель⁹. Становище єврейських аграрних поселень в роки Другої світової війни, зокрема історію Голокосту подано в монографії А. Круглова, А. Уманського та І. Шупака¹⁰.

Сьогодні одним з маловивчених аспектів цієї теми є проблема повернення евакуйованого населення єврейських аграрних поселень Півдня України після Голокосту. Це породжує нове питання: *Що саме стало останньою сторінкою в історії єврейської аграрної спільноти Півдня України — Голокост чи пізніша політика радянської влади?*

Більшість євреїв, які залишилися на окупованих німцями радянських територіях, загинули у вирі Голокосту. Однак сотні тисяч радянських євреїв уникнули такої долі, вступивши до лав Червоної армії або евакуювавшись на Схід. Після звільнення окупованих територій ці люди прагнули дістатися рідних міст та селищ, з надією на краще розшукували рідних, намагалися повернутися до звичного довоєнного життя. Однак через масштабні руйнівні наслідки війни чимало з них просто не знаходили свої будинки або зустрічали в них нових мешканців.

Загалом, становище євреїв, які пережили Голокост, і тих, хто повернувся в Україну з евакуації, протягом перших повоєнних років було скрутним. У 1944–1945 рр. відзначається суттєве посилення державного антисемітизму. Ця ініціатива походила від влади та підтримувалася місцевим населенням. У багатьох звільнених містах (Бердичеві, Могилеві-Подільському, Києві тощо) місцева влада не повертала євреям конфісковані житла та майно, заважала поверненню євреїв з евакуації, забороняла відновлювати єврейські колгоспи. Збереглося звернення групи демобілізованих фронтовиків-євреїв з Києва, що надійшло восени 1945 р. до ЦК ВКП(б) на ім'я Й. Сталіна, Л. Берії та редактора «Правди» П. Поспелова:

⁷ Михайло Журба і Віктор Доценко, *Шестикутна зірка над полем: життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20–30-ті роки XX століття)*: монографія (Київ: «МП Леся», 2005).

⁸ Jonathan L. Dekel-Chen, *Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924–1941* (New Haven: Yale University Press, 2005).

⁹ Михаил Мицель, «Последняя глава»: *Агро-Джойнт в годы Большого террора* (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012).

¹⁰ Александр Круглов, Андрей Уманский и Игорь Шупак, *Холокост в Украине. Рейхскомиссариат «Украина». Губернаторство «Транснистрия»* (Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума», ЧП «Лира», 2016).

¹ Тері Мартин, *Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)* (Київ: Критика, 2013).

² Яків Хонігсман, «Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні», *Український історичний журнал*, № 2 (1994): 66–75.

³ Владимир Щукін і Андрей Павлюк, *Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX – начало XX вв.): очерки истории*, ред. М. Гольденберг (Николаев: Издатель Шамрай П. Н., 2016).

⁴ Лариса Якубова, «Політика аграризації єврейства: соціальні та економічні наслідки (20-і – початок 30-х рр. XX ст.)», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* 10 (2003): 178–208.

⁵ Володимир Орлянський, *Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920–1930-ті рр.* (дис. ... докт. іст. наук, Запоріжжя, 2002).

⁶ Альберт Венгер і Ольга Каковкіна, «Єврейська аграрна спільнота Півдня України: господарська та соціокультурна адаптація», в *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: монографія* (Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014): 68–114.

Здесь сильно чувствуется влияние немцев. Борьбы с политическими последствиями их политического вредительства здесь не ведется никакой. Здесь распоясались всякого рода националисты, порой с партийным билетом в кармане... Здесь свирепствует еще не виданный в нашей советской действительности антисемитизм. Слово «жид» или «бей жидов» со всей сочностью раздается на улицах столицы Украины, в трамваях, в троллейбусах, в магазинах, на базарах и даже в некоторых советских учреждениях. В несколько иной, более завуалированной форме это имеет место в партийном аппарате, вплоть до ЦК КП(б)У».

Допомогу від Джойнта та інших єврейських організацій, як правило, отримували не євреї¹¹. Особливо потужними були антисемітські настрої в Криму, що, скоріш за все, свідомо підтримувалося владою як відповідь на пропозицію створити там єврейську республіку. У Москві Єврейський антифашистський комітет, який здійснив величезну роботу, мобілізувавши фінансовану США програму ленд-лізу та здобувши для радянського союзу підтримку світу, запропонував радянському уряду визнати виняткові страждання і втрати, яких зазнав єврейський народ під час війни, прийняти до уваги, що євреї втратили всі свої домівки, і створити для них автономну республіку в Криму. Кремлівська верхівка й органи безпеки вважали ці запити нахабством. Тому сталінське оточення відповіло, що увесь радянський народ страждав як єдине ціле, тож визнання унікального єврейського становища було б рівноцінно претензії на національну винятковість. Відтак евакуйовані євреї, що поверталися зі Сходу або з німецьких нацистських таборів, залишалися сам на сам із проблемами радянської бюрократії та у взаємовідносинах з іншими особами, які поселилися в їхніх домівках¹². Партпрацівник Гордіна писала про ситуацію в Криму в цей період: «Кругом сплошної антисемітизм і никакой боротьби с ним нет»¹³.

Історія антисемітизму в СРСР наприкінці Другої світової війни та перші повоєнні роки досі не отримала вичерпного висвітлення

¹¹ Геннадий Костырченко, *Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР* (Москва: РОССПЭН, 2010), 138.

¹² Геннадий Костырченко, *Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938–1953* (Москва: МФД: Материк, 2005), 58–59.

¹³ Павло-Роберт Маґочій і Йоханан Петровський-Штерн, *Євреї та українці: тисячоліття співіснування*, 1-ше вид. укр. мовою (Ужгород: Падяк В., 2016), 86.

¹⁴ «Советский Союз. Евреи в Советском Союзе в 1945–53», *Электронная еврейская энциклопедия*, дата звернення 18 грудня, 2018, <http://eleven.co.il/jews-of-russia/jewish-history-in-ussr/15418/>.

в історіографії. Хоча за останні десятиліття до вивчення цього питання зверталися відомі дослідники, як-от: М. Альтшулер¹⁵, В. Ханін¹⁶, М. Тольц¹⁷, С. Барнаї¹⁸, Г. Костирченко¹⁹ та ін. Подальша робота в цьому напрямку спонукає збирати більше фактологічного матеріалу для подальшого опрацювання. У цій публікації, застосовуючи мікроісторичний підхід, спробуємо розглянути це питання на прикладі проблеми повернення євреїв Калініндорфа.

Південноукраїнське селище Калініндорф²⁰ до війни мало особливий статус центру першого єврейського національного району, що був створений у процесі реалізації проекту аграризації єврейського населення СРСР у 1927 р. До того воно мало назву Велика Сейдеменуха (у перекладі з іврит «тихе поле») і було одним з найстаріших єврейських аграрних поселень Півдня України, заснованих ще на початку XIX ст.

За переписом населення 1939 р. у Калініндорфському районі Херсонщини проживало 7717 євреїв. Із початком Радянсько-німецької війни чимало жителів з Калініндорфа виявили бажання піти на фронт добровольцями, подавши сотні відповідних заяв. Серед перших були: Сокорянський Ріві Шоломович, Линецький Самуїл Григорович, Альтгауз Йосип Ісаакович, Сиганевич Ісрулик Львович, Павленко Степан Васильович, Ускач Гиля Калманович, Яворський Анатолій Григорович, Фарбер Григорій Мендельович та ін. Частина мешканців встигла евакуюватися власними силами до встановлення окупаційного режиму.

Упродовж 22–28 серпня 1941 р. території Калініндорфського району були окуповані німецькими військами. Перший зафіксований у матеріалах НДК (ЧГК) розстріл євреїв відбувся біля колодязя за 3 км від с. Червоне вже 27 серпня; тоді там було розстріляно і скинуто в колодязь 150 євреїв-біженців з Бессарабії. Менше ніж за місяць, у другій

¹⁵ Mordechai Altshuler, *Soviet Jewry since the Second World War: Population and Social Structure* (Westport: Greenwood Press, 1987).

¹⁶ Vladimir (Zeev) Khanin, ed., *Documents on Ukrainian Jewish identity and emigration, 1944–1990* (London-Portland, OR: Frank Cass, 2003).

¹⁷ Mark Tolts, «Jews in the Russian Republic since the Second World War: The Dynamics of Demographic Erosion», *International Population Conference* 3 (Montreal, 1993), 99–111.

¹⁸ Samuel Barnai, «Social Trends among Jews in the Post-Stalin Years», in *Revolution, Repression, and Revival: The Soviet Jewish Experience*, ed. Zvi Gitelman and Yaacov Ro'i (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2007), 131–152.

¹⁹ Костырченко, *Государственный антисемитизм в СССР*.

²⁰ У 1944 р. селище Калініндорф було перейменовано у Калінінське, а з 2016 р., в результаті процесу декомунізації, воно отримало назву Калинівське.

половині вересня загони зондеркоманди 10а за активної співпраці з українськими поліцейськими і старостами розстріляли 3 500 євреїв, котрі мешкали в районі²¹. Рухоме та нерухоме майно, особисті речі розстріляних євреїв привласнили окупанти та колаборанти. Части-ну єврейської власності було роздано або продано іншим місцевим мешканцям. Так закінчилася понадстолітня історія єврейського господарського життя в степах Херсонщини.

Після звільнення територій майбутньої Херсонської області в березні 1944 р. чимало колишніх мешканців Калініндорфа почали шукати можливості повернутися до рідних місць. Для цього вони зверталися з листами до місцевих партійців із проханням надати відповідні виклики для переїзду. Зокрема, житель Калініндорфа Борис Арав писав до голови Калінінського райвиконкому: «...работал в Калининдорфской МТС до эвакуации в качестве комбайнера. Эвакуировался с семьей в августе 1941 года. В настоящее время проживаю в Саратовской области. Теперь прошу Вас выслать мне вызов для проезда домой»²². У десятках подібних листів, що зберігаються в Державному архіві Херсонської області, люди надсилають прохання отримати бажаний «квиток додому» або намагаються відстояти своє право власності на нерухоме майно. Такі звернення часто супроводжувалися акцентом на власній партійній приналежності, великому професійному досвіді чи службі в армії, напевно, щоб здобути лояльне ставлення з боку можновладців. Наприклад, віднайдена заява медсестри військової частини 238/І Рози Гуревич до Голови Облвиконкому м. Херсон про те, що її старенька мати, після повернення з евакуації із Казахстану, не могла повернути власний будинок, у якому оселився співробітник НКВС²³.

Загалом, про повернення евакуйованих і мобілізованих євреїв до місць довоєнного проживання, де відбувся Голокост, відомо відносно не багато. Тож із досвіду євреїв Калініндорфа дізнаємося про можливі відносини цих людей із місцевою владою та населенням. Для цього розглянемо зміст одного з листів відомого радянського письменника, поета та журналіста Іллі Еренбурга²⁴.

Попри те, що сам І. Еренбург ніколи не акцентував уваги на власному єврейському етнічному походженні, доля єврейського народу не

була йому байдужою. Зокрема, під час Другої світової війни він разом з В. Гроссманом розпочав роботу над «Чорною книгою» — збірником документів і свідчень очевидців про злочини проти євреїв на окупованих нацистами територіях СРСР²⁵.

У вересні 1944 р. І. Еренбург отримав листа від офіцера Червоної армії майора Оксенкруга, котрий на час відпустки повернувся до рідного Калініндорфа²⁶. З листа І. Еренбург дізнався про абсолютну байдужість місцевої влади та населення до питання повернення євреїв з евакуації. «*Зачем вы прибыли? Кому вы нужны? Никто вас не звал*», — з такими словами зустрічав евакуйованих тодішній голова Калініндорфського райкому. Отже, Оксенбург вирішив підняти цю тему на вищому рівні і звернувся до редакції газети «Красная Звезда», де І. Еренбург був кореспондентом. Чому саме до І. Еренбурга? Справа в тому, що за роки війни він, як кореспондент та літератор, став не просто популярною особистістю, для багатьох він здобув авторитет поборника справедливості.

Реакція І. Еренбурга була майже миттєвою. Він склав принаймні два листи, адресованих секретарю Калініндорфського райкому партії Устюкову і секретарю Херсонського обкому партії Прищепі. У них кореспондент виклав відомі йому факти, що зводилися до байдужості й несприяття, з боку місцевих партійців, поверненню евакуйованих єврейських родин. Також І. Еренбург наголосив на потребі упорядкування місць масових розстрілів євреїв Калініндорфа, де були відсутні будь-які позначення і проходили дві діючі дороги. Одним з аргументів того, що треба вирішити ці проблеми, І. Еренбург назвав падіння морального духу бійців Червоної армії, котрі повертаються з фронту до Калініндорфа. В умовах війни це не могло не бути дієвим.

Листи І. Еренбурга демонструють рішучу спробу допомогти евакуйованим мешканцям Калініндорфа знайти спільну мову із місцевою владою і отримати допомогу. Реакції на місцях не довелося чекати довго. Судячи з усього, на той момент ніхто не хотів скандалів всесоюзного масштабу. Голова Херсонського обкому наказав перевірити зазначені в листі І. Еренбурга факти, розглянути їх

²⁵ Ілья Эренбург, Маргарита Алигер (Зейлигер) и Василий Гроссман, *Черная книга* (Москва: Corpus, 2015).

²⁶ Епістолярна спадщина І. Еренбурга являє собою унікальний комплекс джерел з різних періодів радянської історії. Опублікована у кількох томах вона продовжує доповнюватися. Наведений в статті лист також не друкувався раніше. Ілья Эренбург, *Письма*. 2 т. Т. 1 : 1908–1930 : «Дай оглянуться...» (Москва: Аграф, 2004); Ілья Эренбург, *Письма*. 2 т. Т. 2 : 1931–1967 : «На цо-коле историй...» (Москва: Аграф, 2004); Ілья Эренбург, *Я слышу всё... : почта Ильи Эренбурга, 1916–1967* (Москва: Аграф, 2006).

на засіданні Калінінського райкому та вжити необхідних заходів для їх вирішення. Зі свого боку, секретар Калінінського райкому написав листа у відповідь І. Еренбургу. У ньому він визнав, що всі описані факти мали місце і обіцяв найближчим часом виправити ситуацію. Головною причиною окреслених проблем місцевий голова вказав вкрай важке економіко-господарське становище району внаслідок руйнацій під час окупації та в ході бойових дій²⁷. Утім, із поведінки, описаної мешканцем Калінінського І. Еренбургом, не можна виключати й упереджене ставлення до єврейського населення регіону з боку місцевих партійців, адже, як вже було сказано, у цей час антисемітизм знову стає актуальною проблемою та стрімко зростає. Утім, тоді він лише набирал обертів у радянській політиці. Поки тривала війна, ревізію дозволеного та забороненого владні верхи провадили поступово.

Таким чином, чимало євреїв з Калінінського, котрі пережили Голокост, перебуваючи в евакуації, все ж таки отримали бажані виклики на повернення. Однак вони поверталися до зовсім іншого «Калініндорфа». Єврейське населення, котре складало понад 80% (11 198 чол.)²⁸ у 1932 р. та 40% (7 717 чол.) у 1939 р. від всього населення району²⁹, стало меншістю. Чимало житл та господарств євреїв було зруйновано. Упродовж кількох післявоєнних років євреї Калінінського власними зусиллями збирали кошти та здобували дозволи від влади на будівництво меморіальної споруди своїм загиблим родичам. Відносини з неєврейським населенням погіршувалися побутовими суперечками, зокрема пов'язаними із поверненням нерухомого майна, посиленням антисемітських настроїв. Додаткової напруги додавало усвідомлення того, що поруч живуть люди, які проявили байдужість або навіть співпрацювали з німецькими окупантами під час знищення єврейського населення в роки Голокосту. Усе це, тією чи іншою мірою, впливало на рішення багатьох євреїв не повертатися до старих домівок чи вирушити на пошуки нових місць для життя. Отже, приходимо до розуміння того, що Голокост став не останнім фактором у занепаді цієї локальної єврейської спільноти. Державний та побутовий антисемітизм й подальша асиміляція євреїв, що залишилися в Калінінському, не дали шансу на відродження цій громаді

²⁷ ДАХО, ф. П-139, оп. 1, в'яз. 1, од. зберіг. № 6, арк. 6.

²⁸ «Калининдорф», *Электронная еврейская энциклопедия*, дата звернення 18 грудня, 2018, <http://eleven.co.il/jews-of-russia/jewish-life-in-ussr/11932/>.

²⁹ Круглов, Уманский и Шупак, *Холокост в Украине*, 495.

в післявоєнну добу. Частина з них, наприкінці 1940-х рр., вирішила переїхати до Біробіджану³⁰.

Нижче наводяться тексти листів та заяв, що складають комплекс джерел, можуть бути корисними для дослідників теми і, сподіваюся, стимулюватимуть появу нових розвідок про долі евакуйованих та мобілізованих радянських євреїв у період після Голокосту. Ці документи зберігаються в Державному архіві Херсонської області (ДАХО, ф. П-139, оп. 1, в'яз. 1). Тексти публікуються мовою оригіналу зі збереженням знаків пунктуації. Явні описки виправлено.

Документ 1. Лист І. Еренбурга до секретаря Херсонського обкому Компартії України Прищепи³¹ СЕКРЕТАРЮ ХЕРСОНСКОГО ОБКОМА

Уважаемый товарищ!

Я получил письмо от офицера Красной Армии майора Оксенкруга, который в конце сентября с.г. провел свой отпуск на родине в Херсонской области. Майор Оксенкруг в своем письме пишет следующее:

«Во время моего пребывания в Калининдорфе туда прибыли 4 семьи из реэвакуации. Местные власти не приняли никаких мер к возвращению им их домов. Когда прибывший колхозник т. Арав хотел временно поставить свои вещи, до выяснения, в сарай своего дома, его выгнали со двора новые владельцы дома.

Такое же обращение встретили и другие реэвакуированные. В следствии этого они ютятся в неустроенных чужих домах Калининдорфа по несколько семей в доме.

На 8-м участке Эрштмайского с/с Снигиревского района прибывшему из реэвакуации колхознику Грише Белому пришлось насильственно выселить новых жителей своего дома, так как местные власти не принимали никаких мер. Там же работает завхозом колхоза некий Кутько, который принимал активное участие в массовых расстрелах евреев и был активным пособником немцев.

У жителей 12, 8 и 9 участка Эрштмайского с/с, а также у жителей Калининдорфа множество писем от эвакуированных с просьбой выслать пропуска для возвращения к своему родному дому. Но никто не беспокоится, чтобы помочь им реэвакуироваться. По заявлениям прибывших из реэвакуации колхозников Калининдорфа (Рунуглаза, Рубина и др.), когда они

³⁰ United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), RG-22.028M, f. 8114, op. 1, d. 254 (Records of the Jewish Anti-Fascist Committee from the State Archives of the Russian Federation (GARF)). Автор від імені групи переселенців з Херсонської області висловлює подяку колгоспу ім. Куйбишева, Ленінського району Біробіджанської області за хороший прийом.

³¹ ДАХО, ф. П-139, оп. 1, в'яз. 1, од. зберіг. № 6, арк. 3.

обращались за помощью к местным властям, председатель Калининдорфского райкома им ответил: «Зачем вы прибыли? Кому вы нужны? Никто вас не звал».

На 8 участке Эрштмайского с/с Снигиревского р-на был произведен массовый расстрел евреев, проживавших на 8, 12 и 13 участках, жертвы сброшены в колодец, который стоит поныне открытый и не имеет никакой ограды. В колодце находится 747 трупов. В Калининдорфе этого же района в противотанковом рву расстреляно 2500 евреев. Через этот ров ездят, проходят две дороги, нет никакой ограды. Никто ни в Калининдорфе, ни в Снигиревке не занимается вопросом устройства памятников и оград. Такое отношение к могилам деморализует прибывших из реэвакуации жителей и приезжающих бойцов и офицеров Красной Армии.

Прошу Вас проверить все вышеизложенные факты и сообщить о результатах по адресу: Москва, ред. Газеты «Красная Звезда» Илье Эренбургу.

С уважением Илья ЭРЕНБУРГ

Москва

6/IX-44 г.

Верно:

Зав. Особым сектором

Херсонского ОК КП(б)У Багрянцев

Документ 2. Лист секретаря Обкому КП(б)У до секретаря Калінінського РК КП(б)У³²

Секретарю Калининского РК КП(б)У

Тов. УСТЮКОВУ

Направляя копию письма Ильи Эренбурга от 6/IX-44 г., поручаю Вам совместно с инструктором сельхозотдела Обкома КП(б)У т. Улковым проверить изложенные в письме факты, результаты проверки обсудить на заседании бюро РК КП(б)У, принять необходимые меры и сообщить в Обком КП(б)У не позднее 1 октября 1944 г.

Приложение: по тексту на 1 п/л.

Секретарь Обкома КП(б)У (ПРИЩЕПА)

Документ 3. Лист Секретаря Калінінського РК КП(б)У до Іллі Еренбурга³³

Г. МОСКВА

РЕДАКЦИЯ ГАЗЕТЫ «КРАСНАЯ ЗВЕЗДА»

Писателю тов. ИЛЬЕ ЭРЕНБУРГУ.

От Секретаря КАЛИНИНСКОГО РАЙКОМА КП(б)У
ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Уважаемый тов. Илья ЭРЕНБУРГ

19го Сентября 1944 г. Мною получено Ваше письмо адресованное на имя Секретаря РК КП(б)У Херсонской области и 23/IX — получена копия Вашего письма на имя Секретаря Херсонского ОБКОМА КП(б)У.

Произведенной проверкой изложенных фактов в Вашем письме установлено следующее:

1/ Калининдорфский район до Великой Отечественной войны 1941 г. по составу населения был интернационален — в 38 населенных пунктах численность: из них Еврейских 14 населенных пунктов. Украинцев 17 пунктов, Русских 4 и немецких 3 населенных пунктов. За время оккупации района немецко-фашистскими захватчиками в результате их хозяйничанья за 2 года и 7 месяцев произведены большие разрушения, немецкие фашисты зверски уничтожили почти всех Евреев, часть Украинцев, а немцев эвакуировали с собой.

В районе уничтожено все поголовье крупного рогатого скота, лошади, овцы и птицу в большей своей части уничтожены сады и виноградники.

После освобождения района от немецко-фашистских захватчиков в район постепенно стали прибывать из реэвакуации постоянные жители, всего за это время прибыло в район 61 семья и кроме того послано вызовов 38 семьям желающим вернуться на жительство в свой район. Как установлено проверкой, до 1 сентября разрешение на въезд в область и районы разрешалось только обласными организациями и лишь с 1 сентября было разрешено вызовы на въезд районными организациями, случаев отказа на въезд в район и дни вызовов со стороны районных организаций не было и сейчас вызовы желающим прибыть в район на жительство выдается свободно без всякой задержки.

2/ Калининдорф как районный центр в период немецкой оккупации крайне разрушен, а уцелевшие дома занимались оставшимися жителями и кроме того в них селились прибывшие после освобождения района руководящие работники и служащие района и когда стали прибывать реэвакуированные и требовать о возвращении своих домов которые были заняты, то здесь первое время создалась трудность размещения людей, и многие реэвакуированные обращаясь в райсовет к председателю тов. ПОЛОВКО не получали должного ответа и помощи, так было с тов. АРАВ, которого бывшая хозяйка не хотела пускать в его дом и другие РУКИНГЛАЗЫ, РУБИНА. Но сейчас все эти вопросы разрешены и все реэвакуированные получили свои дома и в них живут за исключением двух домохозяев которые в ближайшее время 2—3 дня эти дома будут освобождены и возвращены их владельцам.

³² ДАХО, ф. П-139, оп. 1, в'яз. 1, од. зберіг. № 6, арк. 2.

³³ ДАХО, ф. П-139, оп. 1, в'яз. 1, од. зберіг. № 6, арк. 6.

3/ Установлено также, что в КАЛИНИНДОРФЕ немецко-фашистскими захватчиками расстреляны тысячи граждан у окраины КАЛИНИНДОРФА в противотанковом рве в двух местах на протяжении сто метров и в другом месте на пятьдесят метров, определить количество расстрелянных до сего времени не предоставляется возможным, само место где похоронены расстрелянные до сего времени не приведено в надлежащий порядок и проходит две дороги по которым ездят и не какой ограды не сделано, что безусловно вызывает справедливое возмущение трудящихся, при этом Райком и Райисполком не приняли мер к наведению порядка в этом деле, ограничились только формальным постановлением и не довели дело до конца.

4/ Ваше письмо Мы обсудили на заседании бюро Райкома КП(б)У и отметили, что все изложенные факты в Вашем письме правильны, что со стороны председателя Райисполкома тов. ПОЛОВКО и бывшего Секретаря РК КП(б)У тов. ДРУЖИНЕНА (который работал в районе до 15 сентября 1944 г. и переведен в другой район) не было принято должных мер, не достаточно чутко реагировали на жалобы реэвакуированных и устройства их в своих домах, а также эти тов. формально отнеслись к упорядочению могил погибших от рук фашистских захватчиков, что вполне справедливо вызывает возмущение трудящихся военно служащих Красной Армии.

БЮРО РК КП(б)У предложило председателю Райсовета тов. ПОЛОВКО в 2х дневный срок разрешить вопрос с возвращением домов владельцам прибывших из реэвакуации и более чутко реагировать на жалобы трудящихся.

Для наведения порядка на могилах расстрелянных и похороненных советских граждан павших от рук фашистских захватчиков, создание комиссии, которой поручено немедленно приступить к приведению в порядок могилы, окопать, огородить и провести посадку деревьев и поставить памятники на могиле погибших, в течении 5 дней закрыть все проезжие дороги.

Наряду с этим сообщаю Вам что положение в районе крайне тяжелое, этот район больше всех пострадал от немецко-фашистских захватчиков, колхозы и население ограблено, прибывшие из реэвакуации находятся также в тяжелом положении, в районе нет тягла, нет должной связи, с селами транспорта и телефонов, внутренних ресурсов для быстрого восстановления хозяйства района не имеет, на 38 колхозов трудоспособных является только 2400 человек, лошадей всего 47 шт., коров 180 голов, на весь район имеется 2 МТС разбиты до основания, район отстает с уборкой, обмолоту и хлебосдаче государству, под посев озимых обработано только 1100 га.

Я прошу Вас также проявить некую заботу содействия нашему району, относительно помощи тракторами, комбайнами, запчастями, с/хозяйственным инвентарем, живым тяглом, стройматериалом, чтобы в короткий срок восстановить район сделать цветущим районом на Украине.

С товарищеским приветом

Секретарь Калининского РК КП(б)У Устюков

№ 125—12/Х-44г

Документ 4. Лист колишнього мешканця с. Калініндо́рфа Бориса Арава до Калінінського райвиконкому партії³⁴

В Калининдорфский райисполком. Председателю

Я житель Калининдорфа, Арав Борис Эделевич работал в Калининдорфской МТС до эвакуации в качестве комбайнера. Эвакуировался с семьей в августе 1941 г. В настоящее время проживаю с Саратовской области.

Теперь прошу Вас выслать мне вызов на проезд домой. Прошу не задерживать и выслать вызов для проезда по такому адресу:

Саратовская область

Ершовский район

Колхоз «18-партсъезд»

Село «Новая Краснянка»

Араву Б. Ю.

С уважением к Вам Арав

17/III-44г

Документ 5. Лист до Секретаря Калінінського райкому партії від колишньої мешканки Калініндо́рфа І. Айзман³⁵

Райком партии Секретарю

От чл. Партии Айзман Ц. М.

Я до эвакуации жила в Калининдорфе являюсь членом партии с 1933 г. Последнее время я работала воспитательницей детсада. Работала я в нотариальном столе нотариусом. Теперь я работаю младш. кассиром госбанка. Мой муж Шейнкер редактор работ Калининдорфской райгазеты. Хочу вернуться на нашу освобожденную землю на место мое прежнее жительства и быть полезным моим трудом.

Прошу райком партии пойти на встречу выслать мне вызов на меня и на моего шурина с женой и одной сестрой которая на иждивении Шейнкера. Фамилия шурина Геллер Яков он по профессии мельник и ряд лет он работал скотоводом и он пригодится для нашего р-на. Мы за период войны живем вместе и хочу теперь с ними ехать и жить вместе ведь мне одной с ребенком трудно прожить.

Айзман

Мой адрес г. Темир Актюбинская область ул. Борцов-Революции № 6

³⁴ ДАХО, ф. П-139, оп. 1, в'яз. 1, од. зберіг. № 7, арк. 47.

³⁵ ДАХО, ф. П-139, оп. 1, в'яз. 1, од. зберіг. № 7, арк. 7.

Документ 6. Заява від колишньої мешканки Калініндорфа Рози Гуревич до Голови Облвиконкому м. Херсон³⁶

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ОБЛИСПОЛКОМА гор. ХЕРСОН

От медсестры ГУРЕВИЧ Розы Зельмановны

Находящейся на службе в В/ч 238/І

Гор. Серпухов, Московской области.

ЗАЯВЛЕНИЕ

Прошу Вас оказать содействие в возвращении моей матери БАСКИНОЙ Сарры Зиновьевны дома, принадлежащего мне и моей матери в Калининдорфском р-не, в селе Калининдорф по ул. Колхозная, дом № 138, которая вернулась из эвакуации из Казахстана. Дом этот принадлежит мне и матери как наша собственность, который мы построили 35 лет тому назад и до войны в нем жили все время. В начале войны я была мобилизована в ряды Красной Армии, была на передовой, а сейчас работаю в Эвакогоспитале. Мать была эвакуирована в Казахстан, а дедушка и бабушка остались в этом доме и два брата погибли от рук злодеев-немцев. Сейчас моя мать вернулась в село Калининдорф, дом занимает сотрудник НКВС, который отказывается вернуть дом матери. Мать после длительной эвакуации скитается по соседям так как мне не представляется сейчас возможным приехать по состоянию службы.

Прошу Вас оказать содействие моей матери в возвращении принадлежащего нам дома, так как местные власти сделать ничего не могут.

Прошу мое заявление не оставить без последствий.

К сему ГУРЕВИЧ Р.З.

Гор. Серпухов Моск. Обл. часть 238/І

Справка о том, что мать действительно является хозяйкой дома имеется у нее на руках.

Документ 7. Заява колишнього мешканця Калініндорфського району Будкер П. Б.³⁷

Председателю Калининдорфского райсовета

Николаевской области

Участок № 13

От колхозника колхоза Ройтер-Штерн Эмесовского с/с

Будкер Пейсе Беркович

³⁶ ДАХО, ф. П-139, оп. 1, в'яз. 1, од. зберіг. № 7, арк. 51.

³⁷ ДАХО, ф. П-139, оп. 1, в'яз. 1, од. зберіг. № 7, арк. 74.

ЗАЯВЛЕНИЕ

Пишу вам уже 5-е письмо и все же у меня к вам одна и та же просьба. Прошу мне сообщить судьбу моей семьи[,], которую я оставил в к-зе Ройтер-Штерн участок № 13 в августе ме-це 12 дня когда меня мобилизовали в Кр. Армию. Жена моя Рися Ароновна[,], сын Арон[,], дочь Бетя и сын Яша, и о сестре моя в том же колхозе Клебанер Хая[,], дочь ее Энют[,], а сын Эмоща[,], шури мой Кушнирман Сруль, а также о Сеня Штекельберг, Подольский Исаа, Керцман Н., Керцман Хайны, и судьба остальных колхозников нашего колхоза. Одновременно[,], если вам известно о моих[,], прошу им передать что я жив и здоров и работаю на ст[анции] Чу турк-снб ж.д. в Казахской ССР в г. Ферган[а] улица Карл-Маркс[,], дом № 37 кв.[.] 3. А Лянецкий для Керцмана Ройфлейб в труд Армию его адрес Полевая почта № 51007В.

Одновременно прошу вас тов[.] Председатель мне выслать вызов[,], чтоб я мог получить пропуск для приезда домой. Я работал в дан[н]ом к-зе бригадиром полевым. Учетчиком тракторной бригады[,], а последние год и 6 месяцев работал т.е. до войны зав[.] фермами и обещаю в дальнейшем работать в к-зе[,], а также прошу мне выслать справка[,], что я работал колхозником в дан[н]ом колхозе.

Надеюсь и прошу мне ответить

15/IV 44 г. С приветом

Мой адрес

Ст Чу Турк-снб.ж.д. Джамбульская обл.

Контора Н Ж Ч 5.

ЖЕРТВЫ И ПРЕСТУПНИКИ ОБ УНИЧТОЖЕНИИ ЕВРЕЕВ ОДЕССЫ

В предыдущем выпуске (№ 9, 2017) научного журнала *Проблеми історії Голокосту: український вимір* было опубликовано исследование Александра Круглова «Депортация и уничтожение евреев Одессы в северных районах области в 1942 г.»¹ В статье на основе советских, румынских и немецких документов, многие из которых были впервые введены в научный оборот, рассматривалась судьба около 35 тыс. одесских евреев, которые в первой половине 1942 г. были депортированы в товарных поездах румынскими оккупационными властями в район станции Березовка (Одесская область), откуда они были затем направлены в разные села тогдашних Мостовского, Березовского, Веселиновского и отчасти Вознесенского районов (эти районы образовывали так называемый «уезд Березовка») и главным образом в январе—июне 1942 г. уничтожены здесь отрядами самообороны (*Selbstschutz-Abteilung*), созданными так называемой зондеркомандой СС «Р» из числа местных немцев (фольксдойче).

Эти события нашли отражение в многочисленных документах, как опубликованных, так и неопубликованных; из числа последних ниже публикуются четыре документа, которые, на наш взгляд, наиболее показательны и точно иллюстрируют вышеупомянутую тему. Первый документ — это показания одессита Владимира Бирмана, содержащие описание условий, в которых происходила депортация евреев в «уезд Березовка», а также условия их содержания в тех селах, в которые их пригоняли². Два других документа — это показания бывших членов отряда «самообороны», созданном СС (участковая команда XI/*Bereichskommando XI*) на хуторе Новая Америка (Веселиновский район) Рафаила и Петера Гекк (Хекк), которые принимали активное участие в расстрелах одесских евреев, содержавшихся в разных селах «уезда Березовка». Четвертый документ — это показания бывшего полицейского села Новопетровка (Веселиновский район)

¹ Александр Круглов, «Депортация и уничтожение евреев Одессы в северных районах области в 1942 г.», *Проблеми історії Голокосту: український вимір*, № 9 (2017): 68–99.

² См.: Иосиф Каплер, *Пути смерти (записки узника гетто)* (Москва, 2005), http://www.nasledie-rus.ru/red_port/00106.php###.

Яковенко. Этот документ показывает, что активное содействие убийствам евреев оказывали и местные украинские полицейские.

Эти документы соединяют в себе как познавательный, так и чувственно-эмоциональный аспекты. С одной стороны, содержащиеся в публикуемых документах детали и подробности дают возможность получить определенную информацию о трагедии евреев, а с другой — позволяют прочувствовать эту трагедию, проникнуться ею, эмоционально ее воспринять. В публикуемых документах сохранены орфография и пунктуация оригинала.

Документ 1. Из показаний 31.3.1944 г. в качестве свидетеля Владимира Бирмана³

11 февраля 1942 г. я был пригнан в предпоследнем этапе со всеми евреями с Одессы в Мостовое на расстрел. По дороге нас сопровождали румынские жандармы, которые на каждом километре делали привал, чтобы нас ограбить. За ними, т.е. румынскими жандармами, ехали повозки местного населения, которые покупали отобранные вещи. Видны были такие картинки: мужчины в подштанниках, без пальто и костюма, женщины без туфель, дети босиком без ботиночек и галош. Это все по дороге отбирали румынские жандармы и помогали им мальчишки, сопровождая нас криками: «Уже кончилась ваша большевистская власть». На каждом шагу лежали трупы стариков, старух и детей. Шли с нами много русских женщин, мужья которых были евреями и по закону эти дети смешанных браков тоже должны были пойти на расстрел. Мать, понятно, не хотела оставить детей (морозы были ужасные) и пошла вместе с детьми на расстрел.

Женщины рожали по дороге. Лично имел место такой случай: на привале в нескольких километрах отсюда женщина прибежала, что её дочь рождает. Действительно, когда я подошел к этой женщине (помню фамилия Глазер) ножки ребенка уже показались и мне пришлось вытянуть только головку. Через 10 минут нужно было двинуть дальше, но место не отошло, и женщина, не поднятая, лежала на снегу. Подходит румынский жандарм, говорю ему, что место не отошло и что через пять минут пойдем. На это жандарм одной пулей в голову убивает молодую женщину и прикладом убивает ребенка и когда мать бросается на труп своей дочери, убивает и ее. Знаю, что жила она в Одессе на Пересыпи и что муж ее был мобилизован в Красную Армию как старший лейтенант. Нас погнали дальше. Я оглядываюсь и вижу, как мальчишки как саранча бросились на эти еще не остывшие два трупа, чтобы содрать с них последнюю рубашку.

Когда пригнали нас в Мостовое, загнали в здание бывшего райисполкома. Дом был не отаплив, без окон, дверей и стекол. Тут же встретила местная

³ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 7021, оп. 149, д. 38, л. 77–78.

полиция. «Предлагали» они каждому «продать» пальто, костюм и т.д., убеждая каждого из нас, что эти пальто или костюм уже не нужны, ибо завтра или послезавтра ведут нас на костер, и действительно жутко было смотреть на недалеко от нашего «помещения» пылающий костер, а главное на запах человеческого горящего тела. Никогда этого не видел и не испытал, но этот запах меня еще преследует.

Каждый день утром приходили румыны-жандармы взять партию и повести на расстрел. Люди отдавали последнее с себя, чтобы выкупиться пойти на следующий день. Стягивали с себя сапоги, белье, пальто, чтобы только пойти на следующий день. Когда пришли за евреями, то мы все прятались по конюшням, в МТС, в снегу, но за нами гнались полицией местные, не могу сказать, кто из них, ибо я их не видел и ни они меня, ибо если бы только заметили, то я бы уже не смог писать это показание... Знаю из людей, которые вырвались из ямы, что до самой ямы (3 км отсюда — хутор Веселое) сопровождала евреев полиция, а уже у самой ямы встретили евреев немцы в военной немецкой форме с знаками фашистской организации. Были среди этих немцев и наши колонисты-немцы, которые хотели выслужиться у новой фашистской власти и превосходили еще своими зверствами своих братьев по крови.

Как там происходили убийства, тоже знаю со слов знакомого еврея, который чуть недавно скрылся, перед приходом немцев и еще не встретился с ним. Вот что он мне сказал: привели их в Веселое (деревня недалеко отсюда) и загнали всех в один сарай. Там всех донага раздели — снимая как с мужчин, так и с женщин даже самую порванную рубашку — забирая все и выводя каждый раз по 6 человек на расстрел. Каждый взрослый человек получает пулю в голову — детей же добивают прикладом, по-видимому, чтобы сэкономить пулю. Их же сейчас бросали на пылающий костер. Люди, когда выходили из этого сарая, от испуга, не дожидаясь своей пули, бросались прямо в костер. Так погиб профессор Петрушкин из Одесского университета, который перед смертью просил меня передать его сыну — капитану Красной Армии, чтобы он мстил за смерть своего отца. Погиб же тогда профессор Одесского университета невропатолог Бланк и много врачей. Это было 19 марта 1942 г., я же был спрятан у одного врача, который с риском для своей жизни спас меня.

Что же касается граждан местного населения, то большая часть отнеслась очень сочувственно к евреям. Многие же, в особенности полиция, отбирали все у евреев и даже расстреливали. Так, например, Кипняк Коля имеет на своей совести по крайней мере несколько сот жертв. Он всегда являлся «охотником» и там, где даже румынские жандармы отказывались расстреливать детей — он это сделал. Более подробно я уже вчера изложил в прокуратуру военную. Были замешаны полицией — Демешин, Ивангородский и еще некоторые, но я их хорошо не знаю, я их сам очень боялся и избегал их.

Расстреливала евреев также одна бывшая комсомолка Кузьмицкая, которая расстреливала первую еврейку, попавшуюся на глаза, если ей понравилось ее пальто, кофточка и туфли. Знаю, что уехала в Бессарабию. Грабил и выдавал евреев и русских партийных Маринеско — один содержатель ресторана, бывший механик в МТС. Когда евреи прятались, то многие из населения их скрывали, а другие указывали. Так, например, к последним принадлежит одна Маруся — фамилии не знаю. Работает в бане. Об этом мне тоже рассказывали евреи [...].

Документ 2. Из показаний 25.4.1950 г. активного участника расстрелов одесских евреев Рафаила Гекка (Неск)⁴

Однажды утром в конце февраля месяца 1942 года, точно я сейчас дату не помню, к нам в помещение отряда «Сельбшутц»⁵ приехали из районного центра — села Раштадт немецкий комендант Штетлер⁶, старший полицейский районной полиции «Сельбшутц» Керднер Петр и два немца из личной охраны Штетлера — Кресс и Кари Валентин. Штетлер был вооружен пистолетом, а Керднер, Кресс и Кари имели при себе автоматы. Немецкий комендант Штетлер приказал нашему начальнику отряда «Сельбшутц» Фрелих Адаму Антоновичу срочно вызвать из квартир 12 человек полицейских, что и было немедленно исполнено. В числе вызванных полицейских был и я — Гекк. Одновременно с вызовом полицейских комендант Штетлер дал приказание приготовить три подводы. Когда все вызванные полицейские собрались в помещении отряда «Сельбшутц», Фрелих Адам выдал каждому из нас по винтовке и по 25 штук патронов, которые я также получил. После раздачи оружия немецкий комендант Штетлер приказал всем собравшимся полицейским сесть на приготовленные подводы и следовать за ним.

В селе Новая Америка Штетлер нам ничего не сказал, на какую карательную операцию мы едем вместе с ним, но когда часов в 11 дня мы на подводах прибыли в деревню Сухая Балка, то Штетлер построил всех полицейских на улице и объявил, что сегодня под его руководством мы будем расстреливать евреев, которые привезены румынами из гор. Одесса и размещены временно в сараях в деревнях Сухая Балка, Степановка и Ильинка. Евреи содержались в тесноте в сараях, у которых крыши были полураскрыты, полы покрыты снегом и льдом. Измученные люди страдали от холода и истощения. Часть евреев находилась в пустых квартирах в деревне Подольянка. Все эти деревни до 1941 года имели один общий колхоз и входили в состав Веселиновского

⁴ Архив управления Службы безопасности Украины в Николаевской области (далее — АУСБУНО), ф. 11811, д. 842, л. 24–30 (дело по обвинению Гекк Рафаила Бенедиктовича).

⁵ Правильно: «Зельбштшутц»/Selbstschutz — «самооборона».

⁶ Унтерштурмфюрер СС Йоганн Штеттлер (Johann Stettler) в 194–1942 гг. был заместителем фюрера участковой команды XI (Bereichskommando XI) в Раштадте (ныне село Поречье Веселиновского района Николаевской области).

района Одесской области. Расстояние между деревнями было небольшое – полтора-два километра.

Объявляя нам место и порядок расстрела, комендант Штетлер сказал, что евреи будут расстреливаться в 800 метрах от деревни Подолянка возле большого сухого каменного колодца глубиной примерно 12 метров. Расстреливать будут он, Штетлер, старший полицейский Керднер и немцы из личной охраны Штетлера – Кресс и Кари Валентин. Полицейские из отряда «Сельбшц» села Новая Америка Фрелих Адам, Браун Людвиг и Ренер Яков по приказанию Штетлера должны помогать расстреливать евреев из имевшихся винтовок. Остальные полицейские из отряда «Сельбшц» села Новая Америка как-то: Штикер Евгений, Келлер Адам, Лейднер Иван, Вильд Никодим, Гарехт Роман и Сайферт Антон должны группами приводить евреев из деревень к месту расстрела, подгонять евреев прикладами к колодцу, в котором горела специально припасенная солома и после расстрела сталкивать их в горящий колодец. На меня, Антона Христиана, Марца Федора и Браунагеля Ивана немецкий комендант Штетлер возложил обязанность охранять место злодеяния, где происходил расстрел евреев и сбрасывание их трупов в горящий колодец. Мы с оружием в руках должны были следить за тем, чтобы никто из обреченных на казнь евреев не убежал, а также наблюдать за тем, чтобы никто из местных жителей не проник за запретную зону и не стал бы невольным очевидцем совершенного нами злодеяния над евреями.

Всего по этому зверскому плану, составленному немецким комендантом Штетлер, возле деревни Подолянка в течение 3–4 часов нами было расстреляно и затем сброшено в горящий колодец человек 300 евреев. За точность названного количества казненных евреев я не ручаюсь, так как после совершения нами злодеяния среди полицейских села Новая Америка ходили слухи о том, что нами было расстреляно 280 человек и даже называли 400 человек.

Среди расстрелянных евреев было много матерей с грудными детьми. Матерей расстреливали из автоматов Керднер Петр, Кресс и Кари Валентин. Они же расстреливали и других. Грудных младенцев на руках у обезумевших матерей расстреливал из пистолета сам Штетлер. Среди зверски уничтоженных евреев были подростки, парни, молодые девушки, женщины и мужчины разных возрастов, а также дряхлые старухи и старики. Были среди них и целые еврейские семьи. Перед расстрелом лучшая одежда насильно снималась с жертв и складывалась на месте злодеяния. Таким образом, многие расстреливались в нижнем белье.

Штетлер перед расстрелом ограбил евреев, причем сделал он это обманым путем. Штетлер объявил евреям, что если они отдадут ему золотые кольца, браслеты, медальоны, золотые вещи, деньги и другие принадлежащие им ценности, в том числе и часы, то он им сохранит жизнь и расстреливать не будет. Евреи поверили этому обману и сдали Штетлеру все свои ценности,

которые он после увез с собой в немецкую комендатуру. Отобрав ценности у евреев, Штетлер тут же дал команду расстрелять их, что и было исполнено.

Место расстрела представляло из себя страшную картину. Душераздирающие крики и вопли умирающих евреев были слышны далеко за пределами места злодеяния. Многие евреи, чтобы ускорить конец своим страданиям, подходили к горящему колодцу и, не дожидаясь выстрела, сами бросались в указанный колодец. В том случае, когда окровавленные евреи падали после выстрелов возле колодца, Штетлер заставлял самих евреев сбрасывать трупы и раненых в горящий колодец. Когда расстрелы были закончены и трупы замученных жертв сброшены в горящий колодец, немецкий комендант Штетлер приказал старосте села Сухая Балка, фамилию его я забыл, засыпать колодец землей, что и было сделано в нашем присутствии. Потом тот же Штетлер построил всех участников расстрела евреев и строго объявил, чтобы мы никому ничего не рассказывали об уничтожении нами евреев и держали это в тайне. Затем мы сели на свои подводы и разъехались по домам.

Как я заметил, немецкий комендант Штетлер отнятую им одежду у евреев отдал старосте деревни Сухая Балка. Куда девал одежду староста, мне не известно. После моего отъезда с места расстрела евреев Штетлер вместе со старшим полицейским Керднер Петром, Кресс и Кари Валентином оставался еще на месте злодеяния...

Второй раз я участвовал в массовом расстреле евреев вблизи села Ястребиново Вознесенского района Одесской области. Было это в середине марта месяца 1942 года, точно я сейчас дату не помню.

По приказу немецкого коменданта Штетлера на расстрел евреев было мобилизовано свыше 100 полицейских, прибывших с винтовками на 30 подводах из сел Новая Америка, Раштат и Мюнхен. В числе приехавших полицейских был и я – Гекк. Всего было расстреляно в этот раз примерно до 500 человек евреев, в том числе старики и дети. Так как все полицейские для удобства расстрела евреев были разбиты на группы по 8–10 человек, то я – Гекк вместе с 9 другими полицейскими стрелял из винтовки по группе евреев, в которой насчитывалось 50–60 человек. Обреченные на казнь евреи, как и в первом случае массового уничтожения евреев, в котором я участвовал, содержались в каменных сараях в деревне Ястребиново, где крыши были раскрыты и люди валялись на полу, покрытом льдом и снегом, умирая от холода и голода. Специально выделенная группа полицейских в количестве 25 человек насильно гнали евреев из сараев к месту расстрела, где они подводились к цементированным колодцам глубиной от 25 до 30 метров, расстреливались по команде коменданта Штетлера и сталкивались в колодцы. Душераздирающие крики и вопли евреев разносились по местности.

Перед тем как расстрелять евреев, Штетлер отнял у жертв золотые вещи, ценности и деньги, а также другое имущество. Мешки же, в которых находились вещи евреев, отдал помощнику старосты Фрейлиху Матвею

Антоновичу. Что же касается отнятых ценностей, то Штетлер увез их с собой в комендатуру.

Расстрел и подготовка к нему длились часов шесть.

По окончании расстрела евреев Штетлер и его приближенные остались на месте для сжигания трупов в колодцах, я же вместе с полицейскими из села Новая Америка выехал домой.

Снятую одежду с евреев после привезли в помещение немецкой комендатуры, продезинфицировали и раздали немцам, проживающим в селах Новая Америка, Раштат и Мюнхен. Из награбленных вещей я лично получил от старосты села для своей семьи детское пальто лет на 14, шерстяной женский платок и мужские кожаные полуботинки. Помимо этого, на месте совершенного злодеяния над евреями немецкий комендант Штетлер мне и каждому участнику расстрела евреев выдал по 3 немецких марки.

Документ 3. Показания бывшего члена отряда самообороны хутора Новая Америка Петера Хекка о расстреле одесских евреев, содержащихся в селе Подолянка⁷

[...] В начале 1942 г., зимой, в январе или феврале, точно вспомнить я не могу, мы и другие полицейские отряда самообороны Новой Америки по приказу Адама Фрелиха на двух или трех санях или повозках — точно я вспомнить не могу — поехали из Новой Америки в Подолянку, чтобы расстрелять советских граждан, которые находились в конюшне села Подолянка. Мы поехали через село Сухая Балка. У меня и других полицейских были винтовки русского образца, которые нам перед отъездом из Новой Америки выдал Адам Фрелих. Вместе с винтовкой Адам Фрелих выдал мне и патроны для винтовки. Сколько патронов я получил, я уже не знаю.

Когда мы прибыли в Подолянку, мы все остались близ конюшни. Затем по приказу Адама Фрелиха мы выгнали людей из конюшни и велели им построиться в колонну. Среди этих людей были женщины, дети и старики. Почти все они были евреями. Кто кроме меня выгонял людей из конюшни, я вспомнить не могу. Затем все приговоренные к смерти люди были отведены к заброшенному колодцу за селом Подолянка. Я не вел людей, а ехал на санях или повозке слева от колонны [...] Когда я ехал рядом с колонной, я наблюдал за людьми в колонне. Их было около 200, точное количество я указать не могу, в основном женщины, многие из которых несли на руках маленьких детей. Они не знали, куда они были доставлены, поэтому они шли молча, с поникшей головой. Женщины были закутаны в платки, так как была зима, и было очень холодно. Люди должны были остановиться в 50 метрах от колодца. Адам Фрелих по приказу коменданта Штетлера заявил им, что кто сдаст ценности и деньги, тому будет сохранена жизнь. Надеюсь

спасти свою жизнь, люди начали отдавать ценности и деньги. У тех, кто это не сделал, они были отобраны. Ценности и деньги у людей отбирали Адам Фрелих и я. Ценности и золото были сложены на расстеленное одеяло. Когда ценности были отобраны, людей заставили раздеваться до нижнего белья и группами отводили на край колодца. Полицейские, которых было столько, сколько приводили людей к колодцу, убивали их выстрелами в затылок. Сначала были расстреляны люди, которые не сдали никаких ценностей. Я и Фрелих подошли к людям, которые сдали золото и ценные вещи и пообещали им, что они останутся в живых, если отдадут еще золото и ценные вещи. После этого некоторые из них отдали еще несколько ценных вещей. Когда все золото и все ценные вещи были сданы, также теми, кто второй раз отдал ценные вещи, эти люди также должны были раздеться до нижнего белья и после привода к колодцу были расстреляны. Я лично застрелил из винтовки 4 женщин и одну женщину ранил в плечо — в правое или левое, я уже не знаю.

Во время всего расстрела я находился среди полицейских и убивал укаленных людей. Кто из полицейских стоял рядом со мной и расстреливал людей, я не знаю; я на это не обращал внимание. Я стоял в ряду полицейских справа, спиной к селу Подолянка и лицом к колодцу. Вид убитых женщин я не могу описать, так как люди подводились так, что они стояли спиной ко мне.

Картина расстрела была ужасной. Люди, у которых не было маленьких детей, до самого расстрела молчали и не поднимали головы. Глаза женщин, у которых были маленькие дети, были безумными и страшными. Когда женщины с детьми были приведены к колодцу на расстрел, Петер Гертнер из своего пистолета сначала убивал детей — так, чтобы не женщины, а только дети были поражены. Он расстреливал детей, когда они были на руках у матерей. Матери, которые держали на руках трупы своих детей, кричали от ужаса и сходили с ума. Затем полицейские выстрелами в затылок расстреливали матерей.

Документ 4. Из показаний бывшего полицейского в селе Новопетровка (Веселиновский район) Яковенко на предварительном следствии в 1944 г.⁸

В марте 1942 г. в селах Н-Петровка и Первенец происходил массовый расстрел советских граждан, где я был организатором этого расстрела. За три дня до расстрела из немецкой колонии Вормс в село Ново-Петровку приехал немецкий комендант... Он подошел ко мне и заявил, чтобы я создал условия, необходимые для расстрела советских граждан. Я в свою очередь коменданту заявил, что все подготовлено, после этого комендант уехал, а я вызвал

⁷ Bundesarchiv (BArch) B162/2314, Bl. 316–319.

⁸ АУСБУНО, ф. 1945, д. 1130 (Протокол допроса обвиняемого Яковенко В. М. 5 июня 1944 г.).

к себе полицейского с х. Первенец Устинского Владимира, но ему уже кто-то приказал подготовить яму, и тут же я вызвал к себе бригадира Бондаренко Савелия, которому объяснил, что надо вырыть яму для расстрела советских граждан и указал ему место. Бондаренко взял колхозников и послал в указанное мною место копать яму. На третий день комендант обратно приехал к нам в село вместе с немцами около 20 человек... Я подошел к коменданту, который мне заявил, что сейчас будет производить расстрел граждан, содержащихся в конюшне. Я безусловно ему ответил, что возражать против такого мероприятия не намерен, только нужно расстреливать на краю хутора. На это комендант дал свое согласие. Я ему указал подходящее место, где бы можно было расстреливать советских граждан. После того как вопросы о месте расстрела были мною разрешены, немцы из сарая вывели примерно 50 человек, отвели метров 100 в сторону и объявили, у кого есть марки и золото отойдите в сторону. Некоторые советские граждане отошли в сторону, а тех лиц, которым нечем было откупиться, ставили в колонку по 5–7 человек, стреляли разрывной пулей в затылок, сразу несколько граждан падало, а кто не был застрелен, в того стреляли вторично. Таким образом повторяли несколько раз. Закончился расстрел граждан, не имеющих золото, стали раздевать и тех граждан, которые откупились, и также ставили в колонку и расстреливали. В первый день расстрела было зверски уничтожено мужчин 100 человек, женщин 40 человек и детей от грудного и до 10-летнего возраста 10 человек.

Детей не расстреливали, а их убивал дрючком немецкий полицейский по имени Николай. В этом расстреле советских граждан принимали участие немцы около 20 человек, я и полицейский хутора Первенец Устинский Володя.

После расстрела советских граждан, чтобы скрыть свои следы преступления, я организовал вывоз из села трупов в заранее приготовленную яму.

После того как немцы-палачи из села выехали, я обеспечил охрану оставшихся еще в живых советских граждан, обреченных на смерть. Я выделил патрулей для охраны граждан — Бондаренко Михаила и Ляшенко Федора Кирилловича, дал им инструктаж, чтобы они никого из советских граждан, обреченных на смерть, из сарая не выпускали, и всех задержанных подозрительных советских граждан в селе приводили в сарай. На этом мой трудовой день кончился.

На второй день к нам в село обратно приехал этот же состав 20 немцев и комендант. Приехали они к сараю, где содержались советские граждане, к ним подошел я и заявил, что яма готова, и указал ее место нахождения.

Тут же немцы всех советских граждан выгнали из сарая и конвоем повели к яме. Я шел вместе с немцами, указывал коменданту место нахождения ямы. Когда привели всех к яме, то повторяли тот же процесс, что и в первый день расстрела, то есть отобрали золото, раздевали донага и в затылок по

несколько человек расстреливали. Всего на второй день было расстреляно около 350 человек, из них мужчин 100 человек, старух и девушек 230 человек и детей от грудного до 10-летнего возраста около 20 человек. Детей также убивал немец Николай дрючком. В этом расстреле принимали участие немцы, полицейский Устинский и я.

После расстрела советских граждан я постарался скрыть следы своей черной работы. Я приказал бригадиру Бондаренко привезти конопля, что и было сделано. Подвезли два воза конопля, обложили трупы коноплей и подожгли.

ПЕРЕКЛАДИ

10.33124/hsuf.2018.10.08

Венді Лауер

ПОГРОМИ, НАСИЛЛЯ НАТОВПУ ТА ГЕНОЦИД У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ВЛІТКУ 1941: ІСТОРІЯ, ПОЯСНЕННЯ ТА ПОРІВНЯННЯ¹

У цьому есе авторка оприлюднює нові дослідження, а також розглядає існуючі інтерпретації історії погромів в Україні під час Голокосту. Зосереджуючи увагу на подіях у Західній Україні влітку 1941 р., дослідниця стверджує, що євреї були основними об'єктами переслідувань у регіоні, проте політика та рушійні сили як громадсько-го насилля, так і окупаційних сил змінювалися залежно від місцевості. Окрім потужного антисемітського заряду «жидобільшовизму», авторка досліджує також інші політичні, соціальні, психологічні та ідеологічні причини насильства. Вона звертає увагу на зріз суспільства, представлений серед погромників, а також на роль націоналістичних повстанців і німецьких окупантів. Авторка відслідковує відношення між масовими розстрілами, що їх провадили нацисти, та погромами, і стверджує, що відмінності між насиллям натовпу та геноцидом зазвичай не враховують зміну взаємодії цих двох явищ. Перетин та висока динаміка їх історії особливо помітні на Західній Волині, де, на відміну від сусідньої Галичини, кількість загиблих у масових розстрілах євреїв перевищувала кількість тих, хто загинув від погромів. Таким чином, наприкінці вересня 1941 р. у східній столиці, Києві, не було великих погромів, на зразок львівських «днів Петлюри», натомість був Бабин Яр.

Вступ

Протягом останніх 15 років дослідження Голокосту стосувалися переважно окупованих нацистами територій колишнього СРСР — цьому сприяв розпад Радянського Союзу та відкриття доступу до регіональних архівів нових незалежних держав, а також постали нові питання про форми масового насильства за межами загальновідомих

¹ Дана стаття була вперше опублікована англійською мовою: Wendy Lower, «Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons», *Journal of Genocide Research*, no. 13 (3) (2011): 217–246. Інститут «Ткума» висловлює подяку автору та видавництву Tator&Francis за люб'язано наданий дозвіл на публікацію цього тексту українською.

центрів знищення, як-от Аушвіц. Окрім зміни наших уявлень про центр та периферії Нацистської імперії в Європі, цей дослідницький зсув також поглибив наше розуміння динаміки насилля, яке було організованого державою та чинилося натовпом. Дискусія щодо колаборації була розширена завдяки соціально-історичному дослідженню на регіональних та мікроісторичних рівнях, що було втілено в праці Яна Гросса «Сусіди», яка пожвавила дебати про єврейсько-польські відносини². Якщо попередні праці майже виключно характеризували злочинців як нацистів чи німців, то зараз постає питання, у зв'язку з Єдвабне, чи мали вони бути присутніми, чи дійсно лише німці винні в Голокості?³

Звісно, «остаточне вирішення єврейського питання» було нав'язаною нацистами цілеспрямованою політикою геноциду⁴. Однак найлютіші прояви насилля виникали саме у Східній Європі, відкрито, та до них було залучене корінне населення. Таким чином, події, з яких складається Голокост, знаходяться на перетині німецької історії і різних місцевих та регіональних історій Європи. Таке твердження не має на меті звинувачувати когось у співпраці або мінімізувати роль нацистської Німеччини; скоріше це спроба пролити світло на те, що колективні вбивства однієї групи іншою є великою мірою соціальним явищем. Головне питання цієї статті — чи

² Jan Tomasz Gross, *Neighbors* (New York: Penguin, 2002). Анджей Жбиковський визначив тридцять вісім населених пунктів в околицях Єдвабне в західній частині Білорусі, де відбулися подібні звірства: Andrzej Żbikowski, «Pogroms in northeastern Poland: spontaneous reactions and German instigations», in *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBH, 2007), 315–354. Щодо «Jedwabne Debate» див.: Joanna Beata Michlic, «The Soviet occupation of Poland, 1939–1941, and the stereotype of the Anti-Polish and Pro-Soviet Jew», *Jewish Social Studies* 13 (2007): 135–176; Andrzej Żbikowski, «Jewish reaction to the Soviet arrival in the Kresy in September 1939», *Polin: Studies in Polish Jewry* 13 (2000): 62–72.

³ Див.: John Klier and Shlomo Lambroza, eds., *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (New York: Cambridge University Press, 1992). Нещодавно Кай Струве досліджував (використовуючи концепт колективної пам'яті, представлений Рейнхардом Коселлеком) погром як соціальний ритуал. Див.: Kai Struve, «Ritual und Gewalt: Die Pogrome des Sommers 1941», in *Synchrone Welten: Zeitenräume jüdischer Geschichte*, ed. Dan Diner (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), 228. Вільям Гарен також використовував теорію соціальних ритуалів у своєму дослідженні погромів, див.: William W. Hagen, «The moral economy of ethnic violence: the pogrom in Lwow, November 1918», in *Antisemitism and Its Opponents in Modern Poland*, ed. Robert Blobaum (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005), 124–147.

⁴ Для детального вивчення моделі «центр–периферія», яка підкреслює роль місцевих німецьких лідерів влітку 1941, див.: Jürgen Matthäus, «Controlled escalation: Himmler's men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the occupied Soviet territories», *Holocaust and Genocide Studies* 21, no. 2 (2007): 218–242.

відбувалися подібні акти колективного насилля, схожі на події у Єдвабне, у Західній Україні або деінде, і якщо так, то як саме і чому⁵.

Неподалік маленького містечка Єдвабне, на території розмежування нацистської та радянської імперій, сформувалася особлива модель антиєврейського насилля. На польських, румунських територіях та в країнах Балтії, що у міжвоєнний період перебували під радянським контролем та зазнали депортацій НКВС і масових вбивств в 1940 і 1941 рр., погроми стали спільною рисою перших днів і місяців «визволення» цих територій нацистами влітку 1941 р. Роль німців та інших сил осі (угорці, словаки, румуни) у розпалюванні насилля змінювалася залежно від місцевості. Західна Україна побачила одні з найгірших випадків насилля, і не лише в найбільшому місті регіону — Львові, а й у селах і містах, що розташовані на схід і південь від нього. Які подробиці цього насильства, та як вони пояснюються в останніх дослідженнях? Чи були це ситуативні фактори, або ж міжетнічна динаміка, що зумовила або загострила напруженість і призвела до масових вбивств? Чи нападали місцеве населення на євреїв відразу після того, як Червона армія залишила територію, ще до того, як туди прийшли нацисти? Чи вплинула на перебіг подій літа 1941 р. нещодавня радянська та більш давня історія погромів у цій частині України? Що можуть розповісти погроми в Західній Україні про історію насилля натовпу та геноциду в інших місцях? Ці питання досліджуються у двох частинах цієї роботи. По-перше, тут представлені різноманітні приклади погромів у Західній Україні, про які стало відомо з нещодавніх досліджень⁶. Цей емпіричний огляд

⁵ Нещодавня стаття вивчає ці питання в дослідженні колабораціонізму. Див.: Vladimir Melamed, «Organized and unsolicited collaboration in the Holocaust: the multifaceted Ukrainian context», *East European Jewish Affairs* 37 (2007): 217–248.

⁶ Погроми на Західній Україні були задокументовані в таких містечках: Бережани, Бібрка, Болахів, Борислав, Борщів, Бучач, Великі Межирічі, Глиняни, Городенка, Городок, Гримайлів, Делятин, Добромил, Дрогобич, Дубно, Жовква, Збараж, Зборів, Золочів, Кам'янка-Струмильська, Клевани, Коломия, Корець, Косів, Кременець, Львів, Мглин, Миропіль, Немирів, Обертин, Олевськ, Перемишляни, Самбір, Сарни, Сасів, Скалат, Станіславів, Стрий, Східниця, Терембовля, Тернопіль, Товсте, Хоростків, Чортків, Чуднів, Шубків, Яблуниця, Яворів. Багато погромів на Західній Волині були змальовані Реем Бренденом, див.: Ray Brandon and Wendy Lower, eds., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 93. Погроми задокументовані в німецьких військових записках та записках поліції СС, переважно в рапортах айзатцгруп, описують події як погроми або локальні антисемітські дії, як-от «вбивства», «жорстоке поводження», «ексцеси», «криваві бані», «плюндрування» та спалення синагог. Див.: «Ereignismeldung UdSSR, № 24 (від 16 липня 1941 р.)», у *Die «Ereignismeldung UdSSR» 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, eds. Michael Mallmann, Andrej Angrick and Jürgen Matthäus (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011). Іншим важливим джерелом документування погромів були свідчення євреїв, особливо ранні записи, виконані Інститутом єврейської

супроводжується порівняльним аналізом, в якому розглядаються різні міждисциплінарні пояснення насилля натовпу під час Голокосту в Східній Європі.

Погроми в Західній Україні являли собою переламний момент в історії війни, окупації, міжетнічних конфліктів та антисемітського насилля в регіоні. Замість того, щоб стверджувати, що погроми в 1941 р. ілюструють етнічний чи національний випадок участі у гедоциді, це есе виділяє регіональні відмінності в антиєврейських акціях, які були вчинені чоловіками та жінками різних класів, етнічних та релігійних груп Західної України. Українці становили переважну більшість населення регіону, і саме вони були основними учасниками погромів. Проте до цих дій їх часто спонукали німці, а в деяких випадках до них приєднувалися угорці та поляки. Більше того, інтерпретації погромів 1941 р. часто спотворюються через те, що за ними послідувало — більш масштабні систематичні операції, як-от масові розстріли чи депортації до центрів знищення, зокрема до Белжеця. Погромники та *геноцидники*, звичайні люди та державні службовці, працювали як разом, так і окремо, керувалися власними короткостроковими або довгостроковими мотивами та цілями. Нещодавні інтерпретації, які підкреслюють важливість динаміки від центру імперії до периферії в німецькому управлінні «остаточним вирішенням єврейського питання», повинні також враховувати важливий фактор ненімецьких громадян, який впливав на формування рішень нацистів та регіональні відмінності в історії Голокосту в Україні, особливо під час критичних місяців 1941 р.

Галичина

1 липня 1941 р. німці прибули в невелике містечко східної Галичини — Перемишляни, розташоване в сорока кілометрах на південний схід від Львова. Під час радянської окупації (з кінця вересня 1939 р. до

історії у Варшаві, наприклад, свідчення Урі Ліхтера, Archiwum ŻIH, sygn. 302/61, Zygmunt Tune sygn. 301/2242, на які було звернено увагу завдяки Рею Брендону. Погроми описуються у звітах радянської Надзвичайної державної комісії, і там було щонайменше одне розслідування стосовно Радянської України, яке свідчило проти погромників у Чернівцях: United States Holocaust Memorial Museum (далі — USHMM), Record Group (RG) 31.018M, roll 12. Українські джерела є нечисленними (Польові відділення ОУН-Б та звіти), зібрані: Ярослав Лялька та ін., ред., *Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади* (Львів: Просвіта, 1993). Серед них післявоєнні спогади, як-от відеоінтерв'ю в Yahad in Unum Archives, Paris. Дисбаланс джерел, які стосуються погромів, а також різний досвід та погляди на події поляками, українцями та євреями (не враховувалися німці) аналізуються в: Christoph Mick, «Incompatible experiences: Poles, Ukrainians, and Jews in Lviv under Soviet and German occupation, 1939–1944», *Journal of Contemporary History* 46, no. 2 (2011): 336–363.

кінця червня 1941 р.) єврейське населення зросло вдвічі, і досягнуло 6 000 осіб, що спричинило перевантаження на місцеві ресурси та житло, яке в основному несли місцеві євреї. У Перемишлянах існувала єврейська школа, але радянська влада закрила її в 1940 р. Більшість євреїв цього району були освіченими міськими мешканцями; вони були найбажанішими кадрами для радянської адміністрації. Комуністична ідеологія також була більш інтелектуально привабливою, ніж радикальні націоналістичні рухи з їхніми антисемітськими платформами⁷. У міжвоєнний період спостерігався високий рівень асиміляції серед євреїв, які, наприклад, відвідували польські гімназії та укладали міжетнічні шлюби. Проте під час радянської окупації євреї стали набагато більш помітними в місті, ніж були раніше, оскільки радянський уряд надав їм безпрецедентну можливість працювати на урядових посадах, які їм не дозволено було обіймати за часів Другої Речі Посполитої. Тим часом поляків як етнічну групу, інтелігенцію, яка вважалася антикомуністично налаштованою, а також заможних людей арештовували, багато з них були депортовані, а деякі вбиті. За винятком тих, хто належав до націоналістичних або емігрантських організацій, статус українців загалом підвищився⁸.

Через три дні після того, як німці прибули до Перемишлян, за свідченнями одного з євреїв, що вижив, «український натовп» кинувся на керівництво єврейської громади. Белзер Реббе (голова історичної династії хасидів), який у Перемишлянах шукав притулку після втечі з окупованої нацистами Польщі, насилу врятувався. Його синові не так пощастило, і його кинули в синагогу, що палала. На

⁷ Jan Tomasz Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002). Яків Літман був втікачем з Варшави, який перебрався в Перемишляни та був призначений радянською адміністрацією на посаду вчителя. Літманів опис єврейсько-польських стосунків під час радянської окупації у транскрипції його аудіоінтерв'ю (стрічка 4a.mpr3 CD4, 10.58/25.10, 27 червня 1982 р.), а також у автобіографії 1997 року, яка разом з іншими особистими записами родини нещодавно передана до архіву USHMM (USHMM, Litman Family Collection, арк. 35, 50). У перші місяці радянської окупації (жовтень-листопад 1939 р.) українці та євреї переслідували поляків у Львові, заявляючи про це, як про акти відплати, або ж просто як підтвердження усунення багаторічного «правителя». Спочатку радянський уряд це підтримував, проте потім змушений був контролювати спонтанні вияви антипольського насильства. Див.: Michlīc, «The Soviet occupation of Poland», 144. Про розділеність євреїв у міжвоєнній Польщі (враховуючи Галичину) та комплексність проблем, з якими вони стикалися, див.: Ben Cion Pinchuk, *Shtetl Jews Under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust* (New York: Oxford University Press, 1990); Dov Levin, *The Lesser of Two Evils: Eastern European Jewry under Soviet Rule, 1939–1941* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1995).

⁸ Christoph Mick, «Only the Jews do not waver»: L'viv under Soviet occupation», in *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBN, 2007), 247–249.

іншому боці дороги на палаючу синагогу з обуренням дивився шанований український греко-католицький священник Омелян Ковч. Декілька місяців потому він займався порятунком євреїв, що призвело до його арешту та подальшої страти⁹. Погромники знищили та пограбували багато єврейських будинків. Німецька військова адміністрація викликала єврейських чоловіків від кожної родини, і коли вони не зголошувалися на реєстрацію, тоді місцеві головорізи (ті, які не носили уніформи та орудували палицями або іншою імпровізованою зброєю) захоплювали жінок і кидали їх до місцевої в'язниці, де над ними знущалася українська міліція. Ті, хто вижив, погоджуються, що акти місцевого антиєврейського насилля почалися відразу після прибуття німців.

Люція Гросс Раубфогель написала про ці події одразу після закінчення війни:

Наша велика синагога та всі її прибудови були спалені. Полум'я піднімалося високо, спалюючи віконні рами, а лавки, на яких зазвичай сиділи наші діди, батьки та брати, тепер перетворювалися на попіл. Пожежа стала надзвичайною подією. Багато селян зібралося біля вогню з мішками, готуючись до грабунків, натовп віруючих християн зі своїми дітьми, пліч-о-пліч з німцями, які фільмували це приголомшливе видовище. Вітер переносив іскри від однієї будови до іншої, вогонь потріскував та невпинно піднімався в небо, а кістки перших жертв у цей час вже розсипалися. Селяни захоплено галділи, і як сарана накинулися на все, що до цього належало євреям. Вони грабували, крали, перебуваючи в якомусь неймовірному екстазі, вони протягом декількох хвилин знищили те, що пережило до цього декілька поколінь¹⁰.

Яків Літман, біженець з окупованої нацистами Польщі, що мешкав у Перемишлянах, згадував:

⁹ Сина звали Мойша. Бельцер Реббе був захований польською родиною, потім його замаскували та вивезли з міста офіцери угорської контррозвідки, див.: Yosef Israel, *Rescuing the Rebbe of Belz. Belzer Chassidus: History, Rescue and Rebirth* (Brooklyn, NY: Mesorah Publications, 2005). Див.: Shoah Foundation Visual History Archive (далі – SFVHA), Basia K. (відеосвідчення), 7 грудня 1997 р., Бруклін, Нью-Йорк, стрічка 1, сегмент 4; Israel L. (відеосвідчення), 6 листопада 1995 р., Бруклін, Нью-Йорк, стрічка 2, сегмент 33; Ida K. (відеосвідчення), 24 вересня 1996 р., Вест Оранж, Нью-Джерсі, стрічка 1, сегмент 18–20. Висловлюємо подяку Володимирі Меламеду за допомогу у дослідженні цього інтерв'ю. Про спалення синагоги та реакцію Ковча розповів Іван Фуглевич, український свідок подій, в якого автор брав інтерв'ю 24 липня 2005 р. та 8 жовтня 2010 р.

¹⁰ Люція Гросс (народилася 18 квітня 1926 р.) написала спогади відразу після визволення Німеччини, а потім в Ізраїлі (1946–1950 рр.). Рукопис із правками та примітками вперше вида-но польською мовою, перекладено англійською Магдаленою Нортон. Автор вдячний Жизелі Гросс Гелін (сестра Люції) за дозвіл зробити копію рукопису.

...щойно німці прийшли, вони підпалили синагогу і кидали євреїв у полум'я, передусім віруючих євреїв, яких вони забирали прямо з вулиць, визначаючи їх за зовнішнім виглядом. Перед початком війни в Перемишлянах проживало багато хасидів... Росіяни не надто чіпали їх протягом попередніх двох років, тож євреї трималися разом. Німці ж відразу кинулися на них¹¹.

Літман описував звірства, вчинені німцями та українцями, включаючи і свої власні страждання від рук двох українських міліціантів, які витягли його з черги за хлібом, кинули в підвал в'язниці і били його два рази на день протягом чотирьох тижнів. Він був помилково звинувачений у вбивстві братів Трофим'яків, «українських націоналістів, яких холоднокрівно вбила радянська поліція безпеки безпосередньо перед німецьким вторгненням»¹².

Самуїл Гольфард, який вів щоденник, був свідком подій у Перемишлянах, написав під час війни:

Участь українців у вбивстві сотень тисяч євреїв не піддається жодним запереченням. Під час німецького вторгнення вони самі поклали початок жакливим масовим вбивствам, у порівнянні з якими навіть жорстокість німців виглядала блідою. Це правда, що німці фотографували євреїв, кинутих в полум'я палаючих будинків. Проте в Перемишлянах виконавцями цього були українці. Якби їм дозволили, то вони і сьогодні вирізали б у своєму грабіжницькому запалі¹³.

Ці єврейські джерела є важливими свідченнями очевидців, які вказують на злочини, здійснені сусідами. Однак кожне свідчення містить певну частку суб'єктивності. Жертви потрапляли в жакливі обставини, які не дозволяли їм зрозуміти різницю в мотивах їхніх мучителів. Люція Раубфогель підкреслювала жадібність і лють селян, які грабували та руйнували єврейський маєток. Літман пояснював, що він був звинувачений у загибелі українських націоналістів, тим самим приписуючи причину насильства політичній помсті. Гольфард наголошував, що українці часто були ініціаторами та більш жорстоко поводитися під час насильств і грабежів, ніж німці. У своїх

щоденниках Гольфард критично ставився до всіх, хто був причетний до Голокосту, особливо до єврейської поліції, і в той же час представляв позитивний портрет поляків, які йому допомагали. Гольфард був інтелектуалом з Радому, польським патріотом, якого не особливо турбувало тяжке становище українського селянства, і після того, що він побачив і пережив у Перемишлянах, у нього не виникло причин змінити свою думку. У цьому та інших вищезгаданих джерелах взаємодія між німецькими окупантами та українськими погромниками залишається незрозумілою.

Через кілька місяців після спалення синагоги, 5 листопада 1941 р., німецький загін безпеки та підрозділ жандармерії організували масовий розстріл 500 єврейських чоловіків на околиці містечка в березовому лісі. Українська міліція допомагала в ідентифікації та арештах євреїв. Також міліція охороняла периметр місця розстрілу¹⁴. Геттоїзація, примусова праця та хвилі масових розстрілів продовжилися і в 1942 р., і потім аж до літа 1943 р., коли були вбиті останні євреї Перемишлян та навколишніх сіл. Деякі євреї, яким вдалося втекти до лісу, були згодом вбиті в українсько-польській громадянській війні та радянсько-німецькій партизанській війні, яка точилася на цих територіях навесні 1944 р. Українці, які підтримували Українську повстанську армію (УПА) і бажали «етнічно вичистити» Західну

¹⁴ Перші події, описані віцілими під час Голокосту, а також місцевими польськими рятівниками, частина з яких втратила своїх чоловіків, батьків, синів та дядьків під час цих вбивств. Існують певні розбіжності щодо віку жертв, які варіюються від 14 до 65 років, також один зі свідків датує вбивства жовтнем і визначає пунктом зборів єврейську школу, а не польську гімназію. Див.: SFVHA Basia K. (відеосвідчення), 7 грудня 1997 р., Бруклін, Нью-Йорк, стрічка 1, сегмент 4; Israel L. (відеосвідчення), 6 листопада 1995 р., Бруклін, Нью-Йорк, стрічка 2, сегмент 30–32; Esther L. (відеосвідчення), 6 листопада 1995 р., Бруклін, Нью-Йорк, стрічка 2, сегмент 35; Ida K. (відеосвідчення), 24 вересня 1996 р., Вест Оранж, Нью-Джерсі, стрічка 1, сегмент 28–30; Lynn W. (відеосвідчення), 11 жовтня 2001 р., Делрей Біч, Флорида, стрічка 1, сегмент 12; Michael S. (відеосвідчення), 14 листопада 1997 р., Варшава, Польща, стрічка 2, сегмент 46; Regina P. (відеосвідчення), 28 листопада 1995 р., Майами Біч, Флорида, стрічка 1, сегмент 28–29; Jacob L. (відеосвідчення), 13 червня 1995 р., Юніон, Нью-Джерсі, стрічка 3, сегмент 87. Деякі друковані джерела, а також додаткові свідчення євреїв та поляків, підтверджують, що вбивства дійсно мали місце, проте мають незначні розбіжності в масштабах та датах, див.: Danuta Dabrowska, Avraham Wein and Aharon Weiss, eds., *Pinkas Hakehillot: Encyclopedia of Jewish Communities, Poland, Eastern Galicia* (Jerusalem: Yad Vashem, 1980), 2: 442; «Przemslany», in *The Encyclopedia of Jewish Life Before and during the Holocaust*, ed. Shmuel Spector (Jerusalem: Yad Vashem, 2001), 2: 1035–1036; «Peremyshliany», in *Encyclopedia Judaica* (Jerusalem: Keter Publishing, 1971), 13: 277. Вбивства в листопаді були також описані німецьким жандармом, Бруно Семішем (Bruno Sämisch), який перебував під слідством та був засуджений владою Східної Німеччини на початку 1950-х рр., див.: свідчення Семіша від 3 лютого 1951 (Ministry for State Security BV Halle, Ast 5544, BStU001133–138, Urteilsurschrift, Strafsache gegen den Arbeiter Bruno Sämisch aus Muehlanger Landesgericht Dessau, and «Gründe», p. 1–5. BStU001133–138, Archiv Staatsanwalt des Bezirkes Halle, Fach no. 2052).

¹¹ Див.: транскрипцію аудіоінтерв'ю, 1982 р., стрічки 2–3, стор. 1–20 та автобіографію Літмана 1997 р.

¹² Див.: вступ Якова Літмана до свідчень Самуїла Гольфарда (USHMM, Litman Family Collection, арк. 3).

¹³ *Samek's Testimony, 1943* (вступ від 6 березня 1943). Самуїл Гольфард був застрелений наприкінці червня – на початку липня 1943 р., див.: Wendy Lower, *Samuel Goffard's Diary and the Holocaust in Eastern Galicia* (Lanham, MD: Altamira Press, 2011).

Україну, підозрювали, що євреї, які осіли в лісах, уклали союз з ворожими поляками або з радянською владою; поляки Армії Крайової не довіряли євреям, вважаючи їх прорадянськими, у той час як більшість радянських партизанів розглядали євреїв, що залишилися в живих, потенційними зрадниками батьківщини, бо вони були запламовані німецькою окупацією¹⁵.

Перемишляни були однією з щонайменше п'ятдесяти восьми єврейських громад, які постраждали від погромів влітку 1941 р. За оцінкою історика Дітера Поля, в інших частинах східної Галичини під час погромів загинуло понад 12 тис. євреїв, найбільше їх було у Львові, де приблизно 3–4 тисячі людей було жорстоко вбито в період від 30 червня до 25 липня 1941 р.¹⁶ Так само як і в Станіславові (Івано-Франківську), Золочеві, Дрогобичі, Бучачі та Тернополі, які розташовані поруч, у Львові євреїв звинувачували у вчинених радянською владою масових вбивствах українських ув'язнених, а також інших, чиї понівечені залишки були знайдені у в'язницях

¹⁵ Щодо «пороків» радянського режиму див.: Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010), 196. Голокост мав місце в контексті екстремального насильства на Галичині між поляками та українцями, також між українцями та представниками радянської влади, причому євреї часто опинялися між двох вогнів, їх вбивали за співпрацю з однією з «ворожих» фракцій. Повернення Червоної армії та вступ її руйнівних батальйонів загострило ситуацію в 1944 р. Приблизно 500 тис. українців було депортовано із Західної України між 1944 та 1949 рр.; 90 тис. українців було вбито, у той час як кількість поляків збільшилася приблизно з 10 тис. до 100 тис. див.: Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews and Ukrainians, 1919–1945* (Bloomington: Indiana University Press, 2002), 144–147; Jeffrey Burds, «AGENTURA: Soviet informants' networks and the Ukrainian underground in Galicia, 1944–1948», *East European Politics and Societies* 11, no. 1 (1997): 89–130; Timothy Snyder, «To resolve the Ukrainian question once and for all: the ethnic cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947», *Journal of Cold War Studies* 1, no. 2 (1999): 86–120; Timothy Snyder, «The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943», *Past and Present* 179 (2003): 197–234. Згідно з істориком Пером Рудлінгом (Per Rudling), спостерігається схожість між згадками вцілілих євреїв про сільські погроми на Західній Україні в 1941 р. і кампаніями УПА на Волині в 1943 р. В обох випадках знаряддям вбивств був переважно фермерський реманент, як-от ножі, вили та сокири, див.: Per Anders Rudling, «The OUN, the UPA and the Holocaust: a Study in the Manufacturing of Historical Myth's», *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 2107 (2011): 5. Документ представлено на щорічній конференції American Association for the Advancement of Slavic Studies, 12 листопада 2009 р., після опубліковано в Carl Beck Papers, літо 2011 р.

¹⁶ Останні дослідження інших вчених пропонують більші цифри, у діапазоні від 13 до 35 тис., із загальною кількістю погромів на Західній Україні 58 та у східній Галичині – 35, див.: Dieter Pohl, «Anti-Jewish pogroms in Western Ukraine: a research agenda», in *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBH, 2007), 306. Олександр Прусін оцінює кількість вбитих євреїв під час погромів влітку 1941 р. на рівні 30 тис. на території від Латвії до Бессарабії, див.: Alexander V. Prusin, *The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992* (New York: Oxford University Press, 2010), 151.

НКВС¹⁷. Деякі з цих міст вже мали нещодавню історію погромів, які відбувалися у співпраці з царською російською армією під час її відступу у 1915 р. та 1916 р., тож можна припустити, що історія воєнних дій, окупації та геополітичне розташування цієї території на багатонаціональному прикордонні сприяли більш екстремальним проявам насилля в 1941 р.¹⁸ Однак таке насилля не було постійним на цих прикордонних територіях, але скоріше було спровоковано конкретною кризою. Насправді більшість погромів після Першої світової війни (1918–1921) відбувалися за межами цього регіону, на територіях так званої смуги осілості, Львів був лише виразним винятком¹⁹.

Модель погромів у Західній Україні влітку 1941 р. є більш чіткою, порівняно з тими, що відбувалися за часів Першої світової війни. З'явилася більше документації, тому можна встановити їхні безпосередні причини. Радянський Союз проводив політику масових вбивств українських політв'язнів під час відступу. Нові німецькі окупанти та їхні українські союзники з Організації українських націоналістів (ОУН) були налаштовані очистити Україну від євреїв, яких вони вважали більшовиками, і з цієї метою організували антисемітські кампанії «відплати»²⁰. Той факт, що євреї, росіяни та поляки також були жертвами злочинів НКВС на Галичині та Волині було зручніше не помічати. Замість цього все зло, пов'язане з більшовизмом, було спроектовано на євреїв, як на нижчу расу та загрозу для інших²¹. Як правило, євреї були змушені ексгумувати тіла в'язнів, вбитих радянським режимом; у деяких випадках їм доводилося мити трупи і викопувати могили, щоб підготуватися до

¹⁷ Для більш детальної інформації щодо погрому в Золочеві див.: Marco Carynnyk, «All monstrous and hellish: the Zolochiv pogrom, July 1941», документ представлено на American Association for the Advancement of Slavic Studies Conference, 12 листопада 2009 р. Останні оцінки кількості ув'язнених і вбитих під час радянського відступу влітку 1941 р. у східній Галичині та східних Кресах називають числа від 20 до 30 тис. осіб, див.: Prusin, *The Lands Between*, 151.

¹⁸ Alexander V. Prusin, *Nationalizing a Borderland* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2005), 59–62.

¹⁹ Hagen, «The moral economy of ethnic violence».

²⁰ Антисемітська програма ОУН була більш чітко зафіксована в нещодавньому дослідженні Франциски Брудер: Franziska Bruder, «Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!» *Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1928–1948* (Berlin: Metropol Verlag, 2007), 32, 99–101; Karel C. Berkhoff and Marco Carynnyk, «The Organization of Ukrainian Nationalists and its attitude towards Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttiepyss», *Harvard Ukrainian Studies* 23, no. 3–4 (1999): 149–184; Marco Carynnyk, «Foes of our rebirth: Ukrainian nationalist discussions about Jews, 1929–1947», *Nationalities Papers* 39, no. 3 (2011): 315–352.

²¹ Joanna Beata Michlic, *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present* (Omaha: University of Nebraska Press, 2006).

релігійних поховань. У той час як євреї виконували ці жахливі завдання, місцевому населенню було дозволено вимістити на них свою лютю до ненависної радянської системи шляхом побиття євреїв кийками, палицями та іншими тупими предметами²². Ганна Діхтер, яка вижила в Бориславі, пояснювала, що німці прийшли 1 липня 1941 р., а 3 липня розпочався погром: «Мій батько та я були змушені мити тіла в'язнів, застрелених НКВС. Мій батько повинен був залишитися у в'язниці вночі; українці спалили його тіло сірчаною кислотою, всього протягом тих днів загинули 400 євреїв. Їх вбивали палицями та камінням, а не зі зброї»²³. Інший вцілілий, Йосип Ліпман, також із Борислава, стверджував, що «німці дали українцям можливість самостійно обирати способи для помсти євреям ... Русини спустилися з гір [з Карпат] і почали жорстокі масові вбивства ... використовуючи металеві палиці та кийки з цвяхами ... наша сім'я сховалася, сусіди врятували нас»²⁴. Змушувати євреїв виносити тіла з в'язниць не було лише львівською практикою, а відбувалося й у інших місцях, та було демонстрацією координованої німецько-української реакції. З розповідей вцілілих ми бачимо, що популярними були напади з самостійно виробленою ручною зброєю, вони мали локальний характер, були одним з видів побутового насилля, коли сусід нападав на сусіда.

За словами Філіпа Фрідмана, який вцілів під час Голокосту на Галичині, а також був одним з провідних істориків, залучення українців до цих подій розбивається на класові, освітні, вікові та політичні фактори. Люди діяли з різними мотивами та мали різні цілі, які спонтанно поєднувалися або були вміло експлуатовані німецькими та українськими лідерами. Новина про те, що в містах можуть відбутися акції проти євреїв, спонукали селян їхати до міста на возах, щоб забрати якомога більше награбованого. Пам'ять про відлуння погромів у Першій світовій війні та перед нею створила прецедент для спостерігачів та учасників погромів 1941 р., давши їм приклад для наслідування²⁵. Проте стереотип про жадібного українського селянина перекидає реальний стан речей та затінює справжніх

²² Redlich, *Together and Apart in Brzezany*, 101–102. Див.: Omer Bartov, «White spaces and black holes: Eastern Galicia's past and present», in *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, ed. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 318–353.

²³ SFVHA, Anna D. (відеосвідчення), лютий 1996 р., Бруклін, Нью-Йорк, стрічка 1–2, сегмент 19–21, 23, 25–26, 28, 30, 41–43. Цит. за: Vladimir Melamed, *Reflections on collaboration: the first days of pogroms in Lviv and Boryslav* (неопублікований рукопис).

²⁴ Melamed, «Organized and unsolicited collaboration in the Holocaust», 230.

²⁵ Struve, «Ritual und Gewalt».

відповідальних. У Делятині погром був організований місцевим учителем музики Славком Ващуком, а в Станіславові — професором Лисяком з місцевої викладацької семінарії. У Дубні вцілілий єврей означив своїх колишніх українських колег, які захопили місцеву адміністрацію та організували погром. У Тернополі лідерами насильств були український фармацевт, вчитель та інші представники місцевих еліт. Українські священники, судді та шкільні інспектори зверталися до німецької влади з проханням розпочати антиєврейські заходи. Антисемітська пропаганда входила до шкільних навчальних програм. У Збаражі «українські школярі вийшли з маршем на вулиці та прийшли на єврейське кладовище, де знищили надгробки»²⁶. Проте організація і здійснення насильств не були суто «чоловічими справами». Жінки також були серед нападників та організаторів погромів, як наприклад дочка відомого адвоката в Золочеві. Усі верстви суспільства брали участь у погромах: освічені та неосвічені, міщани та селяни, низький і середній клас, віруючі та світські люди, молоді та старі²⁷.

Посилання на українських погромників як на «натовп», очевидно, є неточним. Хоча й важко визначити конкретних осіб, які діють у складі групи, але все одно можна простежити участь організованих підрозділів, як-от учасників українських націоналістичних рухів. Нещодавні дослідження документально підтвердили антисемітську платформу українського націоналістичного руху та його історію антиєврейських дій на Західній Україні. Українські націоналісти (обидві фракції, як прибічники Степана Бандери, ОУН-Б, так і прибічники Андрія Мельника, ОУН-М) були корисними та вигідними місцевими союзниками для захисту території в перші місяці після вторгнення. Німецька військова розвідка та польові відділення опиралися на українських націоналістичних активістів (похідні групи), які приєдналися до них під час вторгнення, а також на місцевих українців, які симпатизували ОУН і приєднувалися до місцевих адміністрацій як міліціанти, лідери самопомочі та інші місцеві управлінські співробітники.

Дійсно, для багатьох українських націоналістів погроми влітку 1941 р. мали певну історичну правомірність через події Першої світової війни та післявоєнну долю лідера українського руху за незалежність Симона Петлюри. В агітаційній літературі ОУН, у таких публікаціях,

²⁶ Philip Friedman, «Ukrainian-Jewish relations during the Nazi occupation», in *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, ed. Ada June Friedman (New York: Jewish Publication Society, 1980), 176–208.

²⁷ Friedman, «Ukrainian-Jewish relations», 199.

як «Сурма» (заборонена польським урядом) українські письменники стверджували, що погроми, які відбулися під час української боротьби з більшовизмом (1918–1921), були викликані саме євреями:

*Ставлення євреїв до українського населення, їх дії спрямовані на русифікацію та ополячування, породили ненависть українського народу до євреїв та створили фундамент для погромів, проти яких невелика українська армія була безсилою. Тож замість того, щоб приймати театральні пози та проливати сльози, євреї та захисники і прихильники Шварцбарда [вбив Петлюру в 1926 році] повинні були бити себе в груди і взяти на себе частину відповідальності за погроми ...*²⁸

Це класичний приклад захисту, коли суб'єктність та провина проектується на фактичних жертв, а винні особи виставляються як «безпорадні». Офіційна українська преса також не була м'якшою у пропаганді Петлюри як національного мученика, а його вбивці Шварцбарда як єврейського більшовицького агента²⁹. Львівські погроми наприкінці липня 1941 р., які були названі «Днями Петлюри», закріпили цей цикл помсти. Таким чином, українське уявлення, що національно-визвольна боротьба була під загрозою єврейсько-більшовистських агентів корінилася у невдалій ставці на незалежність у Першій світовій війні; ця політична фрустрація та ворожнеча зростали з поширенням радянського комуністичного режиму на захід у 1939–1941 рр. Коли німецькі та українські військові прибули до Галичини, вони прагнули відновити порядок (або, як нацисти це бачили, нав'язати вищу цивілізацію), але також вони розпалили антиєврейські страхи та образи, які проявлялися вже давно у неявних формах.

Окрім вимог до очищення України від «єврейсько-московських елементів», у місцевій антисемітській пропаганді можна також знайти традиційні плітки: євреїв зображували як вбивць Христа, іноземних або радянських агентів, джерело епідемій та шахрайства. Усі ці звинувачення були спрямовані на те, щоб викликати певну реакцію та стимулювати до дій, як-от: помста, спокутування гріхів або мучеництво. Коли німці прийшли на ці території, деякі побожні українці сприймали німців як «божий дар», оскільки ті дозволили відновити церкви та релігійні традиції. Релігійний антисемітизм, придушений радянським

режимом, таким чином був відновлений³⁰. У Яблониці сільський священник підбурював своїх парафіян проповіддю, в якій він благословляв місцевих українців на утоплення євреїв і запевняв їх, що їхній вчинок буде «нагороджений раєм»³¹. У містечку Корець на Волині український націоналіст Митка Завірюха очолив погром у серпні 1941 р., за яким слідував масовий розстріл 350 єврейських чоловіків німцями. Бачили, як він бігав містом і проголошував, що його послав Бог, щоб покарати євреїв та знищити їх в Україні³². «Більшовик-євреї» зображувався як загроза національній державності та християнству, як зло, яке поєднувало образи конспіративної меншини (старійшин Сіону) з сатаною.

Щоб вирішити цю апокаліптичну кризу, євреї повинні були страждати, мали бути принесеними в жертву задля «добра та справедливості» християнського населення. Хоча на переконання історика Саула Фрідландера спокутуючий антисемітизм зосереджувався в Центральній та Західній Європі, деякі ключові аспекти його теорії також проявлялися і в Східній Європі, зокрема незвичайні комбінації апокаліптичного, конспірологічного світоглядів, які висловлювалися релігійними та світськими антисемітами. Це спокутування приймало різні форми, які були діючими як в Україні, так і в інших країнах Східної Європи, наприклад у Литві, коли ув'язнений неєврей, якого було заарештовано як радянського злочинця влітку 1941 р., міг бути звільнений, якщо надавав докази того, що вбив єврея, тоді це визнавалося демонстрацією вірності литовській нації³³. Історик Леонід Рейн виявив подібну картину в Білорусі, де деякі колабораціоністи пояснювали, що вони вбивали євреїв «для підтвердження своєї вірності німецькій владі»³⁴. Подібний тиск був одним з факторів, але не менш

³⁰ Friedrich Heyer, *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945* (Cologne: Rudolf Müller, 1953), 170–172; Karel Berkhoff, «Was there a religious revival in Soviet Ukraine under the Nazi regime?», *Slavonic and East European Review* 78 (2000): 536–567.

³¹ Yeoshua Gerthner and Danek Gerthner, *Home is No More: The Destruction of the Jews of Kosow and Zabie* (Jerusalem: Yad Vashem, 2000), 72. Цит. з онлайн-документа, опублікованого Shoah Resource Center, www.yadvashem.org. Підбурювання священником також можна знайти в Friedman, «Ukrainian-Jewish relations», 200.

³² Див.: Archiwum ŻIH, syg. 301/260, 301/2756. Про Митку Завірюху див.: Dov Bergl, «Thus was the city destroyed», in *Korits (Vohlin): sefer zikaron li-kehilatenu she-alah aleha ha-koret*, ed. Eliezer Leoni (Tel Aviv: Irgun Yotse-Korits be-Yisrael, 1959), 338–347. «Korzec (Korets' Rivne)», in *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, ed. Geoffrey P. Megargee and Martin Dean (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2012), 2: part A. Дякую Мартінові Діну за надання цих джерел.

³³ Struve, «Ritual und Gewalt».

³⁴ Leonid Rein, «Local collaboration in the execution of the «Final Solution» in Nazi-occupied Belorussia», *Holocaust and Genocide Studies* 20, no. 3 (2006): 394.

важливою була кримінальна сутність процедури та фанатична думка про страждання та принесення в жертву цілої нації. Довести свої антибільшовицькі, антирадянські переконання (тобто національну вірність) дорівнювало забрати життя єврея. Політичною спокутою або звільненням від гріха більшовизму було принесення людської жертви в подоби єврея, який втілював собою зло більшовизму³⁵.

Таким чином, серед учасників погромів у Західній Україні — тих, хто організовував, грабував, принижував та в багатьох крайніх випадках вбивав євреїв — можна було знайти фанатичних націоналістів, побожних християн, світських професіоналів, молодих, старих, громадських лідерів та сільських фермерів. Цей пласт суспільства складався з кримінальних елементів, хуліганів, бандитів та шахраїв, проте не вони були рушійною силою подій літа 1941 р., що є одним з найбільш тривожних і загадкових аспектів, неповністю вивчених дослідниками української історії.

Волинь-Поділля та Полісся

Подібна картина місцевого антиєврейського насильства спостерігалася і в сусідньому волинському регіоні, який також був окупований Червоною армією у вересні 1939 р. і пережив прискорену радянізацію напередодні приходу німців влітку 1941 р. Фундаментальне дослідження Шмуеля Спектора виявило 20 містечок цього

³⁵ Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939* (New York: HarperCollins, 1997), 82–83, 86–87, 90, 95. Текст Фрідландера фокусується на специфічному ідеологічному розвитку в Німеччині, переважно у вищому та середньому класах, у той час як визнання потужного та широкого впливу Протоколу Старійшин Сіону вважає виробом царської Росії. Він описує спокутування в расово-релігійних поняттях, «як звільнення від євреїв — у вигляді їх вигнання, або ж їх повного знищення». Можна поширити його аналіз до політичного та релігійного світогляду деяких східноєвропейців у 1941 р., які вірили, що проблеми виживання їх нації та церкви залежать від вигнання або знищення «жидобільшовиків». Ці антисемітські фантазії не були принесені німцями, але існували в літературі українських націоналістичних рухів, а також були знайдені в документах українців, хоча деякі з них були записані німецькими спостерігачами або німецько-контрольованими медіа. Релігійні церемонії також були політичним інструментом антисемітів та націоналістичних активістів. Для отримання інформації щодо німецького відродження релігії та місцевого антиєврейства див.: National Archives and Record Administration (далі — NARA), RG 242, T 501/R5/000518 (військова частина армії Південь, щоденник, запис від 19 липня 1941 р. (Army Group South, Occupied Rear Area, War Diary). Спостереження говорять про отождолення українцями євреїв із Сатаною: NARA, RG 242, T 501/R6/001143–4; листівки, що розповсюджуються 17-ю армією українською мовою: NARA, RG 242, T 501/R674/8308414. Додаткові німецькі звіти (RmfdbO) щодо антиєврейських настроїв українців див.: Центральний державний архів м. Києва, 3206–255–6. Hoyer, *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine*, 170–172. Про Полікарпа див.: Berkhoff, «Was there a religious revival in Soviet Ukraine», 549–550; Karel Berkhoff, *Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule* (Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004), 83–84.

регіону, де українські селяни вбивали євреїв та розкрадали єврейське майно. Способи насильств нагадували події часів масових заворушень 1918–1921 рр., коли місцеві жителі мали у своєму розпорядженні залізні палиці та кийки з цвяхами. У декількох випадках у 1941 р. цілі міста були знищені за сценарієм Єдвабне, але більш типовими були «традиційні» побиття, згвалтування та розграбування єврейських будинків, які супроводжувалися вбивством однієї або двох осіб³⁶. Винятковий випадок стався в Кременці, де українські націоналісти та їхні місцеві помічники вбили 300–500 євреїв, перш ніж втрутився командир німецької армії у відповідь на звернення євреїв. За словами Єгуди Бауера, українці в Кременці організували міліцію, щойно радянські війська залишили місто, і почали переслідувати євреїв, позбавивши їх хлібних талонів під час дефіциту. Після виявлення в місцевій в'язниці трупів 60 українців, яких було вбито радянською владою, помста євреям набула характеру згвалтувань та вбивств, які контролював підрозділ айнзатцгрупи С. Насильство тривало три дні³⁷.

У липні та серпні 1941 р. німецька політика «остаточного вирішення єврейського питання» розширилася, тепер вона стосувалася і жінок-єврейок, а також єврейських дітей. Таким чином, більшість із 12 тис. євреїв, які загинули на Волині в липні, були розстріляні німецькими військовими та силами СС, часто в поєднанні з погромами³⁸. Незабаром після прибуття вермахту до Луцька німці виявили 2 800 розчленованих трупів колишніх в'язнів НКВС. Згідно з доповіддю місцевого командира айнзатцгрупи С, українці, які пережили вбивства у в'язницях, повідомляли німецьким окупантам, що «євреї відігравали вирішальну роль в арештах та розстрілах». У короткий термін між відходом з міста радянських військ і прибуттям німців відбувалося масове розкрадання магазинів та численні підпали. Місцевий німецький військовий командувач звернувся до всього особового

³⁶ Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jewry, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990), 64–67.

³⁷ Yehuda Bauer, «Buczacz and Krzemieniec: the story of two towns during the Holocaust», *Yad Vashem Studies* 33 (2004): 263. Тімоті Снайдер погоджується, що «На Волині найбільш руйнівний погром відбувся у Кременці, де НКВС вбило близько 100–150 в'язнів перед своїм відступом, і залишені ними тіла вказували на жорстокі катування. Тут місцеве населення вбило близько 130 євреїв». Див.: Timothy Snyder, «The life and death of West Volhynian Jewry, 1921–1945», in *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, ed. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 91.

³⁸ Приблизне число ґрунтується на: Олександр Круглов, *Енциклопедія Голокосту* (Київ: Єврейська рада України, 2000), 30, 146; Snyder, «The life and death», 92.

складу підрозділу айнзатцкоманди з проханням допомогти забезпечити поставки та відновити порядок. 30 червня 1941 р. в результаті пошуку відповідальних за розкрадання та пожежі було заарештовано та розстріляно 300 євреїв та 20 мародерів. Через кілька днів, 2 липня, було знайдено трупи 10 німецьких солдат. Щоб помститися за «вбивство німецьких солдатів та українців, 1 160 євреїв були розстріляні загоном поліцейських і загоном солдатів»³⁹. Німці повідомляли, що багато українців допомагали у викриванні євреїв, а найкориснішими були некеровані мародери, особливо українська міліція, яка «жорстоко поводитися» з місцевим польським та єврейським населенням. У Рівному (та на Тернопільщині) українська міліція вбивала польські родини та поводила себе так, що навіть українські селяни називали їх більшовицькою бандою⁴⁰.

З німецької точки зору, місцеві карателі, грабіжники та політичні активісти мали бути контрольованими і експлуатованими. Проте влітку 1941 р. скоординована співпраця німецьких командувачів та українських лідерів була частіше стандартною ситуацією, ніж винятком. У волинському місті Клевани німецькі сили організували погром на другий день окупації. Українська міліція допомагала витягнути євреїв з їхніх домівок, а згодом будинки були розгромлені місцевими жителями. Євреїв вивели на головну площу, вишикували в п'ять рядів і розстріляли. Трупи євреїв віднесли до братських могил, а також до синагоги, де вони потім були спалені. У цих масових убивствах загинуло близько 500–700 євреїв⁴¹. Історик Тімоті Снайдер написав про Клевани, що «українці розповідали СС, які з будинків були єврейськими, і що всі євреї були комуністами. Близько 700 з 2 500 євреїв цього містечка були вбиті в перші дні окупації, їхні тіла залишили на вулиці на три дні, щоб їх їли собаки та свині»⁴².

³⁹ Hans Safran, «Komplizen des Genozids: Zum Anteil der Heeresgruppe Süd an der Verfolgung und Ermordung der Juden in der Ukraine 1941», in *Die Wehrmacht im Rassenkrieg: Die Vernichtung hinter der Front*, ed. Walter Manoschek (Vienna: Picus Verlag, 1996), 102.

⁴⁰ «Ereignismeldung UdSSR, № 24 (від 16 липня 1941 р.)», «Ereignismeldung UdSSR, № 43 (від 5 серпня 1941 р.)», in *Die «Ereignismeldung UdSSR» 1941*, eds. Mallmann, Angrick and Matthäus.

⁴¹ Виникнення і місця погромів у 1918 р. не були систематично порівняні з погромами 1941 р. Так чи інакше деякі помітні зв'язки були досліджені в роботі Mark Levene, «Frontiers of genocide: Jews in the eastern war zones, 1914 to 1920 and 1941», in *Minorities in Wartime*, ed. Panikos Panayi (Oxford: Berg, 1993), 83–117. Інформацію про погром у Львові 1918 р. можна знайти в: Hagen, «The moral economy of ethnic violence». Також див.: Sarunas Liekis, Lidia Miliakova and Antony Polonsky, «Three documents on anti-Jewish violence in the Eastern Kresy during the Polish–Soviet conflict», *Polin: Studies in Polish Jewry* 14 (2001), 116–149.

⁴² Snyder, «The life and death», 92.

Документація щодо залучення українських націоналістів до погромів на Волині–Поліссі є в дефіциті, переважно через те, що сам націоналістичний рух був розбитий та був змушений піти в підпілля в серпні та вересні 1941 р. ОУН не була єдиною націоналістичною групою, яка захоплювала місцеві адміністрації та брала участь у погромах. Прибічники українського повстання Тараса Бульби-Боровця, з «Поліської Січі», здійснювали антиєврейські акції вздовж українсько-білоруського кордону на Прип'ятських болотах. Згідно з дослідженнями Карела Беркгоффа, один 15-річний учасник Січі згадував: «Ми робили все, що вони просили. Я ходив скрізь, їздив скрізь, бився та стріляв євреїв, які до мене погано ставилися». На Січі була власна газета, в якій наприкінці 1941 р. оголосили, що «тепер паразитуючий єврейський народ було знищено»⁴³. Дослідник Джеред МакБрайд також документував погроми, які влаштувала Січ на північ від Житомира в Олевську. У цьому погромі всі пограбування, катування та вбивства євреїв було здійснено без участі німців⁴⁴.

У межах цілеспрямованої стратегії ОУН-Б впроваджували місцеву українську міліцію в Західній Україні, і в багатьох містечках та селах вона стала парамілітарною силою ОУН-Б. Вони прагнули знищити все, що, на їх думку, загрожувало українському національному суверенітету, включаючи вбивство старих еліт, комуністів та євреїв, влаштовуючи різанину на кшталт погромів⁴⁵. Наприклад, у подільських містах Бар та Шпиків українські міліціонери, які були пов'язані з ОУН-Б, носили націоналістичні символи тризуба на рукавах, ініціювали перші антиєврейські утиски, видавши наказ, що «всі євреї старші за сім років повинні носити білу зірку»⁴⁶.

Характер антиєврейських заходів та насильства, які можна було помітити в Західній Україні, був переважно результатом руху та

⁴³ Berkhoff, *Harvest of Despair*, 64.

⁴⁴ Фракція Бульби-Боровця була спадщиною націоналістичного руху на Західній Україні, конкретніше Української Народної Республіки, заснованої в листопаді 1917 р. та знищеної більшовиками. Див. документ Jared McBride, «Eyewitness to an Occupation: Collaboration and the Holocaust in Olev'sk, Zhytomyr», представлений на *International Conference: The Holocaust in Ukraine: New Resources and Perspectives* (Universite Paris IV-Sorbonne and Memorial de la Shoah, Paris, France, 1–2 October 2007).

⁴⁵ Bruder, «Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!», 146–148. Брудер цитує документ 3833 адміністрації ОУН на Західній Україні, знайдений у Центральному державному архіві м. Львів. Антисемітські листівки та загальні звіти в цих документах відповідають звітам ОУН-Б місцевих рівнів, знайдених у Державному архіві Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. Р-1151, спр. 1–2).

⁴⁶ Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (University of North Carolina Press, 2005), 91.

поширення як німецьких, так і українських окупаційних агентів. Українські націоналісти з ОУН-Б, багато хто з яких були свідками або чули про найбільший погром у Львові, продовжували рухатися на схід разом з німецькою армією і чинили ті самі дії в сільських масштабах. Місцевий активіст з ОУН-Б Гіндало Ковальчик з Рогачева (на південь від Новограда-Волинського) пояснював, що наприкінці липня або на початку серпня 1941 р. двоє українців, які були членами бандерівського руху, прибули зі Східної Польщі та негайно скликали збори в селі. Вони прибули туди, щоб організувати міліцію та зареєструвати своїх прихильників. На зборах один з місцевих чоловіків заявив, що німецька армія звільнила Україну від більшовизму, і настав час помститися євреям за радянські злочини. У Рогачеві напередодні нацистського вторгнення проживали кілька сот євреїв. Вони не пережили окупацію. Невідомо, чи відбувся погром до приходу німців або ж відразу після цієї зустрічі, організованої ОУН-Б⁴⁷. Автор щоденника, який був одним з членів ОУН-Б у батальйоні Нахтігаль, на своєму шляху зі Львова до Вінниці зазначав: «Під час нашого маршу ми побачили на власні очі жертв єврейсько-більшовицького терору, що підсилювало нашу ненависть до євреїв, і тому після цього ми застрелили всіх євреїв, які зустрілися нам у двох селах»⁴⁸.

Документація української міліції та націоналістичних сил, які вбивали євреїв незалежно від німців, демонструє, що антисемітська логіка переважала в Західній Україні влітку 1941 р. Це була традиційна практика знайдення цапа-відбувайла, але вже на новому рівні. Жахи радянського режиму не були перебільшеними, але перебільшувалася роль євреїв у цьому режимі. Жорстокість та лють місцевого населення поєднувалися із фашистською програмою окупантів. Той факт, що євреї також були серед тих, кого розстрілювали у в'язницях НКВС, не згадувався ні в німецьких, ні в українських звітах. Українські націоналісти з ОУН-Б та ОУН-М підтримували антиєврейську політичну програму, Україну для українців, і бачили своїм основним завданням у боротьбі за незалежність усунення з України більшовицької, московитської (російської), єврейської та польської загроз. Українські антиєврейські програми німців та українців, які вирости

⁴⁷ ДАЖО, ф. Р-1151, спр. 16 (Протокол допиту Г. Ковальчука, квітень 1942 р.). Антон Ахтанін, місцевий лідер, закликав до актів помсти проти євреїв, оскільки за його твердженнями євреї вбили його батька в 1930-х рр. Ахтанін був заарештований поліцією СД у грудні 1941 р. Його доля, як і доля Ковальчука, не зазначені в німецьких документах.

⁴⁸ Авторський переклад з німецької. Оригінал був перекладений з української за: Bruder, «*Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!*», 150.

на фундаменті брутальної радянської окупації, відрізняли цей період війни та окупації від Першої світової, коли погроми хоч і виникали, але в менших масштабах, і переважно на землях колишньої російської смуги осілості, менше в Австро-Угорській Галичині.

Збіг погромів та масових розстрілів, які досягли геноцидальних масштабів, передбачає декілька можливих варіантів висновків. Погроми були частиною нацистської стратегії, умисної спроби збільшити кількість вбивств євреїв за допомогою місцевих антисемітів та українських націоналістів. Погроми також були як причиною, так і наслідком радикалізації, яка відбувалася в німецьких колах, а також між німецькими та місцевими агентами. Зростання від одиничних вбивств до систематичних масових розстрілів також означало, що місця вбивств перемістяться з центрів міст на околиці, де ландшафт річок, лісів та ярів використовувався у практичних цілях (захищені місця збору, береги річок для поглинання куль і увігнуті частини ґрунту, які використовувалися як братські могили). Перші тижні антисемітського насильства як публічного видовища помсти, тріумфу та консолідації влади витіснив подальший геноцид. Ця ескалація перекривання масових насильств особливо помітна на Західній Волині, де, на відміну від сусідньої Галичини, кількість євреїв, загиблих під час масових розстрілів, перевищила кількість жертв погромів⁴⁹. Таким чином, наприкінці вересня 1941 р. у східній столиці — Києві — не було великих погромів, на зразок «днів Петлюри», натомість був Бабин Яр.

Зростання кількості масових розстрілів та зменшення кількості погромів відбулося, в основному, завдяки нацистським рішенням знищити радянське єврейство і, врешті-решт, збільшити присутність та міць сил поліції СС в окупованій Україні. Наприкінці липня права рука Генріха Гімлера в Україні, обергрупенфюрер СС та шеф поліції Фрідріх Єккельн, розширив обсяги масових розстрілів: якщо раніше розстрілювали дорослих єврейських чоловіків, то після почали розстрілювати і жінок, віддавши наказ Першій Бригаді СС вбити всіх радянських агентів у Новограді-Волинському, відзначивши також, що українська міліція повинна в цьому допомогти. Вони знищили 1 658 осіб, серед них 800 єврейських чоловіків та жінок, які були розстріляні під безпосереднім керівництвом Єккельна на березі річки Случ⁵⁰. Стосовно Бердичева, не було виявлено жодних німецьких свідчень, що там відбулися погроми до приходу німців. Німецький

⁴⁹ Pohl, «Anti-Jewish pogroms in Western Ukraine», 309.

⁵⁰ Lower, *Nazi Empire-Building*, 76.

військовий командир і підрозділи айнзатцгрупи С ініціювали перші напади на старих євреїв. Коли в серпні прибули сили Єскельна, тоді розпочалися систематичні заходи, включаючи геттоїзацію з подальшими масовими розстрілами і найстрашнішими бійнями, що відбулися 15–16 вересня. Здається, що при знищенні євреїв Бердичева не використовували ніяких хитрощів чи приводів.

У Житомирі, так само, як і в Києві, у контрольованих німцями україномовних газетах євреїв звинувачували в руйнуванні міста. В обох випадках військовий командир вимагав розплати, тож євреїв, перш ніж розстріляти, провели маршем через місто. Одним із найпоширеніших антисемітських тверджень у цих землях було те, що «єврейський» НКВС здійснював примусову колективізацію та був винен у голоді 1932–1933 рр. Також, якщо знаходили першу-ліпшу єврейську особу із записом у радянських установах, її публічно обвинувачували і судили за злочини Сталіна – тобто звинувачували в радянських звірствах. Навіть не маючи фактичних доказів, які б доводили зв'язок євреїв з радянською владою, доноси завалювали німецькі офіси; один із представників таємної поліції в Києві зазначав, що його кошик для паперів був переповнений доносами, які пов'язували євреїв зі злочинами радянського уряду або ідентифікували місцевих жителів як етнічних євреїв⁵¹.

Нацистські німецькі сили готували ґрунт для становлення фольксдойчів (етнічні німці, далі – фольксдойчі) як нових привілейованих еліт. З цією раптово отриманою владою фольксдойчі також відігравали провідну роль у здійсненні насильств над євреями. Німецькі чиновники, які повинні були «рятувати» своїх етнічних братів і призначати їх на ключові адміністративні посади, виявили, що євреї можуть стати зручним цапом-відбувайлом при поясненнях тодішнього жалюгідного стану фольксдойчів, які насправді постраждали від сталінізму⁵². У цьому випадку факти того, що євреї, які

⁵¹ Bundesarchiv Ludwigsburg, War Crimes Investigation and Trial of Kiev Sipo-SD Office, statement of Erich Ehrflinger (розслідування військових злочинів і судовий розгляд київської поліції СД, заява Еріха Ернлінгера). Див.: Alexander V. Prusin, «A community of violence: the Sipo/SD and its role in the Nazi terror system in Generalbezirk Kiev», *Holocaust and Genocide Studies* 21, no. 1 (2007): 1–30.

⁵² Коли повісили Кіпера та Когана 9 серпня 1941 р. в Житомирі, плакати виголошували, що двоє «єврейських чекістів» були відповідальними за смерті фольксдойче та українців. Каральні масові розстріли 400 євреїв, включаючи хлопчиків та літніх людей, відбували одразу після публічного повішення, див.: Lower, *Nazi Empire-Building*, 79–80; Doris Bergen, «The Nazi concept of «Volksdeutsche» and the exacerbation of anti-Semitism in Eastern Europe, 1939–1945», *Journal of Contemporary History* 29, no. 4 (1994): 569–582.

були членами Комуністичної партії та НКВС і самі ставали об'єктами чисток, або що сіоністів та інших євреїв знаходили серед замучених жертв у в'язницях НКВС, так само замовчувалися⁵³.

Найяскравіший приклад локального колабораціонізму під час Голокосту в цьому регіоні, та в цілому в усій Радянській Україні, був зафіксований при нацистському вербуванні українців та фольксдойчів до підрозділів СС та поліції, які ініціювали або діставали накази на здійснення утисків та вбивств євреїв. Німецькі лідери знайшли достатню кількість українських волонтерів для реалізації різних обмежень та утисків, які були пов'язані з «остаточним вирішенням єврейського питання», проте вони помітили, що в Житомирському регіоні погроми не були значно поширені, що не влаштовувало посадових осіб СС. Згідно з рапортом айнзатцгрупи С від серпня – початку вересня 1941 р. «було майже неможливо спонукати місцеве населення до активних дій проти євреїв». Ці регіони довше перебували під радянською владою. Радянський Союз офіційно придушував міжнаціональну та міжетнічну напругу, зокрема й антисемітизм, декларуючи, що за комунізму всі народи мали жити в дружбі. Публічне використання образливого слова «жид» призводило до покарань та місяців у в'язницях. Расистська ідеологія (не термін) жидобільшовизму була запроваджена німцями та знайшла плідючий ґрунт по всій Україні, проте влітку 1941 р. в центральній Україні вона ще не була достатньо сильною для того, щоб викликати погроми. Крім того, оскільки місцеві українці були свідками масових розстрілів і усвідомлювали справжню геноцидну силу нацистських правителів, більшість з них просто злякалася та мала суперечливі відчуття. Лише незначна частина населення проявляла своє вдовolenня⁵⁴.

Щоб залучити місцеве населення до антиєврейських кампаній, німці змушували євреїв марширувати містом. Це було поширеною практикою в Європі, де виселення євреїв перетворювалося на громадський парад. Проте, на відміну від депортацій, які проводилися в Райху, в Україні євреїв просто виводили на околицю міста, часто настільки близько до будинків селян, колгоспів, садів та пасовищ, що місцеві жителі могли бачити та чути вбивства⁵⁵.

⁵³ Snyder, *Bloodlands*, 193–197.

⁵⁴ Berkhoff, *Harvest of Despair*, 60, 73–75.

⁵⁵ Інтерв'ю з українським свідком подій Миколою Степанчиком в Народицах, проведене Венді Лауер, Борисом Коганом та Феліксом Старовойтовим, 29 вересня 2009 р. Інтерв'ю з Іваном Фуглевичем, проведене Венді Лауер та Володимиром Меламедом 24 липня 2005 р., з ним же проведене Венді Лауер та Вадимом Альцаном 8 жовтня 2010 р. Також див.: свідчення українських очевидців

Хоча, згідно з німецькими звітами, кількість погромів зменшувалася із просуванням вермахту на схід, свідчення вцілілих говорять про те, що погроми все ж відбувалися, переважно в невеликих населених пунктах, куди німці не заходили, або ж не вважали за потрібне повідомляти про подію. Проте цю інформацію не можна вважати беззаперечною, оскільки погроми не були задокументовані в німецьких рапортах, і так само не знайшлося євреїв, які вижили. У селі біля Чуднова вціліла єврейка Галина Пекерман згадувала початок погрому після прибуття німців наприкінці липня. Акція була дуже чітко організована німецькими окупантами та місцевими українцями і була спрямована виключно на один сегмент населення — євреїв. Німці найняли місцеву українську міліцію для знищення єврейських дітей у селі; за цим послідували масові розстріли в місцевому парку (де загинули 800 осіб). Розподіл праці у вбивствах був очевидний.

Подібний випадок відбувся в Радомишлі, на північ від Житомира, де українських міліціонерів було найнято для вбивства єврейських дітей. У випадку Мирополя, післявоєнні свідчення потерпілої Людмили Блехман та бойові рапорти підрозділу ОУН-Б збігаються в тому, що масові розстріли проводила українська міліція. Ще більш приголомшливою, ніж поведінка п'яних міліціантів, була для Блехман реакція її сусідів. Як вона згадувала, коли євреїв зібрали на площі, єврейські чоловіки «вирішили прорватися крізь поліцейський кордон і дати людям втекти з головної площі». Міліція була приголомшена та збентежена такими діями, тож багато євреїв, включаючи Блехман, змогли втекти, хоча лише деякі з них змогли знайти притулок в українських будинках. Блехман чула, як одна з селянок кричала зі свого вікна: «Пане міліціонере, єврейський хлопець вбіг до мого дому. Я бачила його!». Також можна було почути коментарі про грабунок, викрики про знайдення якісного пальто або швейної машини Зінгер. Коли євреїв зрештою знову зібрали на площі, вони були змушені пройти крізь коридор місцевих жителів, які намагалися схопити їхні сумки або кинути в них камінням. Згідно з інформацією спостерігача з ОУН-Б, усі євреї Мирополя були розстріляні 9 вересня

1941 р. У цих звітах ОУН-Б також були описи надмірного споживання алкоголю співробітниками міліції⁵⁶.

Нацистські лідери (серед них начальник Головного управління імперської безпеки Рейнгард Гейдріх та один з ідеологів німецького нацизму і водночас Райхсміністр окупованих східних територій Альфред Розенберг) радили своїм підлеглим у поліції та цивільних установах дозволити і навіть підбурювати погроми, але вони також були стурбовані виникненням неконтрольованої, хаотичної ситуації⁵⁷. Така ситуація могла навіть зіграти на руку українським націоналістам, які, згідно з передвоєнними керівними директивами ОУН-Б, використовували заворушення на свою користь, нагадуючи своїм місцевим агентам, що «під час хаосу та заворушень дозволяється ліквідація небажаних польських, московських та єврейських активістів, особливо тих з них, хто є прихильником більшовицько-московитського імперіалізму»⁵⁸.

Південна Україна: Чорноморський регіон

Хоча євреї були постійними жертвами насилля на всіх прикордонних територіях, але політика та міжетнічна динаміка насилля на тову і серед окупаційних сил різнилася від регіону до регіону. Чорноморський регіон був особливим, румунсько-німецькі імперські проекти були спрямовані на «очищення» території від небажаних меншин і одночасно «вирішення» єврейського питання. Румуни, німці, фольксдойчі та українці були залучені до актів колективного насильства проти «їхніх» єврейських сусідів. На цих землях також проживали у великій кількості ромські громади, які теж опинилися

⁵⁶ Melamed, «Organized and unsolicited collaboration in the Holocaust», 222. Звіти ОУН-Б були захоплені поліцією СД, та стали доступними у військових німецьких записах, що зберігаються в ДАЖО, ф. Р-1151, спр. 1–2. Свідчення словацького фотографа (дислокованого біля Мирополя) та його знімки доводять, що під час вбивства єврейських жінок та дітей 19 жовтня 1941 р. українська міліція разом із німецькою поліцією порядку (ймовірно Orpo Battalion 303), стріляли у жертв з близької відстані, див.: The Security Service Archive in Prague, H-770–3.0020. Автор статті висловлює подяку Петеру Рендеку (Peter Rendek) за свідчення та фото.

⁵⁷ Наказ Гейдріха див.: Ereignismeldung UdSSR, № 10 (від 2 липня 1941 р., Берлін); NARA, RG 242, roll 233. Розенберг рекомендував (див.: *Braune Mappe : Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten. Teil II: Reichskommissariat Ukraine* (1941), 35) «актам місцевого цивільного населення проти євреїв не потрібно перешкоджати, оскільки вони узгоджуються з необхідністю підтримання миру та порядку в тилих військових районах. Дії вуличних бандитів та інших небезпечних елементів, які грабують єврейські магазини та розкрадають єврейське майно з метою власного збагачення, повинні отримувати сувору відсіч». Див.: Державний архів Російської Федерації, ф. 7021, оп. 148, спр. 183 (Richtlinien für die Behandlung der Judenfrage).

⁵⁸ Berkhoff and Carynnyk, «The Organization of Ukrainian Nationalists», 149–184; цит. за: Lower, *Nazi Empire-Building*, 95.

(DVD) у *Me'morial de la Shoah exhibit catalog, The Mass Shooting of Jews in Ukraine: The Holocaust by Bullets* (Paris: Groupe Morault, 2007); Patrick Desbois and Edouard Husson, «Neue Ergebnisse zur Geschichte des Holocausts in der Ukraine. Das «Oral History» – Projekt von Yahad-In Unum und seine wissenschaftliche Bewertung», in *Besatzung, Kollaboration, Holocaust: Neue Studien zur Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, eds. Johannes Hürter and Jürgen Zarusky (Munich: Oldenbourg, 2008), 177–187.

серед жертв німців, тож їх вбивали разом із євреями. Наприклад, у районі між річками Буг та Дністер командири айнзатцгрупи D активно вербували етнічних німців до поліції безпеки, для допомоги в масових вбивствах євреїв та інших небажаних груп населення та тих, хто загрожував безпеці. В історичному етнічному німецькому поселенні Ландау, розташованому приблизно в п'ятдесяти кілометрах на північний захід від Миколаєва, агенти Гімлера, які відповідали за расові та переселенські питання, узгоджували зачистки з румунським окупаційним урядом. У цих поселеннях були поліцейські з етнічних німців (Selbstschutz), які після допоміжного поштовху з боку окупаційних сил почали експлуатувати євреїв та ромів на примусових роботах, а також вбивати їх. У колонії Шенфельд мешканці сформували бойові бригади, які спочатку переслідували ромів, а згодом спалили їх в амбарах на своїх фермах⁵⁹.

З погляду соціальних аспектів антиєврейського насильства в 1941 р. події в Одесі були, мабуть, більш значущими, ніж у Києві. У жовтні 1941 р. в місті з третьою найбільшою (після Варшави та Будапешта) міською єврейською діаспорою в Східній Європі було розстріляно, повішено та спалено живцем 25–30 тис. осіб⁶⁰. Настільки велике число жертв ясно вказує на те, що насильства були добре підготовані та організовані. Наказ про вбивства видавав безпосередньо генерал Іон Антонеску, який вимагав (згідно з наказом № 302.826) «невідкладних репресій, включаючи ліквідацію 18 000 євреїв у гетто та підвищення

⁵⁹ Щодо масових вбивств євреїв та ромів на Придністров'ї як частини румунського та нацистського імперських проєктів див.: Eric Steinhart, *Creating killers: the Nazification of the Black Sea Germans and the Holocaust in Southern Ukraine, 1941–1944* (PhD dissertation, University of North Carolina, 2010).

⁶⁰ Кількість євреїв, які загинули в Одесі та її околицях, різняться, переважно через змішування даних із радянських, румунських та німецьких джерел. Згідно з радянським переписом 1939 р. в Одесі проживали 200 961 єврей. Підрозділ 2-ї та 10-ї Румунських піхотних дивізій захопили місто, владою дозволялося здійснювати систематичні вбивства, починаючи від публічного повішення «євреїв та комуністів». 23 жовтня близько 5 тис. євреїв були вбиті під час погрому та насильств на вулицях і площах Одеси. 19 тис. євреїв були застрелені, а їхні тіла облиті бензином та підпалені на портовій площі. Ще 5 тис. були перевезені до бараків на околицях міста та згодом вбиті. За даними Олександра Круглова, в місті було вбито 31 тис. євреїв та ще 25 тис. – на прилеглих територіях, після їх збору для реєстрації на Дальник (Dalnik). Щодо цих подій та наказу Антонеску див.: Alexandr Kruglov, *The Losses Suffered by Ukrainian Jews in 1941–1944* (Kharkov: Tarbut Laam, 2005), 141; «Final Report of the International Historical Commission on the Holocaust in Romania: Romania Facing Its Past», *United States Holocaust Memorial Museum*, дата звернення 14 листопада 2017, <http://www.ushmm.org/research/center/presentations/features/details/2005-03-10/>. Цифра у 85 тис. жертв (25 тис. безпосередньо в Одесі, та ще 60 тис. депортованих до місць масових вбивств в околицях) надана *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust* (Jerusalem: Yad Vashem, 2009), 2: 541.

на міських площах кожним полком щонайменше 100 євреїв»⁶¹. Це розпорядження було видано після вибуху в головному румунському військовому штабі, у результаті якого загинули десятки офіцерів окупаційної адміністрації, включаючи командира. Румунські методи вбивств включали одночасне закидування гранатами та розстріли євреїв, що їх тисячами набивали до дерев'яних будов. В акції, яка нагадувала спалення євреїв Страсбурга в XV ст., румуни зібрали євреїв на портовій площі та підпалили їх. Однак у версії XX ст. євреям не дозволяли врятуватися шляхом зміни віри (вихрещування).

В інших частинах нещодавно окупованих румунських територій, на Буковині та на півночі Бессарабії, умовний зв'язок радянського уряду з єврейством був оперативним. Мер міста Онішкань (Бессарабія), Василе Кречун (Crăciun) зображений у роботі історика Володимира Солоняра як «колишній кузист і заможний селянин (куркуль)», відразу почав проявляти агресію до євреїв своєї громади. Кречун (пояснював, що «радянська влада депортувала всіх хороших людей з нашого села ... Тепер, коли тут проживають румуни, ми повинні заарештувати та вбити всіх євреїв»⁶².

Румунський уряд здійснив таку кількість антиєврейських звірств, незалежних від німців, що навіть Гітлер у серпні 1941 р. зауважував, що «Антонеску проводить набагато більш радикальну політику на цій території, ніж ми самі»⁶³. Обидва режими брали участь у проєктах етнічного очищення та організовували масові депортації і вбивства євреїв та інших меншин. Улітку 1941 р. співпраця двох державних програм сприяла ескаляції цих подій, оскільки євреї робили спроби втечі від обох режимів, і румунсько-німецькі кордони (між річками Дністер і Буг) стали місцями кризи біженців та сумісних звірств⁶⁴.

⁶¹ «Final Report of the International Historical Commission on the Holocaust in Romania», *United States Holocaust Memorial Museum*, дата звернення 14 листопада 2017, http://www.ushmm.org/research/center/presentations/features/details/2005-03-10/pdf/english/chapter_05.pdf (розділ 5, с. 54).

⁶² Солоняр помітив, що вбивства євреїв частіше відбувалися в Бессарабії, ніж на Північній Буковині, де жандарми організовували їх депортацію. Він не пояснює, які історичні передумови мають значення, вказуючи на цей розділ, наприклад, погром у Кишиневі 1903 р. вплинув на події в Бессарабії 1941 р. Цитату Кречуна див.: Vladimir Solonari, «Patterns of Violence: The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July–August 1941», *Kritika* 8, no. 4 (2007): 774, яка цитується з USHMM RG-54.003M (Archive of the Moldovan Service of Information and Security, file 615, p. 715).

⁶³ Гітлер казав це Геббельсові, який записав до свого щоденника. Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, ed. Elke Fröhlich, Part II: Diktate 1941–1945 (Munich: K. G. Saur, 1996), 1: 269.

⁶⁴ Donald Bloxham, *The Final Solution: A Genocide* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 114–117.

Румунський випадок демонструє, що поєднання підтримуваного державою та цивільного насилля не було постійним, але коли вони перетиналися в певних регіонах, то не обов'язково призводили до ескалації або ставали незворотнім кроком до геноциду. Румунські лідери змінили свою політику в 1942 р., і депортації румунських євреїв до таборів смерті в Польщі більше не відбувалися, що розчарувало Гітлера⁶⁵.

Історичні та теоретичні пояснення насильств

Цей огляд антисемейських насильств в Україні (на захід від Дніпра) є дуже неповним. Було ще багато задокументованих інцидентів, і можна лише припускати, як багато ще не було зареєстровано. Такий обширний список звірств мав би мати якісь роз'яснення або принаймні спроби аналізу. Ян Гросс дійшов висновку: «Говорячи про цю епоху, ми не повинні згадувати колективну відповідальність. Потрібно розуміти та пам'ятати, що за кожне конкретне вбивство несе відповідальність лише конкретний вбивця або група вбивць. Проте все ж необхідно досліджувати те, що зробило націю (як-от «німців»), здатною на такі вчинки»⁶⁶. Гросс не пояснює основних причин таких «національних» схильностей, хоча його ретельна робота з Єдвабне, вочевидь, підтверджує вказані ним аргументи.

Кілька дослідників історії української, єврейської, румунської, німецької, польської історій та історії Голокосту, а також теоретики інших галузей пропонували різні пояснення. Наприклад, історик нацистської окупаційної Польщі Богдан Мусіял стверджував у світлі відкриттів Єдвабне, що найбільша провина мала б бути покладена на радянський режим, пояснюючи, що надмірне представництво євреїв у бандитському комуністичному режимі призвело до вимішування антирадянської люті поляками, українцями та німцями саме на євреях⁶⁷. Норман Наймарк спростовує аргументи Мусіяла, посилаючись на його «перебільшені твердження про широку участь євреїв у радянських злочинах і виправдане польське обурення проти єврейських злочинців». Проте, як визнав Наймарк, таке сприйняття євреїв та упередження стосовно них мали місце не через надмірне

представництво євреїв в радянському уряді, а через те, що до того євреям було заборонено обіймати державні посади, а вже за часів Радянського Союзу у них з'явилась така можливість. Хоча дійсно багато євреїв були керівниками комуністичних партій у міжвоєнний період, але не всі євреї були комуністами. До Великого терору (1937–1938) близько 40% високопоставлених офіцерів НКВС у радянській ідентифікаційній системі були єврейськими громадянами. Під час «Терору» єврейські офіцери в НКВС виконували накази Сталіна, але також були і жертвами чисток. Восени 1939 р. присутність євреїв у керівництві НКВС зменшилася з 40% до менш ніж 4%. Однак саме євреї, а не росіяни, були звинувачені в терорі, а також у злочинах, скоєних Радянським Союзом у 1939–1941 рр. Покладення на євреїв провини за злочини радянського режиму не мало раціональної основи, його корінням були емоції обурення, страху та гніву щодо меншості, яку можна було легко звинуватити в цьому⁶⁸.

Пізніше висвітлення погромів істориком Тімоті Снайдером надало більшої ваги подвійній окупації, яку зазнали ці прикордонні території. По всіх *кривавих землях* у Східній Європі погроми відбулися там, «де нещодавно прийшов Радянський Союз, де радянська влада була щойно встановлена, де за попередні місяці радянські адміністрації організували арешти, страти та депортації. Вони були спільним виробництвом, нацистською редакцією радянських текстів»⁶⁹. Очевидно, що історія радянських та нацистських режимів, які перетиналися між собою, була основним фактором виникнення погромів, але яким саме чином? Щойно радянські війська залишили територію, у місцевого населення швидко виникли бездоказові твердження про єврейсько-більшовицьку загрозу, і тому вони з радістю вітали нацистську антисемейську пропаганду⁷⁰. Ця модель реакції була обґрунтована ретельними дослідженнями Анджее Збіківського про події Єдвабне та десятків громад на сході Польщі, де насильство спалахнуло влітку 1941 р.⁷¹ Наявність в'язниць НКВС спровокувала погроми, однак ця причина, характерна для таких міст, як Львів,

⁶⁵ Solonari, «Patterns of Violence», 787, 752. Також цікаве порівняння див.: Mark Levene, «The Experience of Genocide: Armenia 1915–16 and Romania 1941–42», in *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, ed. Hans-Lukas Kieser (Zurich: Chronos, 2002), pp 423–462.

⁶⁶ Gross, *Neighbors*, 89.

⁶⁷ Bogdan Musiał, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschiessen. Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin: Propyläen, 2000).

⁶⁸ Berkhoff, *Harvest of Despair*, 72; Snyder, *Bloodlands*, 93, 108, 194. Вчений Леонід Райн (Leonid Rein) також встановив, що євреї не були, як соціальна група, вигодоотримувачами або ж панівною силою в радянській системі; 25% євреїв на анексованих польських територіях були депортовані, що пропорційно більше відносно загального їх представництва серед населення цих територій, див.: Rein, «Local collaboration», 386.

⁶⁹ Snyder, *Bloodlands*, 196.

⁷⁰ Norman Naimark, «The Nazis and the «East»: Jedwabne's circle of hell», *Slavic Review* 3 (2002): 479.

⁷¹ Żbikowski, «Pogroms in northeastern Poland».

не пояснює, як і чому подібні акти антиєврейського насильства відбувалися в менших населених пунктах, де не було в'язниць з трупамі жертв НКВС.

У своїй роботі про Бережани на східній Галичині історик Шимон Редліх, який вижив під час Голокосту, дійшов висновку, що «виникнення та перебіг погромів не були однаковими в різних місцевостях». У великих містах їх організували німецькі підрозділи безпеки та різні українські організації; у невеликих містах і в сільській місцевості вбивства були більш стихійними. Позиція німців була «амбівалентною». Однак існував один спільний елемент; як пояснював Редліх, «у більшості випадків вбивство євреїв українцями пов'язувалося зі стратами, виконуваними НКВС. Як німецька, так і українська націоналістична пропаганда широко використовували тему жидобільшовизму та участі євреїв у радянській терористичній машині»⁷².

Дітер Поль, який надав одні з перших систематизованих доказів погромів у Східній Галичині, також підкреслював важливість військового контингенту мережі ОУН, який займався підбурюванням до погромів та їх координацією разом з німецькою владою, а також поширював антиєврейську пропаганду «німецькі методи» в «боротві проти єврейства в Україні»⁷³. Їхня кампанія була найбільш ефективною на Західній Україні, де антирадянські настрої були спрямовані проти євреїв у цілому і загострилися внаслідок нещодавніх депортацій та звірств НКВС. Єврейсько-радянський зв'язок в очах місцевого населення, націоналістичні агітатори та німецькі окупанти були найпотужнішими, найпоширенішими джерелами ненависті та помсти проти євреїв в Україні. І все-таки були й інші причини, про які не варто забувати.

Дослідник Голокосту Йегуда Бауер, який порівнював міста Бучач та Кременець, не погоджувався з диференційованою картиною мотивів у міській і сільській місцевостях. Стереотип про ворожо настроєних українських селян певним чином замовчує ворожодії українського міського населення, яке також нападало на своїх

⁷² Redlich, *Together and Apart in Brzezany*, 102. Критика Дітера Поля роботи Богдана Мусіяля (Musial, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschliessen*) доступна в інтернеті: <http://www.fritz-bauer-institut.de/rezensionene/nl20/pohl.htm>.

⁷³ Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944* (Munich: Oldenbourg, 1997), 54–59. Цитата Ярослава Стецька на с. 49. Також див.: Frank Golczewski, «Shades of grey: reflections on Jewish–Ukrainian and German–Ukrainian relations in Galicia», in *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, ed. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 114–155.

єврейських сусідів⁷⁴. Хоча погром у Кременці був одним із найгірших на Поділлі, поведінка селянства не була надзвичайною або надмірно жорстокою. Грабунки були поширеними, але не обов'язково призводили до фізичної агресії. На думку Бауера, більша кількість євреїв у містах призводила до виникнення гострішої напруженості та, як наслідок, до виникнення насильств.

Історик Філіп Фрідман, який також пережив Голокост, у своїй ранній роботі з українсько-єврейських відносин пояснював, що «антиєврейська діяльність була роботою розпаленого населення», яка була керована смертельною співпрацею українських організацій, німецьких військових чиновників та поліції СС. У Тернополі німці покликали Український комітет для допомоги в підготовці погрому, тоді як в Глинянах (сусіднє з Перемишлянами місто) Український комітет звернувся до німців з проханням розпочати антиєврейську кампанію, яка передбачала і створення гетто. Фрідман роз'яснив особливу динаміку організації погромів у кожній конкретній місцевості, і, як і Гросс, чітко підкреслював особливості обстановки, залучених осіб та подій.

Мікроісторичні студії погромів сприяли появі макроісторичних пояснень. Історик Омер Бартов досліджував багатовікову історію міжнаціональних стосунків у Бучачі та визначив коріння геноциду в нерівномірному соціально-економічному розвитку різних етнічних груп міста⁷⁵, тоді як Френк Гольчевський пропонував досить ретельне пояснення, засноване на його глибоких дослідженнях українсько-німецьких та українсько-єврейських відносин. На Галичині українці мали довгу історію співпраці з німцями, оскільки вона була частиною Австрійської імперії. Крім того, «українське антиєврейське насильство рідко спостерігалось на Галичині протягом XIX століття та після Першої світової війни»⁷⁶. Хоча тут були погроми, ініційовані російськими військовими силами, а також ті, що проводилися місцевими українцями та поляками під час короткочасної Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), Гольчевський не вважав, що ці інциденти під час Першої світової війни були достатньо значними, щоб позначити цю територію як джерело антиєврейського насильства. За його словами, «на початку

⁷⁴ Bauer, «Buczacz and Krzemieniec», 305.

⁷⁵ Omer Bartov, «From the Holocaust in Galicia to contemporary genocide: common ground – historical differences» (Meyerhoff lecture, United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC, December 17, 2002).

⁷⁶ Golczewski, «Shades of grey», 116–117.

Другої світової війни це змінилося — на гірше»⁷⁷. Під час депресії 1930-х рр. сільськогосподарська економіка в Галичині зазнала краху цін, що загостило українсько-єврейські відносини на ринку, де українські селяни продавали товари єврейським купцям, а українські споживачі купували у єврейських продавців. Крім того, офіційний польський антисемітизм у формі квот та обмежень у громадських та соціальних організаціях таврував та ізолював єврейську меншість у Східній Галичині⁷⁸.

Де збігалися думки німців та українців (також і поляків), так це в бажанні звільнити Україну від більшовизму. У радянській адміністрації східної Польщі євреї в основному були зайняті на комунальному рівні, що робило їх найбільш помітними для українців та поляків на щоденній основі⁷⁹. Відчуття того, що євреї отримали найбільше від «ненависного» радянського режиму, у поєднанні з довоєнними антисемітськими упередженнями, пов'язаними з їх релігійними віруваннями, економічною заздрістю та різницею в освіченості, додавало напруги вже і без того напруженим стосункам між євреями та неєвреями; радянське правління, яке переслідувало як польських, так і українських націоналістів, а також сіоністів, було узагальнене до «єврейського правління» як антирадянськи налаштованими поляками, так і українцями⁸⁰. Узагальнення не враховувало інших реалій, зокрема того факту, що євреї, які намагались захистити свою приватну власність та бізнес, приєдналися до українців у антикомуністичний фронт і були також депортовані під час колективізації. Українці розглядали радянізацію як напад на селянство та на український політичний суверенітет, але вона знищила також єврейську та польську інтелігенцію і середній клас⁸¹.

Суперечливі пояснення погромів є відображенням різних методологічних підходів, змішаних джерел інформації, а також власних упереджень. Упродовж багатьох років провідна інтерпретація поклала повну провину на німецьких окупантів, відвернувши увагу від суперечливого предмету колаборації⁸². Основними доказами німецьких намірів ініціювати погроми були накази та звіти

айнзатцгруп, як наприклад цей наказ Рейнхарда Гейдріха, начальника головного управління безпеки Райху:

Ніщо не мало б стати на шляху спроб самоочищення антикомуністичних та антиєврейських сил на окупованих територіях. Навпаки, вони повинні бути підтриманими для того, щоб не залишати жодних слідів, повинні бути підсиленими, якщо це буде необхідно, та бути скерованими у правильному напрямку, без того, щоб ці місцеві «сили самооборони» могли потім посилалися на наші накази, або відзивуватися за них як за власні політичні обіцянки»⁸³.

Проте не всі погроми, що одночасно спалахнули на прикордонних територіях у великих містах та маленьких селах, були підступною діяльністю німецьких службовців СС, які свідомо не залишили слідів своєї присутності. Дійсно, цей наказ айнзатцгрупи можна тлумачити по-різному — як прагнення Гейдріха перекинути на місцевих жителів виконання «брудної роботи», або ж як надання допомоги від німців, оскільки вони мали спільну мету — позбавити Україну євреїв. Значною мірою німці повинні були покладатися на місцеве населення, оскільки німецьких сил не вистачало на виконання завдань, необхідних для повного винищення єврейського населення та здійснення геноциду. Не кожне місто, де відбулися погроми, було окуповано німцями. Однією з проблем для істориків є визначення того, де закінчувалися німецькі накази і починалося громадське насильство, під наглядом нацистів або ж без нього. Проте Гольчевський вважає, що «навіть неукраїнські вчені іноді заходять занадто далеко, мінімізуючи силу антиєврейських, антикомуністичних та антиросійських настроїв у цих регіонах». Наприклад, Рауль Гільберг стверджував, що «дійсно спонтанних погромів, які б пройшли без впливу айнзатцгруп, не відбувалося», і що «всі погроми були здійснені після прибуття німецьких бойових підрозділів»⁸⁴. Спроба покласти всю провину на німців втім не пояснює погромів, які відбулися в районах, окупованих угорськими силами, наприклад у Станіславові, Коломиї, Городенці та Обертині⁸⁵.

Фактично, коли німці виявили розчарування стосовно зменшення кількості погромів у Центральній та Східній Україні, вони також усвідомили, що громадське насильство було одночасно і проблемою, оскільки воно виходило з-під контролю, змусивши айнзатцкоманду 5

⁷⁷ Golczewski, «Shades of grey», 117.

⁷⁸ Golczewski, «Shades of grey», 123.

⁷⁹ Golczewski, «Shades of grey», 128.

⁸⁰ Golczewski, «Shades of grey», 129.

⁸¹ Golczewski, «Shades of grey», 82, 88.

⁸² Wolodymyr Kosyk, *The Third Reich and Ukraine* (New York: Peter Lang, 1993).

⁸³ Цит.: Golczewski, «Shades of grey», 132.

⁸⁴ Golczewski, «Shades of grey», 132; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Holmes and Meier, 1985), 312.

⁸⁵ Golczewski, «Shades of grey», 132.

(айнзатцгрупи С) повідомити в кінці липня 1941 р. з Умані, що погроми перешкоджають більш систематичним зусиллям, спрямованим на виконання «остаточного вирішення єврейського питання»⁸⁶. Це порівняння між погромами та «остаточним вирішенням єврейського питання», як вказано в цьому тексті, особливо ясно свідчить про німецькі наміри та прагнення. Тут ми бачимо відмінність між громадським і державним насильством, а також історичну перерву між погромами і геноцидом. Насправді ж ці дві форми насильства і дві історії були нероздільними в Україні в липні 1941 р.

Як географічні точки порівняння, Латвія, Литва та Бессарабія / Північна Буковина також переживали сплеск антиєврейського громадського насильства під час операції «Барбаросса». У Латвії айнзатцгрупа А7 липня 1941 р. повідомила, що підрозділи місцевої допоміжної поліції об'єдналися з двома іншими незалежними групами для формування коаліції проти євреїв. Вони знищили декілька синагог та «ліквідували» 400 євреїв у Ризі⁸⁷. У Литві, де погроми в Ковно нагадували ті, які відбулися у Львові, історик Сауліус Сужієділіс підкреслював політичну та ідеологічну роль фашистських націоналістичних груп — Литовського фронту активістів (ЛФА), та організованих допоміжних служб Роллкоммандо Хаманн (Rollkommando Hamann); серед бойових бригад у цьому районі також на «литовський контингент під керівництвом лейтенанта Броніуса Норкуса» припадає щонайменше половина загальної кількості осіб, зазначених у відомому звіті Ягера. Антиєврейське насильство сформувало кровний зв'язок між нацистськими окупантами та їх фашистськими союзниками. Литовські комуністи або інші політично «підозрілі» особи мали змогу визнати свою відданість фашистам, шляхом викриття євреїв та беручи участь у погромах, тим самим відволікаючи увагу від власної приналежності до радянського режиму⁸⁸. Навіть якщо дані свідчать, що євреї не домінували серед керівництва НКВС і що значна частина литовських євреїв була антирадянською, це не змінювало того, що більшість

литовців сприймали євреїв як людей пробільшовицького або польського напрямку, а нацистська пропаганда підтримувала їх у цих поглядах. Як і в Україні, прихований антисемітизм був присутній і згодом проявився у відкритих формах, більшість із яких були звинуваченнями у змові із «зовнішнім» ворогом, будь-то більшовицькі окупанти, польські націоналісти або міжнародні капіталісти. Усі подібні звинувачення збігалися в тому, що євреї не були «одними з нас» і, таким чином, опинилися природною ціллю для дискримінації, вигнання та навіть, у часи кризи, насильства. Ті, хто діяв на основі цих звинувачень, вважали себе лояльними патріотами, а не аморальними злочинцями. Литовські погромники засуджували євреїв як національних зрадників. У Західній Україні подібне ставлення було поширеним щодо євреїв як до «зрадників», які співпрацювали з поляками, росіянами та навіть зображувалися як чекісти та члени НКВС. Дві протилежних точки зору, які циркулювали на землях подвійної окупації: євреї вітали Червону армію в 1939 р., а місцеві українські, литовські та латвійські націоналісти вітали Гітлера як визволителя в 1941 р.⁸⁹

Окрім важливої ролі націоналістичної та антисемітської ідеології, ще одна важлива тема, яка потребує висвітлення, це дослідження фактичних форм насильства. Термін «погром», навіть у своєму початковому російському розумінні, є метафоричним і невизначеним. Чи розуміли самі погромники влітку 1941 р. свої вчинки лише як розкрадання та приниження євреїв під час кризи та воєнних дій, або ж вони мали намір повністю позбутися євреїв у своїх громадах, навіть шляхом влаштування масових вбивств? Насильство літа 1941 р. відбувалося в масштабах, які вимагали поєднання сил хуліганів, озброєних ополченців і освічених організаторів та ідеологів. Крім того, насильство часто збігалося із запровадженням дискримінаційних заходів, як-от: маркування євреїв та їх домогосподарств, конфіскація їх майна та масові арешти.

До якої міри погроми 1941 р. були модерним або антимодерним явищем? Деякі вчені пояснювали, що Голокост був побічним продуктом «модерного бачення» національної держави, і частина цього есе підкреслила сукупність впливів нацистських, радянських та

⁸⁶ Snyder, *Bloodlands*, 198, документ цит. за: USHMM, SBU4/1747/19–20.

⁸⁷ Ereignismeldung UdSSR, № 15 (від 7 липня 1941 р.); NARA, RG 242, T 175, roll 233.

⁸⁸ Saulius Sužiedėlis, «Lithuanian collaboration during the Second World War: past realities, present perceptions», in *Collaboration and Resistance during the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania*, eds. David Gaunt, Paul E. Levine and Laura Palosuo (Bern: Peter Lang, 2004), 158. Тімоті Снайдер мав схожі спостереження, див.: Snyder, *Bloodlands*, 196. Також це підкреслюється істориком Олександром Прусінім, який пояснював: «для «звичайних» чоловіків та жінок насильство було способом дістатися до влади та економічних ресурсів, інструментом для того, щоб здобути прихильність окупантів, а також шляхом для вираження страху та гніву, які придушувалися під час радянської окупації», див.: Prusin, *The Lands Between*, 175–176.

⁸⁹ Точку зору, що євреї вітали Червону армію можна побачити у статті Marci Shore, «Conversing with ghosts: Jedwabne, Zydokomuna, and totalitarianism», *Kritika* 6, no. 2 (2005): 345–374, 368; а також її критику робіт Яна Гросса, особливо: Jan Tomasz Gross, *Upiorna dekada: Trzy eseje na temat wzajemnych relacji między Żydami, Polakami, Niemcami i komunistami w latach 1939–1948* (Kraków: Universitas, 2001). Щодо української реакції на прибуття німецьких загарбників див.: Berkhoff, *Harvest of Despair*.

румунських імперських проектів та українського націоналізму. Інші додавали ще один елемент до цієї «теорії сучасності»: динаміку розширення імперії або ж її занепаду. У своїй книзі «Вбивства в історії» («The Massacre in History») Марк Левін і Пенні Робертс відзначають, що насильство, яке виправдовується або ж ініціюється імперіалістами, може свідчити про слабкість влади та легітимності цієї держави⁹⁰. Левін погоджувався із думками політичної теорії Ханни Арендт в її дослідженні «Про насильство» («On Violence»)⁹¹, що сильні держави не мусять вдаватися до насильницьких терористичних тактик, щоб заручитися підтримкою населення та контролювати його; самі по собі масові вбивства не є «точно налаштованим інструментом контролю»; вони демонструють розосередження та роздроблення влади.

Застосовуючи цю теорію до подій в Україні 1941 р., можна зробити висновок, що залучення місцевого населення до вбивства євреїв та інших злочинів є показником, з одного боку, нестабільності околиць нацистської імперії та, з іншого — нестабільної ситуації та незрілих форм українського націоналістичного руху. Продовжуючи думку Левіна, обидва винуватці мали слабкі позиції і використовували антисемітизм для відновлення історичної справедливості та встановлення контролю над здобутими територіями. Нацистські «етнічні чистки» були імперіалістським «процесом цивілізування», який мав на меті зміцнення позиції завойовника на захопленій території. Українські націоналісти та самопроголошені патріоти, копіювавши Голокост, робили це задля того, щоб витіснити ворога з «власної» території, вважаючи це частиною процесу побудови національної держави, а також проявом національного самовизначення⁹².

Теоретики поза межами історичної дисципліни опублікували численні дослідження про міжетнічне насилля та насилля натовпу.

⁹⁰ Mark Levene and Penny Roberts, eds., «Introduction», in *The Massacre in History* (New York: Berghahn Books, 1999), 10–12. Оскільки з'явилася це редакційне видання, що стосувалося масових вбивств, Левін опублікував дві збірки власних висловлювань досліджень, див.: Mark Levene, *Genocide in the Age of the Nation State* (New York: I. B. Tauris, 2005).

⁹¹ Х. Арендт писала, «насильство є незаконним за своєю природою, і є інструментом, який використовують правителі, які втратили владу, або ж які ніколи її не мали». Як політична сила насильство є протилежністю законної влади. Насильство розрізняється за своїм характером, враховуючи всі інструменти, які використовуються для зростання своєї реальної сили. Рух може застосовувати силу не вдаючись до насильства, писала Арендт. «Насильство не сприяє причинам дій, революцій, прогресу або реакцій, але використовується для підсилення напруження та винесення його на увагу громадськості». Див.: Hannah Arendt, *On Violence* (New York: Harcourt, Brace & World, 1970), 79; цит. за: Jack Eller, *Violence and Culture: A Cross-Cultural and Interdisciplinary Approach* (Belmont: Wadsworth Publishing, 2005), 7–10.

⁹² Levene and Roberts, eds., «Introduction», 10–12.

Політолог Роджер Петерсон підкреслював роль емоцій у виникненні групового насильства, особливо індивідуальних почуттів страху та невдоволення, які турбують багатьох під час криз, зокрема страху краху держави, або під час війни, коли накладаються певні суспільні обмеження.

Слабкість досліджень Петерсона полягає в тому, що він не зміг пояснити, яким чином персональні емоції стають груповим настроєм. На його думку, етнічне насильство характеризується наступною схемою: спершу політичні еліти та шовіністичні патріоти прагнуть зміцнити свою етнічну ідентичність, і ці «заклики до солідарності етнічних груп викликають певні виключення в складі населення»⁹³. Такі заклики до солідарності часто виконуються в ім'я оборони перед загрозою; вони мотивовані страхом. Петерсон впевнений, що найважливішим елементом етнічного насильства є союз державних еліт з місцевими бандитами та фанатиками, що дійсно було продемонстровано під час нацистського вторгнення, коли українські ополченці та націоналісти об'єднували свої зусилля з урядовими комітетами та німецькими командувачами⁹⁴.

У чому привабливість етнічності як джерела групової ідентичності та її потенційно насильницьких проявів? Петерсон пояснював, що «когнітивні категорії, засновані на расі та етнічній приналежності, служать для спрощення комплексної картини світу»⁹⁵. Двома основними рисами міжетнічного насилля є руйнування імперій та націоналізація держав, тобто саме той розвиток подій, який в екстремальній формі відбувається в міжвоєнні періоди. Національна держава, яка визначається більшістю, залишає меншини страждати, у цьому випадку ними виявилися євреї.

Антрополог Джек Девід Еллер визначав насильство як біологічний, психологічний та соціальний феномен. Люди мають насильницьку природу, а групи «з ідеологіями та інтересами є найбільш насильницькими з усіх»⁹⁶. Це твердження є дивним, оскільки більшість груп за визначенням мають спільні або колективні інтереси, але це не робить їх надзвичайно жорстокими. Як тоді це стосується громадських насильств, які зазвичай не мають навіть явного лідера? Групи надають особам певне підтвердження їх власних обурень, і це узаконення

⁹³ Roger Peterson, *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe* (New York: Cambridge University Press, 2002), 73.

⁹⁴ Peterson, *Understanding Ethnic Violence*, 74–75.

⁹⁵ Peterson, *Understanding Ethnic Violence*, 46.

⁹⁶ Eller, *Violence and Culture*, XIII.

набуває все більшої сили, якщо ціллю цього обурення є інша група, яка створює, таким чином, загрозу та моральне обґрунтування того, що той, хто «придушує» загрозу, діє з метою самооборони. Еллер погоджується з висновком Роя Баумейстера, що «ідеалізм груп, на відміну від ідеалізму особистостей, як правило, закінчується наданням права, ліцензії на ненависть»⁹⁷. Санкція на ненависть до євреїв в Україні влітку 1941 р. була надана регіональними німецькими командувачами, українськими націоналістичними лідерами та навіть тиском «натовпу».

З огляду на всі ці історичні та соціально-наукові пояснення, погроми та зростаюче громадське насильство щодо євреїв в Україні найбільш правильно розуміти як поєднання кількох непередбачуваних обставин, явищ та подій із довгостроковими та короткостроковими причинами. Такий рідкісний вибух громадської та державної підтримки масового насильства не може бути пояснений жодним самостійним чинником, як-от: модернізація держави, вияв зла, варварська племінна ненависть або тривала історія християнського антисемітизму. У той час міжконфесійні конфлікти та напруженість зумовлювались накладанням соціально-політичних подій та поведінкових реакцій, зокрема й конфлікти ідеологій, дефіцит ресурсів, культура насильства, нацистсько-радянські лежача, а також довга історія антиєврейських настроїв. Перед Першою світовою війною різноманітні етно-расові варіанти державних утворень або етнократичних держав поставили меншини в Європі, у тому числі євреїв, в надзвичайно вразливе становище. Комуністичні, інтернаціоналістичні ідеології звернулися до меншин та інших маргіналізованих груп, але загрожували більш усталеному, але винятковому, капіталістичному конструкту національних держав. Проте втілені як нацистські, так і радянські альтернативи були лише утопічними уявленнями про сучасність, всесвітню революцію та соціальну інженерію, які протиставлялися загрозливому *Файндбильд* (Feindbild). Політичні боротьба за владу і легітимність розгорталися на вулицях і найбільш вразливими в цій боротьбі були «натовпи» вигнанців. Навряд чи можна переоцінити значущість Першої світової війни для становлення фашизму, що навчила ціле

⁹⁷ Eller, *Violence and Culture*, 16 (у частині, яка цитує Роя Баумейстера (Roy Baumeister)). Баумейстер вважає, що звичайні люди чинять насилля через: 1) бажання матеріального прибутку; 2) страх перед неминучою загрозою, виявлений як форма самооборони; 3) рух за власними ідеалами або утопіями, діють поодинокі чи групово, інтерпретуючи перешкоди на своєму шляху як потенційні об'єкти насильства; 4) садизм або жага крові, що зустрічається найрідше. Див.: Roy Baumeister, *Evil: Inside Human Violence and Cruelty* (New York: W. H. Freeman, 1999), 375–378.

покоління європейців насильству та знецінюванню людського життя. Триумф цього трагічного шлюбу насильства та громадської політики найяскравіше продемонстрував той факт, що навіть пацифісти, наприклад Ремарк, мирні організації, як-от Ліга Націй, і стратегії, зокрема політика умиротворення, у кінцевому підсумку не змогли допомогти. Це були узагальнені ідеологічні, політичні заходи, які лише посилили економічну кризу⁹⁸. До 1939 р. економічний розрив між Східною та Західною Європою залишався значним; нацисти перебільшили та перекрутили цей розрив у своїх закостенілих зображеннях модернізованої Німеччини, на противагу «відсталій» Польщі або «виродженій жидобільшовистській» Росії, також цей контраст зображувався як «вищий арій» vs «східний єврей». У постверсальському розмежуванні європейських національних держав лінії кордонів зробили ці економічні та політичні відмінності ще більш вираженими⁹⁹.

Зростання розбіжностей між фашистським, націоналістичним підходом, втіленнями якого був нацистський рух, та його тоталітарний аналог — сталінська версія марксизму, поставило мешканців України в непевне становище. У західних областях Галичини та Волині українці мали чисельну більшість, але вони перетворилися на переслідувану політичну меншість, коли опинилися по інший бік нового польського кордону. Як і слід було очікувати, більшість українців чинили опір колонізації. Вони не мали наміру переселятися до «старої» батьківщини, що сповільнювало асиміляцію через різкі соціально-економічні відмінності. На радянському сході українська більшість розкололася на різні політичні та економічні суб'єкти внаслідок сталінської революції. Це спричинило розчарування і навіть ненависть до радянського експерименту та його методів, але до 1941 р. система вже залучила два покоління учасників, яких розрізняли етнічні відмінності. Єврейські активісти можуть бути «звинувачені» за ранній період, але не за те, що відбулося наприкінці. Міжетнічні шлюби та урбанізація українців, євреїв та росіян почали розмивати етнічні відмінності. Проте як польські, так і радянські спроби зміцнити свою владу та взяти гору над Україною не сприяли зміцненню міжнаціональних зв'язків; навпаки, вони сіяли ворожість, обурення та невизначеність. У сталінській Україні процвітала культура викриття та доносів, коли кожен намагався використати систему,

⁹⁸ Robert Gerwath, ed., *Twisted Paths: Europe 1914–1945* (New York: Oxford University Press, 2008).

⁹⁹ Щодо сплетіння антисемітизму, меншин та прикордонної політики, які виникли після Першої світової війни, див.: Bloxham, *The Final Solution*, 73–74, 84–85, 90–91, 94–100; щодо економічного впливу див.: Bloxham, *The Final Solution*, 100–102.

яка давала великі обіцянки, але пропонувала малі нагороди. У різних регіонах Польської та Радянської України євреї та етнічні українці були розділені соціально та політично секуляризмом, фракціонізмом та тероризмом сучасної політики.

Початок війни, ранні успіхи німецьких військових та агресивна антисемітська політика нацистів підливали масла у цей вогонь. Українці, поляки та євреї раптово опинилися посеред іншої великої війни, яка ідеологічно розділяла більше, ніж перша. Покоління тепер мали спільну згадку про те, що було можливо за умов загальної війни. Євреї розуміли своє вразливе становище, але не його геноцидний потенціал. Погроми жодним чином не були автоматичною відповіддю на політичну та соціальну кризу в умовах військового перевороту, проте саме той факт, що історія антиєврейського насильства існувала в колективній пам'яті, зробив можливими, якщо не спричинив, нові погроми після прибуття антисемітськи налаштованих нацистів. Німецька присутність була вирішальною, оскільки під час перевороту вересня 1939 р., за винятком деяких випадків (як зокрема на прикордонній території біля Гродно, де фактичний перебіг подій ще досі не був повністю з'ясований), погроми не проходили на радянських територіях. Згодом, після багаторічної нацистської антисемітської пропаганди, коли Червона армія повернулася в Україну, в 1944–1945 рр., на сході та заході України відбулися погроми, найбільш відомі пройшли в Києві¹⁰⁰.

Порівнюючи насильства влітку 1941 р. на Галичині та Волині-Поділлі, спостерігаємо зменшення масштабів погромів під проводом українців. Хоча, на думку німецьких спостерігачів, грабунки були так само значно поширеними¹⁰¹. Уцілілі потерпілі свідчать, що українці зраджували єврейських сусідів, викривали їх, розкрадали їх майно та жорстоко поводитися з ними. Проте не можна з упевненістю стверджувати, що в Центральній та Східній Україні не відбулося «жодних Єдвабне»; перш за все через те, що у нас немає джерел з багатьох великих єврейських громад, які були знищені, і тому, що після війни радянські розслідування воєнних злочинів вказали роль українських націоналістів як співучасників, але мінімізували антисемітський

¹⁰⁰ Про контрольовану Радянським Союзом Польщу див.: Gross, *Revolution from Abroad*; Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve, eds., *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941* (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBN, 2007). Про післявоєнні погроми див.: Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton: Princeton University Press, 2001).

¹⁰¹ Berkhoff, *Harvest of Despair*, 56.

фактор шляхом використання формулювань на зразок «мирні радянські громадяни»¹⁰².

У книжці «Сусіди» Гросс стверджував, що ми повинні розглядати Голокост «як мозаїку, яка складалася з окремих епізодів, імпровізованих місцевими лідерами, і яку рухала непримусова поведінка, коріння якої пов'язане з лише Богу відомими мотивами всіх тих, хто перебував на місцях вбивств у той час»¹⁰³. Випадок України показує, що значні регіональні відмінності вимагають послідовного підходу. Проте чи можуть ці невеликі, епізодичні історії правильно скластися у велику «мозаїку»? До того ж робота Гросса веде нас до питання про поняття «добросусідських» відносин. В Україні та інших місцях окупованої нацистами Європи німці розумно експлуатували та загострювали слабкі міжетнічні зв'язки, звільнюючи жадібність та антисемітизм, але ці вади та упередження не були німецькими винаходами, а нацистська окупація була одним з розділів у довгій історії антисемітських настроїв та поведінки в Україні.

Погроми 1941 р. не можна розглядати ізольовано, і тим більше обмежуватись прикордонням. Антиєврейське насильство влітку 1941 р. було більше ніж окремим епізодом, воно означувало одночасно як кульмінаційний момент, так і історичний перелом. Масові розстріли та вбивства в газових камерах, які проводила Німеччина, були державними актами геноциду, які суттєво відрізнялися за характером, але збігалися за часом з громадським насильством. На той час погроми могли здаватися епізодичними та історично звичними, але, оглядаючись на них, ми бачимо, що вони зробили значний внесок у набагато більшу, безпрецедентну геноцидну кампанію «остаточного вирішення єврейського питання». Відмінності між громадським насиллям та геноцидом неможливо чітко встановити через взаємодію цих двох феноменів, до того ж ці відмінності можуть виявитися упередженими. У «периферійних» регіонах, зокрема в Україні, історична схема погромів несла ефект «нормалізації», що привчив жителів та іноземних учасників до насильства. Вбивства були дуже жорстокими та огидними, проте не дезорганізованими. Під час Голокосту місцеві погроми тривали після літа 1941 р. (і навіть у післявоєнний період). Ліквідація гетто під керівництвом нацистів у Галичині

¹⁰² Ранні згадки вцілілих на цих територіях говорять про погроми, які не були внесені до німецьких звітів та не були доступними в російських архівах. Див.: Joshua Rubenstein and Ilya Altman, eds., *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German Occupied Soviet Territories* (Bloomington: Indiana University Press, 2007).

¹⁰³ Gross, *Neighbors*, 81.

в 1943 р. супроводжувалася пограбуваннями єврейських домівок, згвалтуваннями, побиттями та іншими катуваннями, що передували депортації та масовим розстрілам. Погроми, які німецькі окупанти інтегрували у свою програму геноциду, були здійснені коаліцією сил: громадою, незалежними націоналістичними повстанськими групами та нацистською державою. Поєднання цих насильницьких явищ є важливою, можливо визначальною рисою геноциду, яка повинна бути краще розплутаною, контекстуалізованою та поясненою.

Подяка

Авторка дякує за критичні зауваження, пропозиції та виправлення Пітеру Блейку, Холлі Кейс, Каю Струве, Володимирі Солонарю, Марку Левіну, Олександрі Прусину, Патрісу Бенсімону та Рею Брендону, а також анонімним рецензентам та редакторам *Journal of Genocide Research*. Будь-які фактичні помилки або думки, висловлені в цьому есе, є авторськими. Це есе написане як презентація для конференції «Голокост в Україні: нові джерела та перспективи», 1 жовтня 2007 р. Університет Париж IV—Сорбонна. Автор висловлює подяку Стівену Фельдману та Бентону Арновітцу з Меморіального музею Голокосту США, Центру провідних досліджень Голокосту за редагування моєї презентації та за дозвіл її публікації.

Про автора

Венді Лауер (Wendy Lower) — професор кафедри Джона К. Рота в Коледжі Клермонт МакКенна (Claremont McKenna College). З 2014 р. очолює Центр прав людини (Mgrublian Center for Human Rights) в Клермонті; з 2016 р. виконує функції тимчасового директора Центру передових досліджень Голокосту Джека, Джозефа та Мортон Манделя (Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies) при Меморіальному музеї Голокосту США (USHMM) у Вашингтоні.

Коло наукових зацікавлень охоплює історію Німеччини та України у Другій світовій війні, Голокост, жіночу історію, історію прав людини, компаративні дослідження геноцидів. В. Лауер проводить порівняльні дослідження біографій злочинців та досліджує військові злочини нацистів у Радянській Україні, Австрії, Східній та Західній Німеччині.

Серед її публікацій: «Побудова Нацистської імперії та Голокост в Україні» (Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine) (2005); «Щоденники Самуїла Гольфарда та Голокост у Галичині» (The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia) (2011); «Чоловіки

та жінки, які вчинили Голокост, та підхід до правосуддя у Східній Німеччині, 1949–1963» (Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice, 1949–1963). *Holocaust and Genocide Studies* 24, no. 1. (Spring 2010): 56–84; а також за її редакцією (спільно з Реєм Брендonom (Ray Brandon)) «Шоа в Україні: історія, свідчення, меморіалізація» (Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization) (2008). Монографія В. Лауер «Гітлерівські фурії: німецькі жінки в нацистських полях смерті» перекладена 21 мовою.

Переклав з англійської Ярослав Піскаръов

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

10.33124/hsuf.2018.10.10

Кай Струве

**BABYN YAR. HISTORY AND MEMORY, ED. BY
VLADYSLAV HRYNEVYCH AND PAUL ROBERT
MAGOCSI. KYÏV: DUKH I LITERA, 2016. 328 p. /
БАБИН ЯР. ІСТОРІЯ І ПАМ'ЯТЬ, ЗА РЕД.
ВЛАДИСЛАВА ГРИНЕВИЧА ТА ПАВЛА-РОБЕРТА
МАҒОЧІЯ. КИЇВ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 328 с.**

Збірник, який ми будемо обговорювати, було створено в 2016 р. як частину серії ініціатив «Ukrainian Jewish Encounter Initiative» (Українсько-єврейська зустріч) на честь 75-ї річниці масових убивств у Бабиному Яру. Він з'явився водночас в англomовній та українomовній редакціях. Рецензія надається на англomовне видання.

Статті, які увійшли до видання, були створені науковцями, але призначені для широкого загалу, що обумовлює їх оглядовий характер. Відповідно вони не обтяжені науковими коментарями, а мають по завершенні перелік важливих літературних джерел за тематикою.

Видання має на меті, як зазначено вже в підзаголовку, зображення як історії Бабиного Яру, так і історії пам'яті про це місце. Лейт-мотивом твору є саме пам'ять, насамперед у Радянському Союзі та незалежній Україні. Оскільки термін «Бабин Яр» — в міжнародній дискусійній практиці «Бабий Яр» — по-різному розуміють у різних контекстах, з ним пов'язують також і різноманітні уявлення про те, як саме треба згадувати те, що відбулось в Бабиному Яру. Таким чином книга опосередковано, а в деяких статтях безпосередньо, приєднується до актуальної дискусії про те, як в майбутньому має зображуватись Бабин Яр¹.

По суті існують два різних поняття про те, як розуміти «Бабин Яр». Одне поняття відсилає до радянських інтерпретацій. Вже наприкінці

¹ Див. також пропозиції, які було розроблено в рамках іншого проекту «Українсько-єврейська зустріч» (Ukrainian Jewish Encounter Initiative) на честь річниці 2016 р., <https://ukrainianjewishencounter.org/en/uje-babyn-yar-memorial-space-necropolis-competition-day-3/>. У зв'язку з відзначанням дня пам'яті в 2016 р. було започатковано ініціативу створення музею на території Бабиного Яру, основним завданням якого має стати висвітлення історії цього місця та Голокосту в Україні, див. www.babi Yar.org.

війни Бабин Яр описували в радянських публікаціях як місце масових вбивств, у якому німцями було знищено неймовірну кількість людей. Кількість жертв, яку називали, нараховувала 100 000 та більше. Частіше за все євреїв не виділяли при цьому в окрему групу жертв, а відносили до категорії «мирних радянських громадян». Окрім цього, в радянських публікаціях другою центральною групою жертв називали військовополонених. У кінці кінців Бабин Яр став синонімом брутального німецького окупаційного режиму на радянській території та його злочинів. На противагу в міжнародній суспільній думці термін «Бабин Яр» ототожнюють з масовим знищенням євреїв 29 та 30 вересня 1941 р., під час якого відповідно до звіту виконавців злочину з айнзатцгрупи С було вбито 33 771 київського єврея. Тут Бабин Яр є синонімом Голокосту на окупованих територіях Радянського Союзу, під час якого вбивства скоювали в основному як масові розстріли. Акція знищення 29 та 30 вересня 1941 р. в Києві була наймасштабнішою з них.

Три перші статті видання мають вступний характер. Спочатку ми знайомимось зі змістовним оглядом київського історика *Михайла Кальницького* про давню історію місцевості яру Бабин Яр з часів перших поселень у період раннього палеоліту до 1930-х років (с. 15—32). Наступна стаття *Ігоря Шупака* також має вступний характер. Порівнюючи націонал-соціалістичну Німеччину та Радянський Союз він порушує одне з найважливіших питань в історії ХХ сторіччя. Основна лінія статті висвітлює політику цих систем щодо євреїв до вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу в червні 1941 р. Ігор Шупак надає аргументи про те, що не тільки з боку Німеччини, а й у відповідному сенсі і в Радянському Союзі під керівництвом Сталіна існував намір знищення, який в першу чергу мав на меті не фізичне знищення, а усунення окремої єврейської національної, культурної або релігійної ідентифікації (як і всіх інших національних і культурних партикуляризмів). Він звертає увагу також на німецько-радянську співпрацю у 1939—1941 рр. та її наслідки, які врешті-решт створили передумови для німецької експансії у Східній Європі та для Голокосту.

Третя вступна стаття стосується німецької окупації в Україні в період між 1941 та 1944 рр. (с. 53—63). *Карел Беркгофф* презентує в ній дуже чіткий, та, попри стислість, дуже змістовний вступний матеріал про долю різноманітних груп під час німецького панування, насамперед про долю євреїв, але також і радянських військовополонених, ромів та пацієнтів психіатричних лікарень.

Крім того, він висвітлює німецьку політику знищення великих міст голодом, виснаження сільських регіонів та депортацію на примусові роботи до Німецького Райху. Беркгофф піднімає також тему значення місцевої української адміністрації за часів німецького панування та супротиву різноманітних партизанських груп.

До центральних глав книги належать насамперед дуже змістовні статті Віталія Нахмановича та Владислава Гриневича. Зокрема, стаття Гриневича є вступною до викладів на тему пам'яті про Бабин Яр, а Віталій Нахманович зображує злочини, які відбувались в Яру та на прилеглий території за часів німецької окупації в Києві з вересня 1941 р. до листопада 1943 р. (с. 65–105). Стаття починається з опису масштабного масового вбивства 29 та 30 вересня 1941 р. Автор досліджує питання про те, чи брали участь та яким чином були задіяні українці в діях, які виконувала айнзатцгрупи С та батальйони німецьких поліціантів (с. 78–90). Віталій Нахманович демонструє, що уявлення про участь українців як стрільців у масових знищеннях походить з радянських публікацій, які конструювали ворожий образ українських націоналістів з пропагандистською метою. Він доходить висновку, що українські поліціанти були задіяні 29 та 30 вересня в оточенні території, у сортуванні відібраного майна євреїв та під час заганяння їх до місця розстрілу. Він ідентифікує українців як загін, що складався приблизно із 300 осіб під керівництвом членів ОУН(м) та був зібраний за німецьким наказом у Житомирській області здебільшого з військовополонених (с. 85).

Віталій Нахманович порушує питання про участь місцевих поліціантів у наступних розстрілах, які відбувались після масштабного масового вбивства 29 та 30 вересня. Він має змогу не тільки показати, що вони виявляли та арештовували євреїв та комуністів, а й те, що в деяких випадках вони брали участь в екзекуціях в якості стрільців (с. 86–88). Члени мельниківської ОУН, які спочатку були призначені на керівні посади української поліції, наприкінці 1941 та на початку 1942 рр. були звільнені зі своїх позицій, а деякі з них також розстріляні.

Нахманович не обмежує своє зображення подій, пов'язаних з терміном «Бабин Яр», тільки масовими розстрілами людей у вересні 1941 р., а займається також й іншими злочинами, які відбувались в Яру або на прилеглих ділянках за часів німецької окупації Києва. Кінець кінцем він використовує поняття Бабиного Яру, яке походить з радянських часів, коли йдеться про загальну чисельність жертв

90 000–100 000, хоча він, на противагу радянському баченню, дуже чітко показує, що євреї були основною групою жертв.

Зокрема, до описаних у статті подій під загальною назвою «Бабин Яр» включено тему концентраційного табору Сирець, який було організовано навесні 1942 р. в безпосередній близькості від Бабиного Яру. Безсумнівно, цей табір також належав до великих злочинів німецького окупаційного панування в Києві. 3 000 в'язнів було розміщено в землянках, вони майже не отримували їжу та потерпали від постійних знущань наглядачів СС (с. 90–92). Окрім цього табору Нахманович називає пропускний табір для радянських військовополонених, який існував у 1941 р. на прилеглий до Бабиного Яру території. У протитанковому рову тут відбувались катування військовополонених. Кількість жертв невідома. Дані різних джерел зазначають від 2 000 до 20 000 (с. 100).

На території Бабиного Яру, як вже зазначалось, також відбувались численні розстріли і після 29–30 вересня. Яр використовували і для знищення трупів, якщо вбивства проводились у газових машинах, які застосовувала німецька поліція безпеки. Серед жертв цих страт більш пізнього періоду переважну більшість становили євреї. Але серед вбитих були і роми, і пацієнти психіатричної лікарні, що знаходилась неподалік, і радянські підпільники.

Дуже дискусійна група жертв складалась з членів ОУН, оскільки вони через київську українську поліцію також могли бути задіяні, як згадувалось, у скоєнні вбивств у Бабиному Яру. У грудні 1941 р. в Києві німці почали арештовувати й учасників ОУН. За даними джерел організації було вбито 621 учасника ОУН у Києві під час німецької окупації. Ця цифра є предметом дискусій. Скільки з них було знищено в Бабиному Яру, також незрозуміло. Однак ці питання не є предметом глибокого вивчення статті (с. 98).

Друга центральна стаття видання має назву «Бабин Яр після Бабиного Яру» (автор Владислав Гриневич) та вводить нариси до історії пам'яті. Вона складається з двох великих частин. У першій частині автор висвітлює протиріччя в пам'яті про Бабин Яр у Радянському Союзі. В. Гриневич займається вивченням конфлікту між радянською владою та київськими євреями, що хотіли пам'ятати про долю їх родичів, яких було страчено в Бабиному Яру. Пізніше цей конфлікт охопив також євреїв з інших частин Радянського Союзу, для яких Бабин Яр щонайпізніше з 1960-х рр. став центральним символом німецького геноциду євреїв на радянській території. Проте радянська влада одразу після повернення Києва в листопаді 1943 р. за

допомогою терміна «мирні радянські громадяни» почали маскувати той факт, що в Бабиному Яру було вбито більшою мірою єврейське населення. У 1950-х рр. яр використовували як резервуар для стічних вод. Це скандальне використання місця наймасовіших вбивств євреїв на окупованих територіях Радянського Союзу, яке стало приводом для створення в 1961 р. відомого вірша Євгена Євтушенка, призвело до того, що Бабин Яр став центральним місцем пам'яті для євреїв з інших частин Радянського Союзу та не тільки уособив протест проти радянських репресій пам'яті про Голокост, а й став приводом для висунення вимог про надання можливості виїзду євреїв до Ізраїлю. Протест проти радянських репресій та фальшування власної культури та історії, як зазначено в цій роботі, об'єднав українців і євреїв. На 25-ту річницю, яка відзначалась 29 вересня 1966 р., відбувся мітинг без дозволу радянської влади. У ній взяло участь близько тисячі осіб, переважно євреїв, але серед них були також українські та російські письменники та дисиденти. Особливе сильне враження справила промова Івана Дзюби, в якій він визначав злочин Бабиного Яру як результат зневаги до прав людини та висував вимоги поважати мови, історії та культури різних націй, насамперед євреїв та українців. І пізніше на річницю трагедії в Бабиному Яру 29 вересня також відбувались заходи, здебільшого за участі євреїв з Києва та інших місць Радянського Союзу, запобігти яким Радянська влада намагалась всілякими методами.

У другій половині статті Гриневич зображує Бабин Яр як предмет української історичної політики з часів незалежності 1991 р. Передусім він орієнтується на святкування з нагоди вшанування пам'яті у річниці, особливе велике значення серед яких мали заходи, організовані у 1991, 2001, 2006, 2011 та 2016 рр. Він показує, як ці заходи та позиції українських президентів, залежно від політичних орієнтирів та основної лінії їхньої історичної політики, маневрували між радянських традицій, національної української трактовки історії, пам'яті українських євреїв та міжнародним значенням пам'яті про Голокост (с. 143–154).

Темами наступних статей видання також є різні форми спогадів про Бабин Яр. *Ірина Захарчук* займається дослідженням текстів про Бабин Яр в радянській та українській літературі (с. 205–237). Літературні обговорення Бабиного Яру спонукають *Асю Ковригину-Крейдич* до літературознавчих роздумів про співвідношення пам'яті та літератури про Голокост у Радянському Союзі та на Заході (с. 157–177). *Карел Беркгофф* пропонує нам корисний та змістовний огляд про Бабин Яр у документальних та художніх фільмах, починаючи з ранніх

радянських екранізацій, закінчуючи найсучаснішими роботами (с. 239–257). *Ірина Клімова* досліджує твори про Бабин Яр в радянському та українському мистецтві, серед яких пам'ятник, створений в 1976 р. (с. 259–273), а *Наталія Семененко* займається аналізом музичних творів, які мають відношення до Бабиного Яру (с. 275–290).

Стаття *Гелінади Грінченко* «Бабин Яр в усній історії» (с. 179–204) відтворює події 29 та 30 вересня за допомогою інтерв'ю осіб, що залишилися в живих, які записувались з 1990-х рр. та перебувають в архівах Американського меморіального музею Голокосту у Вашингтоні та в Інституті дослідження Голокосту при Південно-Каліфорнійському університеті в Лос-Анджелесі (Shoah Foundation Institute der University of Southern California in Los Angeles). Ці інтерв'ю мають особливе значення, оскільки в Радянському Союзі майже не записувались спогади євреїв, яким вдалося пережити цю трагедію. За допомогою голосів респондентів, які залишилися в живих, авторці вдалося докладно та дуже детально реконструювати події. Саме тому ця стаття передусім є дуже вагомим внеском в дослідження історії масового нищення, а не лише в пам'ять про це.

На завершення збірки *Віталій Нахманович* дає зображення актуальної ситуації на території Бабиного Яру (с. 291–313). З одного боку, він демонструє, що плани відносно загальної концепції, які були оголошені під час вшанування пам'яті з нагоди річниці в 2011 р., досі не реалізовані. З іншого – він налічує загалом 36 пам'ятників та меморіальних дощок, які були на цій території в 2016 р. За винятком радянського пам'ятника 1976 р. вони були встановлені різними громадськими організаціями, починаючи з 1991 р. Автор стверджує, що вони «більш-менш відзначають усі можливі аспекти трагічних подій, що сталися протягом війни та після неї» (с. 292). З огляду на різноманітні історичні міфи, Нахманович песимістично налаштований щодо виникнення єдиного уявлення про Бабин Яр та прийняття єдиної концепції про те, як місцевість має виглядати. Він розрізняє радянський, єврейський та український міфи про часи німецької окупації, усі вони мають специфічний погляд на події в Бабиному Яру. Чому автор також наводить тут німецький міф, який він до того ж неправильно інтерпретує, рецензенту є незрозумілим.

Збірник завершується післямовою «Post Scriptum» з двома дуже особисто представленими роздумами про Бабин Яр. Ізраїльський історик *Шимон Редліх*, який дитиною пережив Голокост у Бережанах, згадує тут про свою участь у заходах із вшанування пам'яті в 1991 р., які вперше відкрито порушили радянське мовчання про

Голокост (с. 315–318). Його стаття висвітлює також і іншу тему, а саме велику роль Євгенія Євтушенка та його поеми 1961 р. про Бабин Яр у поширенні на весь світ історії про нищення людей у вересні 1941 р. Редліх змальовує, як він вперше дізнався про це завдяки поемі Євтушенка в 1960-х рр.

Мирослав Маринович у своєму завершальному «Post Scriptum» навпаки намагається запропонувати розв'язання проблеми різних тлумачень та різного сприйняття Бабиного Яру, висловленої Нахмановичем (с. 319–324). Він відстоює свою позицію про те, що немає необхідності у прийнятті необачних рішень, а навпаки існує необхідність у веденні широкого відкритого діалогу, що спирається на історичні та наукові дослідження і має стати основою для прийняття рішення про відповідну форму пам'яті.

Загалом збірник є вагомим внеском до поглиблення та поширення знань про Бабин Яр та створення діалогу, якого прагне Мирослав Маринович, про те, яке значення має Бабин Яр у наші часи та як необхідно пам'ятати про це місце. Водночас видання знайомить з деякими відкритими питаннями наукових досліджень, серед яких не лише масштабне нищення 29 та 30 вересня 1941 р., а більшою мірою вбивства, скоєні на цьому місці пізніше. Це стосується також різних аспектів історії пам'яті, серед яких не останнім є поширення знань про Бабин Яр у міжнародній спільноті після 1945 р.

Переклала з німецької Валерія Колесниченко

10.33124/hsuf.2018.10.09

Поліна Барвінська

СЛАВІК Ю. ШЛЯХ ДО АУШВІЦУ: ГОЛОКОСТ НА ЗАКАРПАТТІ. ДНІПРО: УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА», 2017. 156 с.

Історія Голокосту впродовж останніх десятиліть належить до провідних тем сучасної світової історіографії. Відповідно існує величезна кількість досліджень найрізноманітнішого характеру: від «подієвого» наративу до концептуально-засадничих праць, авторів яких намагаються осмислити причини та проблеми страшної трагедії XX століття в глобальній перспективі, запропонувати нові методологічні підходи, концепції та теорії. До прикладу, книжка Тімоті Снайдера «Чорна земля. Голокост як історія і застереження»¹. Праці такого гатунку зазвичай породжують гострі дискусії, які слугують кращому розумінню історії винищення євреїв в роки Другої світової війни і дають поштовх до нових досліджень.

На жаль, не можна ще сказати про такі ж успіхи української історіографії, де дослідження Голокосту розпочалися на добрих два десятиліття пізніше ніж на Заході. До того ж на них позначилось і небезболісне вивільнення пострадянської історичної науки від марксистсько-ленінської методології й дещо спорадичне оволодіння новим методологічним інструментарієм, слабе знання іноземних мов істориками старших поколінь, незабезпеченість бібліотек працями західних авторів, насамперед концептуального характеру та першочерговість інтересу і запиту на творення національного етноцентричного наративу задля легітимації державності. Правда, як засвідчує проведений історіографічний аналіз у недавніх публікаціях

¹ Тімоті Снайдер, *Чорна земля. Голокост як історія і застереження* (Київ: Медуза, 2017).

² Для прикладу можна назвати міжнародну дискусію за участі Ентоні Полонскі, Дітера Поля та Кая Струве, опубліковану на Форумі часопису «Україна модерна», див.: Antony Polonsky, Дітер Поль і Кай Струве, «Дискусія навколо книжки Тімоті Снайдера *Black Earth: The Holocaust as History and Warning* (New York: Tim Duggan Books, 2015)», *Україна модерна* 24: Єврейські історії українських теренів (2017): 202–233.

Анни Медведовської³, Ігоря Шупака⁴ та Олексія Гончаренка⁵, певні здобутки і поступ української історіографії є очевидними.

Однак, якщо в академічній царині можна констатувати певні успіхи, то в суспільному пам'яттєвому дискурсі тема Голокосту належить до другорядних і найперше асоціюється з трагедією Бабиного Яру. Хоча на території України є чимало місць, де відбувались жорстокі знищення тисяч євреїв упродовж декількох днів, наприклад 23–25 жовтня 1941 р. в Одесі⁶. Та пам'ять про цю трагедію доволі повільно утверджується не тільки на державному рівні, а й у місцевому публічному дискурсі. Ще більш маргіналізованою є пам'ять про трагедію євреїв Закарпаття, що певною мірою обумовлено стереотипом про відносно «цивілізований антисемітизм» угорської влади. Означені проблеми актуалізують вивчення регіональних особливостей трагедії єврейства і широку репрезентацію цих досліджень. Очевидно, що це добре розуміють і намагаються вирішити в Українському інституті вивчення Голокосту «Ткума». Останніми роками в серії «Українська бібліотека Голокосту» видано декілька праць про трагічну історію євреїв окремих регіонів та різних окупаційних зон України. Серед них і книжка молодого ужгородського дослідника Юрія Славика про Голокост на Закарпатті.

Монографія розпочинається з короткої згадки історії заселення краю євреями та їх життя в Чехословацькій республіці, як золотих років перед катастрофою. Це є вельми важливим, оскільки вкотре засвідчує, що демократичні засади і виважена національна політика є підґрунтям мирного співжиття представників різних етносів та народів (с. 6). Вірогідно така політика стала й запорукою того, що навіть у розпал антисемітизму на Закарпатті, як показує дослідження Ю. Славика, не зафіксовано випадків єврейських погромів. Хоча в роботі автор не акцентує увагу на такому взаємозв'язку. Наведені статистичні дані переконливо доводять репрезентативність єврейства в Закарпатті (в окремих містах їх частка перевищувала 40%) та його

³ Анна Медведовська, «До питання про сучасну українську історіографію Голокосту», *Сторінки історії* 35 (2013): 189–196, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sisi_2013_35_19.

⁴ Ігор Шупак, «Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру)», *Український історичний журнал*, № 4 (2016): 152–172, http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_4_12.

⁵ Олексій Гончаренко, *Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.)* (Дніпро – Переяслав-Хмельницький: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017).

⁶ Александр Круглов, *Истребление евреев Одессы в 1941–1943 гг.* (Днепропетровск: Институт «Ткума», 2014).

вагому роль в економічному, культурному і політичному житті краю житті до часу встановлення угорського правління. Однак для кращої контекстуалізації, й з огляду на те, що в монографії розглянуто відносини між «євреями та неєвреями», бракує статистики щодо представників інших етносів Закарпаття, хоча б численних.

Викладу основного тексту передуює історіографічний та джерелознавчий огляд. Дуже добре, що автор бере до уваги й розробку теми в зарубіжній історіографії. Проте, зважаючи на невеликий вітчизняний історіографічний доробок про Голокост на Закарпатті, на що справедливо вказав Ю. Славик, і незначний доступ до іноземних публікацій українських читачів, був би доречним більш ґрунтовний аналіз зарубіжної історіографії. Наприклад, вказано, що праця американського дослідника Рендольфа Брехема «Політика геноциду: Голокост в Угорщині» стала «основоположною для багатьох дослідників» (с. 12), але не подано ні її аналіз, ні представлено її основні концепції.

Дещо подібна картина й з аналізом праць ізраїльських істориків. Відзначивши їх вагомий внесок у дослідження питань життя євреїв Угорського королівства та їх взаємин з представниками інших національностей в умовах дії антиєврейських законів, автор зосередився на критиці тези Й.А. Єлінека про антисемітський характер політики уряду Августина Волошина. На значно більшу увагу заслуговують й дослідження угорських фахівців, попри те, що вони, на думку німецької дослідниці Регіни Фрітц (Regina Fritz), переважно описують події, які відбувались під час Голокосту, незначною мірою інтегрують їх у європейський контекст та мало приділяють уваги аналізу і пошуку відповіді на запитання: хто ж тут мав би нести відповідальність?

Основний текст монографії представлено у двох розділах. У першому розглянуто впровадження антиєврейського законодавства після приєднання Закарпаття до Угорщини та життя євреїв краю в умовах антисемітського тиску, проведення їх часткової депортації у 1941 р., мобілізацію та виснажливу працю чоловіків єврейського походження у трудових загонах. Другий розділ – це власне історія жорстокого винищення євреїв та переслідувань ромського населення після вступу військ нацистської Німеччини на територію Угорського королівства і, відповідно, Закарпаття.

⁷ Thyra Veyder-Malberg, «Ungarn und der Holocaust», *Heute im Osten*, November 9, 2017, дата звернення 17 лютого, 2019, <https://www.mdr.de/heute-im-osten/holocaust-ungarn-102.html>.

Реконструювавши процес творення обмежувального законодавства щодо євреїв угорською владою на чолі з М. Горті, автор цілком справедливо відзначив його схожість з антиєврейськими законами Третього райху, насамперед, з расовими Нюрнберзькими законами 1935 р. (с. 22). Водночас трактування Ю. Славіком причин впровадження обмежень для єврейства в Угорському королівстві породжує низку запитань. Навівши думку угорського дослідника Т. Шторка про те, що, поряд з німецьким впливом, вагомим чинником було й прагнення угорських еліт і середнього класу обмежити вплив єврейства, та американського історика Р. Брехема про антисемітизм угорських робітників і селян, ужгородський дослідник стверджує, що «саме геополітичний вплив Німеччини фактично призвів до ухвалення перших антисемітських законів» (с. 23). Проте чи антисемітизм кінця 30-х рр. був породжений, насамперед, впливом Німеччини та її патронатом територіальних «надбань» Угорського королівства і економічними інтересами угорців, чи він мав дещо глибше коріння й обумовлений національною політикою М. Горті в попередні роки? Можливо, відносини з Німеччиною були радше приводом, а не причиною впровадження антисемітського законодавства?

Описуючи різні практики виживання євреїв в умовах дії антисемітських законів та спроби економічного спротиву, Ю. Славік неодноразово вказує на недотримання законодавства і «відносно безпечне» життя євреїв Закарпаття в період угорського правління, який передував окупації німецькими військами. Водночас емпіричний матеріал свідчить про методи прихованого/непрямого їх винищення. Наприклад, представники єврейської громади Мукачєва в 1942 р. були позбавлені права на хлібні картки (с. 28), до того ж в умовах планомірного витіснення їх з економічного життя краю, тобто позбавлення заробітку. Було б добре, якби автор більш детально проаналізував наслідки цієї акції, а не просто констатував її. Антисемітизм і жорстокість угорської влади підтверджує і добре описана автором депортація в 1941 р. євреїв-біженців без громадянства (с. 43–52), у здійсненні якої він, насамперед, звинувачує військових (с. 44–45). Правда, Ю. Славік цілком раціонально пояснює «рішучу протидію угорського керівництва німецьким домаганням» у «єврейському питанні» та політику «еволюційного витіснення євреїв з економічного й суспільного життя в Угорщині», не відсутністю антисемітських переконань у М. Горті та його оточення, а економічною доцільністю і тим, що з часом, особливо після провалу планів блискавичної війни, «єврейське питання» можна було

використати в налагодженні контактів з країнами антигітлерівської коаліції (с. 31).

Другий розділ розпочинається з констатації факту вступу 19 березня 1944 р. на території Угорського королівства 11 німецьких дивізій та створення нового маріонеткового уряду, на яких і покладається основна відповідальність за радикалізацію антисемітської та антиромської політики. Водночас нічого не сказано про зміни і склад місцевої влади та поліції Закарпаття, а саме вони «вельми оперативно» переймалися не тільки створенням гетто, розміщенням та утриманням у них євреїв, а й організацією їх депортації до таборів смерті навесні й початку літа 1944 р. Наприклад, у Мукачєві деталі «майбутньої депортації були прийняті на серії засідань місцевої влади», на яких головував підполковник жандармерії Ласло Ференці (с. 78). Очевидно підґрунтям цієї оперативності та виконавської дисципліни була й активна антисемітська політика режиму М. Горті в попередні роки і який залишався при владі аж до жовтня 1944 р. Автор чомусь у другому розділі згадує про угорського регента, тільки з огляду на те, що завдяки його втручанням в червні 1944 р., коли вже більшість євреїв відправили на вірну загибель до Аушвіцу, було припинено їх депортації, що врятувало життя фактично тільки євреям столиці (с. 83). Цей факт засвідчує, що навіть за умов перебування німецьких військ М. Горті міг впливати на процес депортації. Однак у книзі відсутні будь-які критичні роздуми з цього приводу при пошуку відповіді на запитання: чи могли закарпатські євреї врятуватися від депортації? Натомість на підставі усних свідчень та досліджень ізраїльських науковців вказано, насамперед, на необізнаність євреїв щодо можливих наслідків переселення їх до гетто і відзначено негативну роль єврейських рад, які «відвертали увагу місцевих євреїв від реальних мотивів» цього заходу (с. 84–86). Як наслідок, у жаклих умовах антисемітської політики та Голокосту на Закарпатті вижити вдалося всього близько 12% євреїв, хоча, як засвідчує текст монографії, питання встановлення кількості жертв потребує подальшого більш детального вивчення (с. 81–82).

Не залишилась поза увагою Ю. Славіка й доля ромів Закарпаття, які попри утиски (створення гетто, мобілізація до трудових загонів) не зазнали масового винищення. Пояснення цьому автор вбачає в їх маргінальному становищі.

В історії Голокосту тема відносин євреїв і їх сусідів належить до найбільш дискусійних, проблемних і болісних. У рецензованій праці відносини між євреями та представниками інших етносів

регіону розглянуто в загальноукраїнському контексті. Ю. Славик відзначає, що, на відміну від Галичини та Наддніпрянської України, антисемітська політика в Закарпатті базувалась на економічній, а не антибільшовицькій складовій (с. 88). Її провідниками були не тільки владні структури, а й релігійні організації, наприклад, молодіжна організація при Мукачівській греко-католицькій єпархії (с. 89) та місцева преса, де переважна більшість редакторів мала слов'янське, а не угорське походження (с. 91). Та попри все це не привело до масових єврейських погромів. Водночас, незважаючи на відсутність вельми жорстких покарань за допомогу євреям, переважна більшість населення зайняла позицію «байстендерс», хоча було й чимало тих, зокрема й поміж угорських політиків, хто намагався допомогти євреям, особливо під час їх переселення в гетто (с. 94–96).

Певною мірою книга «Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті» має й джерелознавчий характер, оскільки в ній подано низку документів, але тільки декілька з них є неопублікованими архівними матеріалами та текстами з тогочасної преси. Решта — це передруки з різних збірок документів, зокрема й зі збірки документів «Шляхом Жовтня», виданої в радянські часи. Варто відзначити, що автор опрацював найрізноманітніші види джерел: архівні матеріали (переважно Державного архіву Закарпатської області), опубліковані документи, зокрема, й угорські, тогочасну регіональну пресу та усноісторичні свідчення очевидців Голокосту, які представлені на низці електронних ресурсів. Саме завдяки останнім двом групам джерел перед читачем постає доволі персоніфікована історія, якій дещо бракує авторських рефлексій та аналітико-оціночних суджень.

Праця Ю. Славіка є ще одним кроком в узагальненні історії Голокосту на Закарпатті й вивченні регіональних особливостей цієї трагедії на теренах України та засвідчує необхідність як подальшого дослідження низки питань, порушених у монографії, так і концептуального осмислення цієї теми на загальноукраїнському рівні з більш широкою європейською контекстуалізацією.

10.33124/hsuf.2018.10.11

Олександр Давлетов

**ПОШУК ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ «ЧОМУ
Я СТАВ НАЦИСТОМ?»: МАЛОВІДОМІ МАТЕРІАЛИ
СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ 1934 Р. НА
ТЕРЕНАХ ТРЕТЬОГО РАЙХУ.**

**Огляд збірки: «Warum ich Nazi wurde» – Biogramme
früher Nationalsozialisten. Die einzigarten Sammlung
des Theodor Abel / Wieland Giebel. B. Berlin Story
Verlag, 2018. 930 s. («Чому я став нацистом» –
Біографії ранніх націонал-соціалістів з приватного
зібрання Теодора Абеля / Віланд Гібель. Берлін,
Berlin Story Verlag, 2018. 930 с.)**

Історичний розвиток, як і будь-які політичні процеси в суспільстві, має різні складові свого поступу. Зараз, на початку нового тисячоліття, першочерговим завданням істориків є комплексний системний аналіз визначних подій і зрушень, надбань і втрат, які були характерними для бурхливого минулого століття. Озираючись назад у ХХ ст., усвідомлюючи грандіозний злет людського розуму, величні досягнення в галузі науки та техніки, визначні здобутки в соціально-економічній сфері, ми мусимо визнати при цьому, що ані досягнення культури та цивілізації, ані швидкий та потужний індустріальний розвиток провідних країн світу не змогли захистити людство від виникнення в його надрах низки страхітливих тоталітарних режимів. Останні намагались відійти від магістрального шляху розвитку людської цивілізації, поставити під сумнів прогресивні світові завоювання і тотально втрутитися в долю держави, громадянського суспільства тощо. Інтерес до проблеми вивчення генези німецького варіанту фашизму виник серед науковців світу одразу після зародження цього явища.

Тема Третього райху і зараз, знову і знову, привертає увагу дослідників з усього світу не в останню чергу через персоніфікацію учасників політичного процесу минулих років (йдеться про генезу НСДАП), зокрема й пересічних громадян Німеччини. На сьогодні історіографія фашизму вже представлена великою палітрою

досліджень, причому найбільшу увагу істориків за минулі десятиліття привертало саме сюжети, пов'язані зі створенням масової бази, ідеологічних передумов, власне механізму існування тоталітарної диктатури НСДАП тощо¹. Кількість наукових розвідок вже досить давно сягнула позначки 40 000 позицій. Час генези НСДАП, як складової державного механізму Третього райху, та власне доба нацистського панування в Німеччині (1933–1945 рр.) – на сьогодні є одним із найбільш досліджених епізодів німецької історії.

У порівнянні з ним, не так багато наукових розвідок присвячено періоду зародження націонал-соціалізму доби Веймарської Республіки (1919–1933 рр.) – періоду, який зі слів Германа Герінга – наці № 2 Третього райху, вважається «бойовим часом» НСДАП². Річ у тім, що незважаючи на вагомий обсяг вже існуючих робіт, присвячених нацизму, історики все ще мають численні лакуни з цієї проблематики. Наприклад, не існує ще загально визнаного трактування термінів «фашизм» чи «нацизм»; маловивченими «залишаються методи, засоби, прийоми поширення нацистської ідеології»³, також не розкрито і «проблему співвідношення в нацистській системі панування методів терору, пропаганди та організаційно-політичного впливу регіональних лідерів, їх взаємозв'язки і взаємодію в різні періоди існування режиму та пов'язане з цим питання стосовно «ролі та взаємодії допоміжних і «дочірніх» організацій НСДАП (СС, СД, СА, гестапо, «Гітлерюгенда» тощо) в системі репресій та маніпулювання суспільною свідомістю»; мало інформації стосовно повсякденного життя німецького суспільства доби Третього райху⁴. Саме тому неабиякий інтерес у читачів у Німеччині та за її кордонами викликала збірка біографічних матеріалів під гучною назвою «Чому я став нацистом?», що вийшла друком у вересні 2018 р. у Берліні, упорядкована та прокоментована відомим сучасним німецьким істориком, письменником і видавцем Віландом Гібелем (1950 р.н.). Віланд Гібель досить давно та ґрунтовно займається історією Берліна, є автором

та упорядником численних монографій, виставок, заходів з історії сучасної столиці Німеччини.

Декілька років тому він побачив монографію американського професора Колумбійського університету, соціолога польського походження, Теодора Абеля (1896–1988) «Why Hitler came into power. An answer based on the original life stories of 600 of his followers. New York, Prentice-Hall, 1938. 346 ph.». У цьому дослідженні Абель часто цитував, у перекладі англійською, свідчення пересічних членів НСДАП про те, як вони стали нацистами. Німецький історик Віланд Гібель вирішив звернутись до першоджерел і знайшов в архіві професора Абеля, що й досі зберігається в зібранні американської бібліотеки Герберта Гувера (м. Вест-Бранч, штат Айова, США) фотокопії 3 700 сторінок оригінальних сповідей націонал-соціалістів, датованих 1934 р.

Саме тоді, у 1934 р., у засобах масової інформації Третього райху з'явилось досить несподіване оголошення про конкурс автобіографічних творів для націонал-соціалістів. Замовником рекламного матеріалу був професор-соціолог Теодор Абель – на той час 38-річний американський вчений, що вільно володів німецькою, англійською та польською мовами. Професор Абель навесні 1934 р. транзитом побував на території Німеччини і, маючи на меті використати в майбутньому будь-які соціологічні матеріали для вивчення мотивів вступу до лав НСДАП ідейних нацистів та аналізу джерел стрімкого зростання популярності Адольфа Гітлера за час існування Веймарської Республіки (1919–1933 рр.) для власних подальших наукових досліджень, звернувся з персональним листом до Йозефа Геббельса – райхсміністра народної освіти та пропаганди нацистської Німеччини. У цьому листі Теодор Абель обґрунтував ідею щодо проведення на теренах Третього райху конкурсу творів-автобіографій на тему «Чому я став нацистом?». Урешті-решт, ідею провести подібний захід вирішили підтримати в міністерстві пропаганди Третього райху. На це вплинуло, як мінімум, два моменти: по-перше, все фінансування проведення акції мав покрити грант від Колумбійського університету (було призначено аж 18 грошових премій за участь (від 400 до 25 райхсмарок); по-друге, нацисти намагались створити позитивний образ НСДАП за кордоном, особливо на теренах США та Англії (нагадаю, що йдеться про 1934 р. – другий рік існування Третього райху). Згідно з поданням автора ідеї, Теодора Абеля, та чиновниками-нацистами з відомства Й. Геббельса були узгоджені й умови конкурсу, і критерії оцінювання поданих робіт:

¹ Michael Ruck, *Bibliographien zum Nationalsozialismus* (Köln: Bund-Verlag, 1995).

² Hermann Göring, *Reden und Aufsätzen*, hrsg. Erich Gritzach (München: Zentralverlag NSDAP, 1942), 12.

³ Юрий Галактионов, «Основные итоги изучения феномена национал-социализма к концу XX века», *Германия и Россия в XX веке: две тоталитарные диктатуры, два пути к демократии: тезисы докладов участников международной научной конференции, посвященной 10-летию объединения Германии (Кемерово, 19–22 сентября 2000 г.)* (Кемерово: КемГУ, 2000), 290.

⁴ Юрий Галактионов, «Феномен национал-социализма. Нерешенные проблемы истории. Взгляд с рубежа XXI века», *Германия и Россия: события, образы, люди 3* (Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2000): 92.

1. У заході мали брати участь тільки ті, хто вступив до лав НСДАП до 1933 р., тобто до легального приходу нацистської партії до влади в Німеччині (за задумом професора Абеля, таким чином він мав отримати «сповіді» ширих нацистів, а не так званих «попутників», які з кар'єрних міркувань приєдналися до партії фюрера вже після 30 січня 1933 р.).

2. Кандидати на заохочувальні призи повинні були надати точні та докладні описи свого особистого життя, особливо після Першої світової війни. Також слід було звернути увагу на уявлення про сімейне життя, освіту, економічні умови проживання, членство в політичних організаціях; участь у гітлерівському русі та важливі думки та почуття з цього приводу тощо.

3. Стиль, орфографія або драматичність власної історії не мають значення і не розглядатимуться. Повнота та відкритість є єдиними критеріями оцінювання.

4. Призовий фонд депонується в Deutsche Bank (Німецький банк).

5. Журі конкурсу складається з представників Колумбійського університету (грантодавців).

6. Мета заходу — зібрати соціологічні матеріали щодо історії НСДАП.

7. Громадськість США та Німеччини має бути поінформована щодо переможців заходу, а їхні особисті матеріали — опубліковані.

8. Рукописи не повертаються, останні мають надійти до журі конкурсу до 30 вересня 1934 р.⁵

Усього надійшло 683 роботи (обсягом від 2 до 80 сторінок), з різних куточків Німеччини, від чоловіків та жінок, що репрезентували різні вікові та соціальні верстви. 581 й досі зберігається в зібранні американської бібліотеки Герберта Гувера. 82 з них повністю й автентично відтворені, як ксерокопії оригіналів у книзі Віланда Гібеля⁶. Більшість віддрукована на друкарських машинках, деякі — відсотків 30 — написані від руки. Одні з автобіографій обсягом лише 2–3 сторінки, інші — по 25–30; рекордсмен написав 80 сторінок, також є й віршовані твори. Цінність цих матеріалів для сучасних дослідників беззаперечна. На думку рецензента, вона полягає в тому, що ознайомлення із зібраними матеріалами, датованими 1934 р., дають і сьогодні можливість краще зрозуміти справжні причини, які залучали

«простих німців» до лав НСДАП за добу Веймарської Республіки (1919–1933 рр.).

Аналіз поданих у книзі Віланда Гібеля творів — автобіографій «бойової доби» НСДАП — дозволяє виокремити основні мотиваційні вектори «партайгеноссе» фюрера — знайти відповідь на запитання, чим саме привернув їх увагу нацизм у 20-ті — на початку 30-х рр. ХХ ст.:

1. Ідея-міф щодо сильного лідера. Автори багатьох конкурсних робіт писали про те, що в умовах веймарської демократії країні була потрібна людина, здатна взяти на себе керівництво Німеччиною і «залізною мітлою очистити ганебні німецькі авгієві стайні». Саме в Гітлері вони побачили таку людину. Багато хто сприймав його як месію, посланого Німеччині долею. Зокрема, 41-річний Фріц Шпронер, вчитель початкової школи з Мюльхайма написав: «У хаосі, який панував у країні, нам була потрібна людина, здатна взяти керівництво на себе, бо лише тоді відбудеться оновлення Німеччини»⁷. 27-річний Герман Фюрбах, робітник з фірми Тіссена з Мюльхайма-на-Рурі, зачаровувався «новими цілями і новими цінностями», які запропонував лідер НСДАП, та був впевнений, що лише «30 січня 1933 р. Адольф Гітлер створив єдиний німецький народ»⁸. Третя, 21-річна Ерна Штойке з Марієнбурга (Східна Пруссія), вважала цілком логічним, що після всіх «трагічних подій», яких зазнала Німеччина, «наш лідер (Адольф Гітлер) посланий народом долею»⁹.

2. Ідея-міф, що «країна завдяки нацизму розправляє плечі і встає з колін». Саме цей мотив — «вставати з колін» — досить часто звучить у наведених у збірці творах. Як відомо, після поразки кайзерівської Німеччини в Першій світовій війні німецька делегація була змушена підписати Версальський мир 1919 р. Згідно з цим документом Німеччина втрачала сьому частину довоєнної території, позбувалась усіх колоній, як репараційні виплати повинна була сплатити 132 млрд золотих марок, мала численні військові обмеження тощо. Багато німців сприйняли це як приниження гідності німецької нації. Теренами Німеччини ширилися «теорії змови», які звинувачували в усіх бідах Німеччини євреїв, марксистів, комуністів, католиків, таємні товариства тощо¹⁰. Гітлер одним з перших зіграв на

⁷ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 210.

⁸ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 207.

⁹ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 687.

¹⁰ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 206.

⁵ Wieland Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde»: Biogramme früher Nationalsozialisten. Die einzigartige Sammlung des Theodor Abel (Berlin: Berlin Story Verlag, 2018), 7.

⁶ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 201–858.

цьому, заявивши публічно про необхідність боротьби проти наслідків Версальського договору. Саме це перетворило багатьох німців у його палких прихильників. «Багато німців відчували себе приниженими поразкою в Першій світовій війні і змістом Версальського договору, — вказує і укладач рецензованої книги Віланд Гібель. — Боротьба проти цього «ганебного», як вони вважали, договору була одним з центральних мобілізуючих чинників націонал-соціалізму»¹¹.

3. Ідея-міф про те, що в основі катастроф німецького народу в ХХ ст. (поразка в Першій світовій війні, Версальська угода, Листопадова революція 1918–1919 рр., гіперінфляція 1921–1923 рр. тощо) винні виключно євреї. У коментарі щодо цього мотиваційного вектору серед прихильників нацистської партії В. Гібель назвав його «параноїдальним єврейським оскаженінням» («Paranoider Judenkoller»)¹². Антисемітизм був наріжним каменем ідеології НСДАП з моменту заснування цієї партії. Тому абсолютно не дивно зустрічати в конкурсних творах 1934 р. такі твердження:

- «Я бачив, що євреї скрізь займають привілейовані місця: театри, біржі, кіно, преса — все було у єврейських руках... Через діяльність євреїв робітники постійно страждали», — стверджував Егон Ремер, 27-річний робітник з берлінського кварталу Веддінг¹³.

- «Скрізь, практично скрізь, куди не кинь оком, можна було побачити при владі лише євреїв. Преса, театр, кіно, література, музика, передусім мистецтво в різних формах, техніка і освіта — все було під їх перманентним впливом. Але чекайте, невже так виродинся наш німецький народ?» — запитував у власному творі Герхард Уллайн, 27-річний мешканець з Тільзиту¹⁴.

- «Що ж особисто мене в цих німецьких колах особливо приголомило, то саме вплив єврейсько-марксистського зараження на військові підрозділи. І вдома, і на фронті німецький народ боровся за життя на смерть, а в той самий час євреї та інші неповноцінні на Батьківщині пиячили та розкошували», — зауважував Віллі Вольф, 36-річний мешканець Мюнхена.

- Тобто йшлося про необхідність подолання «внутрішнього ворога» — євреїв. Й це незважаючи на той факт, що на липень 1933 р. на території німецької держави мешкало 502 799 євреїв, з них 144 тис.

в Берліні (3,8% загальної кількості мешканців столиці); а серед 65 млн населення Третього райху частка єврейського населення була в межах 0,77%¹⁵.

4. Ідея-міф про те, що в кожного респондента своя суб'єктивна відповідь на запитання «Чому я став нацистом?». Упорядник цієї збірки, В. Гібель, зазначає, що, проаналізувавши всі віцілі конкурсні роботи (581), він так і не зміг виділити один єдиний основний мотив, який вплинув на електоральний партійний вибір людей за добу існування Веймарської Республіки (1919–1933 рр.). На його думку, легальному прориву нацистів до влади сприяли також такі фактори:

- загальний депресивний настрій населення (йдеться, насамперед, про добу «великої депресії» (1929–1933 рр.));

- загальнонаціональне почуття обділеності та приниження від змісту Версальського миру 1919 р.;

- пам'ять про те, що Німеччина — «серце Європи», йдеться про почуття власної переваги німців над іншими європейськими народами (пангерманізм, антисемітизм, антислов'янізм тощо).

Урешті-решт, можна зазначити, що рецензована книга є чудовим джерелом з історії і Третього райху, і Веймарської Республіки. Праворадикальна мотивація багатьох ранніх членів нацистської партії добре узгоджується із станом невдоволеності політичною ситуацією, поширеною і у Європі ХХІ століття — у Німеччині, Франції, Польщі, Росії, Україні тощо.

Вважаю, що збірка біографічних текстів націонал-соціалістів «Чому я став нацистом?», упорядкована і прокоментована німецьким істориком Віландом Гібелем, виконана на високому професійному рівні. Безперечно, вона є важливою для модерної української історичної науки, адже містить нові маловідомі джерела з історії Німеччини першої третини ХХ ст. Рецензована книга дає творчий імпульс для подальшого поглибленого вивчення як доби Веймарської Республіки (1919–1933 рр.), так і початку існування Третього райху (1933–1934 рр.). Ця робота являє собою багатий джерельний матеріал для нового бачення німецької історії ХХ ст. істориками, політологами, фахівцями в галузі соціальних комунікацій, соціології та психології тощо. Знайомство та дослідження відповідей на запитання «Чому я став нацистом?» дозволяє краще зрозуміти і добу зародження націонал-соціалізму (1919–1933 рр.), і добу нацифікації німецького суспільства (1933–1934 рр.).

¹¹ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 10–11.

¹² Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 175.

¹³ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 175.

¹⁴ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 175.

¹⁵ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 176.

ХРОНІКА

10.33124/hsuf.2018.10.12

Генадь Побережний

ОГЛЯД МІЖНАРОДНОГО ФОРУМУ «УКРАЇНА
ПАМ'ЯТАЄ, СВІТ ВИЗНАЄ!»¹

Наприкінці листопада 2018 р. в київському Українському домі відбувся Міжнародний форум «Україна пам'ятає, світ визнає!» з нагоди 85-х роковин Голодомору. В його межах були проведені масштабні заходи: дводенний науковий симпозіум, акцію-реквієм у Національній опері України, меморіальне засідання Верховної Ради та міжнародні збори в Мистецькому арсеналі за участю глав України та іноземних держав, а також жалобне вшанування жертв біля меморіального музею Голодомору. Учасники Форуму звертались до світової наукової спільноти та міжнародних правозахисних організацій із закликом визнати Голодомор злочином геноциду, який підпадає під визначення Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р., як це вже було визнано Законом України у 2006 р. та цілою низкою держав світу.

За визначенням організаторів Форуму з Українського Інституту національної пам'яті, головною метою Міжнародного форуму було «об'єднання зусиль міжнародної спільноти у визнанні Голодомору актом геноциду; звернення до світового співтовариства щодо засудження цього злочину більшовицького тоталітарного режиму, щоб запобігти повторенню подібних злочинів у майбутньому; інформування міжнародної спільноти про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні; осмислення наслідків цього акту геноциду для України і світу; обговорення шляхів збереження історичної та рідинної пам'яті нащадками жертв Голодомору та фактів і обставин злочинів тощо».

У межах наукового симпозіуму відбулося і кілька знакових подій, зокрема творча зустріч із режисерами та продюсерами художніх фільмів: «Голод-33», «Гіркі жнива», «Гарет Джонс», – і документальних стрічок: «Живі», «Рія Клайман» та «Голодомор. Забутий геноцид». Також відбулися Всеукраїнський методичний семінар для освітян, із презентацією канадійського навчального посібника

Валентини Курилів «Голодомор в Україні. Геноцид голодом 1932–1933. Навчальні матеріали для вчителів та студентів», церемонія нагородження переможців 3-го Міжнародного конкурсу наукових і мистецьких робіт імені Володимира Маняка і Лідії Коваленко, презентація виставок Інституту національної пам'яті «Голодомор 1932–1933. Геноцид голодом», «Спротив геноциду», «Люди правди»; виставка дитячих малюнків «Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид Українського народу: пам'ять в ім'я майбутнього»; виставки книжок про інші геноциди, трагічні сторінки української та світової історії.

Серед питань, винесених на обговорення, були: міжнародно-правова класифікація Голодомору як геноциду; тема Голодомору у просторі культури; підсумки, досягнення та перспективи інституалізації його досліджень; поступ у розширенні джерельної бази та міждисциплінарного виміру, політика пам'яті в проєкції майбуття, досвід сучасних освітніх технологій, перспективи музейної меморіалізації Голодомору і багато чого цікавого іншого. За підсумком Форуму Інститут національної пам'яті планує видати збірник доповідей науковців та освітян, а поки що їхні виступи доступні за посиланням на сайті Інституту – <http://www.memory.gov.ua/news/zavershivsyapershii-den-naukovogo-simpoziumu> та <http://www.memory.gov.ua/news/zavershivsyanaukovii-simpozium-do-85-tikh-rokovin-golodomoru>.

Огляд усіх сесій симпозіуму та різноманітних заходів потягнув би на грубезний том, тому оглядач мусить тематично обмежитися тільки тим, що безпосередньо входить до кола його компетенції. Зокрема для огляду пропонується перша сесія наукової конференції, яка мала назву «Голодомор як геноцид: його осмислення Рафаїлом Лемкіним і міжнародно-правова кваліфікація», а також виступи організаторів Міжнародного Форуму на його відкритті. Участь у відкритті заходу взяли: перший віце-прем'єр-міністр **Степан Кубів**, віце-прем'єр-міністр **В'ячеслав Кириленко**, міністр культури **Євген Нишук**, лауреат Шевченківської премії, поет і видавець **Іван Малкович**; голова Інституту національної пам'яті **Володимир В'ятрович**.

У своїй промові пан **Кубів** виголосив: «*Нелюдський злочин Голодомору має бути відкритий та визнаний геноцидом, всупереч спробам Москви приховати його чи заперечити, щоб ніколи і ніде не повторився цей страшний злочин проти людини і людяності*». Головними причинами Голодомору він назвав: 1) насамперед прагнення знищити людей, які підтримували філософію незалежної української держави та формували громадсько-політичний рух волелюбності; 2) економічне пограбування українського села, що забезпечило

¹ Автор використовує модифікований правопис, який було збережено при редагуванні.

сталінський індустріальний прорив, тобто перетворення Совецького Союзу у військово-технологічну державу; 3) практичну ліквідацію українського одноосібного селянства, бо споконвічний звичаєвий принцип організації українського села передбачав вільного свободолюбного сумлінного працівника на своїй землі, природного носія культури і «національного коду». *Високий посадовець* проголосив, що «в єдності — сила і у правді — майбутнє».

Водночас він взяв на себе неприйнятну своєї посаді роль демографа-науковця та подав розрахунки втрат України від Голодомору, які не ґрунтуються на висновках фахівців з демографічної статистики, що цілком може сприйматися за позанауковий тиск держави щодо напрямків та висновків власне наукових досліджень. Зокрема, пан Кубів зазначив, що «від 7 до 10 млн наших земляків було знищено лише в геноциді, спрямованому проти української нації: це 28 тис. осіб щодоби, це 1 168 осіб щогодини, це 20 осіб щохвилини... Ми маємо відновити справедливість щодо історії Голодомору та його жертв». Однак він не тільки довільно і бездоказово надавав розрахунки виходячи з кількості жертв Голодомору в понад 10 млн, але й також стверджував, що Україна пережила у ХХ ст. аж три голодомори: у 1921–1923 рр., 1932–1933 рр. і 1946–1947 рр., що зовсім недоречно і несправедливо, бо це нівелює особливі умови та наслідки саме того, що сталося під час Голодомору.

Взагалі чисельність жертв Голодомору в Україні є предметом певних спекуляцій з боку тих, хто не розуміється на демографічній методології, зокрема не відрізняє загальних втрат від надлишкової смертності та доречності обчислення кількості загиблих щодо питання визнання того чи іншого катаклізму геноцидом. Крім того, викривлення суто наукових знань з боку посадовців призводить до політизації дискурсу та створення враження конкуренції жертв замість того, щоб зосередитися на концептуальному обґрунтуванні та ретельному вивченні усіх обставин та причин Катастрофи 1933 р. А вже саме тут є місце для держави, бо науковий пошук вимагає адекватних ресурсів, тобто фінансування досліджень без упередження щодо їхнього кінцевого підсумку.

У подальшому фахівці-демографи Наталія Левчук, головна наукова співробітниця Інституту демографії та соціальних відносин ім. Птухи, та Олег Воловина, професор Університету Північної Кароліни в США, переконливо спростували маніпуляцію чисельності втрат від голоду та наголосили на важливості коректного методологічного підходу до вивчення відповідних дисциплін; вони ґрунтовно довели, що прямі надлишкові втрати населення України

становили понад 3,9 млн людей, а непрямі (тобто брак народжень за період Голодомору) — склали 0,6 млн тобто разом 4,5 млн. Цим вони фахово заперечили твердження таких політиків, як Кубів, та істориків, як-от Василь Марочко та Володимир Сергійчук, що є прихильниками, як висловився Воловина, «альтернативної науки», тобто не знаються на демографічній методології. У цілому, намагання державних посадовців втручатися в наукову дискусію на актуальні й значущі суспільні теми є прикритим і неприпустимим для правової держави, якою Україна прагне стати.

Віце-прем'єр-міністр **В'ячеслав Кириленко** зацентрував на тому, що Україна, незважаючи на всі трагедії, усі травми, бореться, стримує *навалу* новітньої російської імперії, захищає себе, а також весь Західний цивілізований світ. Водночас українці відновлюють, відбудовують власну національну ідентичність, яку мало бути повністю знищено за російським задумом і яку намагаються знищити тепер — саме в цьому є головна причина сучасної російської збройної агресії проти України, і тому пам'ять про Голодомор як геноцид є вкрай важлива не лише для пошанування мільйонів знищених сталінським режимом, вона є важливою для теперішнього покоління і для майбутніх поколінь українців. Запізнення України з інституційним поверненням до Вільного світу було пов'язано тільки з тим, що було намагання знищити українців повністю, оскільки їх не могли погамувати ні царат, ні більшовизм у своєму нездоланному прагненні збудувати вільну самостійну незалежну державу.

Міністр культури **Євген Нишук** підкреслив, що Голодомор — це одна з найбільших трагедій у світі, найбільша трагедія українського народу, руйнація українського селянства, а **Іван Малкович** наголосив, що головний урок, який можна винести з трагедії Голодомору, — ставати сильними і невразливими, «перетворити тугу на потугу»; поет образно нагадав, що «попіл мертвих стукає нам в груди».

Голова Інституту національної пам'яті **Володимир В'ятрович** вказав, що *сьогодні українці знають про Голодомор і це все завдяки спільним зусиллям істориків, популяризаторів, громадськості і політиків*. Крім того, пан В'ятрович зауважив, що хоча суперечки щодо перебігу подій під час Голодомору між науковцями є корисним для просування розуміння цієї трагедії, проте вони не повинні завадити українцям промовляти єдиним голосом про те, що Голодомор був одним з найстрашніших злочинів не лише в історії України, а й світу, і застерегти його від повторення такого злочину. Він закликав усіх

разом «об'єднати наші зусилля для того, щоб про Голодомор знав світ, щоб світ визнав його геноцидом».

Після промов політиків слово було надано науковцям. З доповідями на тему осмислення спадщини Рафаїла Лемкіна щодо Голодомору як геноциду і його міжнародно-правову кваліфікацію виступили: професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» **Володимир Василенко**, професор-емерит Університету Квебеку в Монреалі **Роман Сербин**, суддя федерального претензійного суду США **Богдан Футей**, голова правління Української Гельсінської спілки з прав людини і директор Харківської правозахисної групи **Євген Захаров**, дослідник Українського наукового інституту Гарвардського університету **Генадь Побережний**. Цієї ж теми на іншій сесії торкнувся й головний науковий співробітник Інституту історії України **Станіслав Кульчицький**.

Володимир Василенко заявив, що геноцид визнається найтяжчим і найнебезпечнішим злочином, злочином злочинів, тому що він спрямований на знищення (destruction), як таких, спільнот: національних, етнічних, расових або релігійних, які є найголовнішими, базовими елементами структури людства, знищення яких загрожує багатоманітності світу в його цивілізаційно-планетарному вимірі та, за Лемкіним, становить небезпеку не тільки для цих окремих спільнот, а й для людства в цілому. У дослідженнях Голодомору часто трапляються нарікання на недосконалість правового визначення геноциду в Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, а інколи й закиди, що він не охоплює всі випадки масового знищення людей. Такі оцінки хибні, на думку пана Василенка, принаймні з трьох міркувань.

По-перше, норми цієї Конвенції не розраховані на кваліфікацію всіх випадків масового знищення людей як геноциду, а лише знищення певних груп як таких; а масове знищення людей становить окремий тяжкий злочин – винищення (extermination). По-друге, норми Конвенції 1948 року були сформульовані не лише під впливом трагічних подій Другої світової війни, вони є нормами загального міжнародного права і розраховані на кваліфікацію актами геноциду всіх дій, які відповідають юридичним критеріям, визначеним цією Конвенцією, і лише цією Конвенцією. По-третє, ця Конвенція є автентичним юридично чинним міжнародно-правовим актом і ніким не ставилося під сумнів її правоякісність чи порушувалося питання про її зміну чи доповнення; це підтверджується зокрема тим, що п'ятдесят років по тому статтю другу Конвенції, де визначається

поняття геноциду, було дослівно відтворено: у статті шостій Римського статуту Міжнародного кримінального суду, у статті четвертій статуту Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії та статті другій статуту Міжнародного трибуналу для Руанди.

Тож, «під геноцидом розуміються наступні дії, вчинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: (а) убивство членів такої групи; (b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; (c) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що спрямовані на повне чи часткове її знищення; (d) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи; (e) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу».

У цьому світлі контпродуктивними є спроби самочинної інтерпретації Конвенції ООН 1948 р. з метою «поліпшення» її якості, зокрема шляхом використання тексту промови Рафаїла Лемкіна 1953 р., яка мала назву «Совецький геноцид в Україні», де він описує систематичні заходи комуністичного режиму, спрямовані на знищення української нації, її поступового поглинання новою совєцькою нацією. Однак текст промови Лемкіна не є правовим документом, в якому тлумачаться положення Конвенції 1948 р., його написано в жанрі політичної публіцистики з використанням політичних категорій та термінів, які аж ніяк не тотожні категоріям і термінам юридичним. Тому промова Лемкіна не може бути підставою для розширеного тлумачення Конвенції та довільного ототожнення поняття «українська національна група» з поняттям «громадяни України», як це пропонує **Станіслав Кульчицький**. Адже це не відповідає критеріям Конвенції і є хибним у своїй основі.

По-перше, там не йдеться про категорію «громадян», яка була б об'єктом злочину; по-друге, населення Кубані, яка тоді була у складі Росії, на $\frac{3}{4}$ складалася з українців, котрі були громадянами Росії, а не України; по-третє, Совети боялися не «громадян України», а вбачали грізну небезпеку в українському національному відродженні та українському визвольному русі, який міг охопити Україну та населену українцями Кубань, тому превентивний удар був спрямований проти української нації як такої. По-четверте, для юридичної характеристики природи Голодомору неадекватно вживати запозичений в історика Роберта Конквеста термін «терор голодом», бо Совети використовували штучний голод не як інструмент залякування, а як, насамперед, знаряддя вбивства українців за їхню належність

до української національної групи як такої. По-п'яте, некоректно як протиставляти, так і отожднювати Голодомор з геноцидом вірмен чи Голокостом, тому що кожний конкретний злочин геноциду має тільки йому притаманні особливості. З правового погляду, істотною є не тотожність чи подібність цих особливостей, а відповідність кожного з таких злочинів критеріям або типовим юридичним ознакам, визначеним Конвенцією.

Одною зі специфічних рис Голодомору є те, що крім українців гинули представники національних меншин України, які були вкраплені в її тіло, і вони також стали жертвами злочинних дій Кремля. Однак злочин геноциду було спрямовано не проти них, а проти української нації як такої, оскільки саме українська нація, а не її національні меншини виступали суб'єктом державотворчого самовизначення і лише українська нація могла реалізувати право на самовизначення шляхом утворення незалежної держави. Сталінський режим знищував українських селян тому, що вони були українцями і тому, що вони були селянами, через їхню провідну роль в опору цьому режимові.

Пізніше на іншій сесії Станіслав Кульчицький у заочній дискусії з паном **Володимиром Василенко** стверджував, що нищили саме українців, серед яких було багато селян, а не селян, серед яких було багато українців. Крім того, він застосував поділ українців в СРСР на три категорії за політичним статусом: титульна нація в УРСР, особливий напівофіційний статус на Північному Кавказі та безправна національна меншина деінде. Пан Станіслав погоджувався з неприйняттям «терору голодом» як причини Голодомору, бо Конвенція ООН не розглядає геноцид у рамках соціальної групи, що була виключена в 1948 р. зусиллями совєцьких дипломатів. А терор голодом спрямовувався саме проти селян, тобто соціальної групи. Під правовим кутом зору смерть мільйонів селян мусила кваліфікуватися як соціоцид, який не підпадав під дію Конвенції ООН. Але ж, використовуючи дослідження Голодомору за останні 30 років, можна переконливо довести, що сталінський удар радше спрямовувався проти українців, серед яких було багато селян, а не проти селян, серед яких було багато українців.

Технологія сталінського удару по селянах цілком переконливо засвідчує намір нищення людей, а не заготівлі зерна для постачання міст і на експорт. Удар складався з трьох головних ланок: конфіскації всього їстівного, заблокування селян в їхніх оселях, щоб вони не могли рятуватися від голодної смерті в інших регіонах, та інформаційної

блокади. Четвертою ланкою став відпуск зерна «на продовольчі потреби робітників радгоспів, машинно-тракторних станцій і майстерень, а також партійного і безпартійного активу колгоспників, які потребують допомоги». Надавалася така допомога через радгоспи і колгоспи тільки тим, хто зберіг фізичну здатність брати участь у посівній кампанії.

Роман Сербин згадав, що слово Голодомор (the Holodomor) увійшло в широкий ужиток у 1980-х рр., а після української незалежності стало стандартною назвою того жахиття аналогічно до терміна Голокост (the Holocaust). Він розвинувся від етимологічного значення «тотального спалення» до «геноциду», але термін Голодомор зберіг етимологічний сенс «морити голодом». І от гірка іронія: в Україні та у світі українська назва Голодомор утвердила і зберігає помилкове та шкідливе, на його думку, поняття, яке звукує розуміння геноциду українців лише до голоду селян.

Рафаїл Лемкін, автор самого терміна і концепції геноциду та батька Конвенції ООН про злочин геноциду, заперечував таке редуційне розуміння геноциду українців. Лемкін розглядав українську катастрофу 1930-х рр. як етап будівництва російської імперії і так це трактував у своїй промові «Совєцький геноцид в Україні». Вона була написана 1953 р. з нагоди відзначення в Нью-Йорку роковин Великого Голоду, але не була тоді там цілком проголошена. На жаль, автор не надрукував її перед своєю передчасною смертю 1959 р., проте, на щастя, машинопис промови зберігся в Публічній бібліотеці Нью-Йорку, став доступним для науковців лише в 1982 р., а дослідники Голодомору побачили його аж 2008 р. Відтоді науковці та політики часто згадують Лемкіна і його промову, але здебільше їхні трактування лемкінських тез є поверховими і не розкривають глибокої думки юриста та всього змісту осмисленої ним теми.

Лемкін пояснює український геноцид як атаку з чотирьох напрямків: 1) «Перший удар був спрямований на інтелігенцію — мозок нації, щоб паралізувати решту організму»; 2) «Разом із цим ударом по інтелігенції ішов наступ на церкви [УАПЦ і УГКЦ], священників і вище духовенство — «душу» України»; 3) «Третє вістря радянської атаки було спрямоване на фермерів — велику кількість селян-одноосібників, хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України»; 4) «Четвертим кроком у тому процесі стала фрагментація українського народу поселенням в Україні чужинців і розпорошенням українців».

«Совецький геноцид в Україні» містить усі елементи, необхідні для обвинувачення ССРСР у геноциді згідно з Конвенцією 1948 р. Саме «такими були головні кроки систематичного нищення української нації, її поступового поглинання новою совєцькою нацією». Для Лемкіна український геноцид — це «найдовший і найширший експеримент русифікації — винищення української нації». Він додає: «Комуністичні вожді надавали найбільшого значення русифікації цього самостійного члена їхнього «союзу республік» і рішили змінити його, пристосувавши до свого зразка єдиної російської нації».

Лемкін наголошує, що сталінський режим нищив українців з національних (державницьких) мотивів, а не з економічних чи соціальних. Він категорично відкидає спробу «охарактеризувати цей найбрутальніший вияв совєцького звірства як економічну політику, пов'язану з колективізацією пшеничних ланів». Намір Москви знищити відроджену українську державу та культуру, що врешті й довів до геноциду українців, був спричинений бажанням відновити російську імперію. Цей процес віддзеркалений в діях і словах: сталінська влада вбивала провідну частину українців, а решту насильно перетворювала на членів нової, зросійщеної, «совєцької нації». На це були відомі ідеологічні виправдання, державотворчі імперативи і сприятливі обставини: «Українська нація надто багатолюдна, щоб її легко винищити. Однак її релігійний, інтелектуальний і політичний провід — добірні і вирішальні частини її нації — є доволі нечисленними, тож їх легко ліквідувати».

Лемкін вказує на намір режиму знищити повністю українську націю (національну групу та етнічну групу) шляхом фізичної анігіляції провідної частини її членів і перетворити решту на членів іншої групи — «нової совєцької нації», — а насправді — російської. Тобто сталінський варіант наміру був повністю знищити групу, вбиваючи частково її членів.

Лемкін осмислив геноцид українців на підставі своїх знань совєцьких реалій і згідно з Конвенцією ООН «Про запобігання та покарання злочину геноциду», преамбула якої визнає, що «протягом всієї історії геноцид завдавав великих втрат людству», а перша стаття твердить, що «геноцид є злочином, незалежно від того, чи відбувається він у мирний, чи воєнний час». Ключовим елементом геноциду є намір (знищити), а не мотив; знищити не є синонімом для вбити (позбавити життя); ціллю знищення є саме група як така, а не індивідуальні особи — члени тої групи; поняття національна і етнічна групи не є синонімічними.

Геноцид виник як юридичний термін, але став цінним поняттям для історичного аналізу, національної меморіалізації та політичного дискурсу. Лемкін був першим юристом, який використовував це слово в усіх трьох ужитках у своїй промові. Ознаки геноциду українців були типовими для геноцидів завойованих і колонізованих країн. Головною ціллю Конвенції Об'єднаних Націй про геноцид було, і далі є, запобігати цим злочинам у майбутньому. На жаль, сімдесят років після ухвалення Конвенції світ ще далі потерпає від цієї біди. Ознаки геноцидних дій можна тепер завважити у Бірмі, в Криму, на Донбасі. Геноцид є злочином проти групи, але він нищить людські права і його жертвами стають індивідуальні особи.

Лемкін написав доповідь для виступу на політичній маніфестації, яка ще тоді засуджувала Кремль за штучний Великий Голод та за продовження злочинної окупації України. У своїй доповіді він дав всеохопне пояснення геноциду українців, але це осмислення було зачатковим, неповним і небезпомилковим. Тому завданням української науки є виправити й доповнити лемкінські тези, і врешті дати Україні і світові повне та правдиве розуміння Голодомору.

Богдан Футей зауважив історичні та правові підстави визнання трагедії Голодомору геноцидом відповідно до міжнародного права. У статуті Міжнародного нюрнберзького трибуналу містилося формальне визначення злочину проти людства: вбивства, викоренення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені щодо будь-якого цивільного населення перед або під час війни. У рішеннях Трибуналу термін геноцид не було використано, але його було згадано та вживано під час судового процесу. Нюрнберзький трибунал проклав шлях до Конвенції ООН 1948 р. в Парижі, стаття перша якої зазначає відповідальність держави за недопущення злочину геноциду та покарання за нього, а стаття друга визначає поняття цього злочину. Таким чином, у міжнародному праві злочин геноциду складається як із дії, так і з вини, ключовим елементом необхідним для встановлення складу злочину є доказ того, що заборонена дія була вчинена з конкретним наміром знищення членів захищеної групи виключно через їхній зв'язок з цією групою. Намір, як елемент складу злочину, не вимагає жодних доказів мотиву з боку злочинної сторони, а також існування попереднього умислу.

Пан Богдан наголосив, що детальний перелік дій, що охоплюються злочином геноциду, у другій статті Конвенції має обмежувальний, а не ілюстративний характер, що суперечить ширшому поняттю злочину геноциду, запропонованому Рафаїлом Лемкіним, котрий був

юридичним радником Головного прокурора в Нюрнберзі. Лемкін наполягав, щоб захист поширювався на всі групи, культурне, політичне, соціальне або фізичне існування яких перебувало б під загрозою.

Євген Захаров нагадав, що Лемкін пропонував додати політичну, соціальну, культурну групи до переліку захищених категорій. Пан Євген використовував для свого аналізу положення статуту Міжнародного трибуналу для Руанди, за яким «...під національною групою слід розуміти об'єднання людей, які мають стійкий правовий зв'язок, як-то єдине громадянство та відповідні певні права та обов'язки». Пан Захаров пропонує як захищену групу при з'ясуванні обставин геноциду в Україні розглядати об'єктом злочину «частину українського народу — сукупність жертв Голодомору та політичних репресій в Україні за період від листопада 1932 року по серпень 1933 року незалежно від етнічної, релігійної та інших ознак».

Генадь Побережний звернув увагу на те, що абсолютна більшість українського населення вважає Голодомор геноцидом; за тими опитуваннями, що бачив дослідник, 77% українців погоджувалися з цією тезою. Проте, на його думку, навіть якщо таких вже 88%, або й усі 99%, це не є переконливим з наукового погляду, бо такі концептуальні питання не вирішуються шляхом опитування. Це опитування може бути цінним показником з інших причин, наприклад, з погляду ступеню консолідації суспільства або набуття ним спільної ідентичності, але науковці мають ставитися до того скептично, оскільки населенню пропонується визначитися щодо дуже складної концепції посередництвом іншої, не менш складної концепції, бо для тих, кого опитували не зазначали, що розуміється під геноцидом і навіть під Голодомором. Посполите суспільство, як правило, не думає концептуально, бо не має такої потреби, а тому відповіді на такі питання не є підставою для саме наукових висновків. По-перше, ніхто не пояснює широкому загалові, що геноцид не дорівнює масовому вбивству. По-друге, не пояснюється, що Голодомор не дорівнює масовій смертності від голоду. Інакше, це дуже звужує поняття Голодомору і не з'ясовує причини та механізми того, що дійсно сталося.

Пан Генадь наголосив на суттєвих відмінностях, що відрізняють оригінальну концепцію Лемкіна від того, що було ухвалено в Конвенції ООН 1948 р. для кращого пояснення візії Лемкіна про геноцид загалом та про український геноцид зокрема. Тут варто зауважити, що його концепція також не була незмінною та еволюціонувала з 1933 р., коли він спершу запропонував два споріднені концепти: варварства — винищення людських спільнот (етнічних, релігійних,

соціальних) незалежно від мотиву та вандалізму — знищення культури та культурної спадщини, і наполягав, щоб їх було визнано міжнародними злочинами. На момент ухвалення Конвенції лемкінську концепцію, сформульовану в книжці 1944 р. «Панування країн Осі в окупованій Європі», було навмисно спотворено, принаймні у трьох надважливих положеннях, головним чином, щоб звужити правозастосування Конвенції щодо злочинів, які були скоєні Великими державами, що мали право вето в Раді безпеки ООН і мали намір боронитися проти звинувачень себе в геноциді.

По-перше, Лемкін не був прихильником обмежувального переліку спільнот у визначенні поняття геноциду; він вважав, що достатньо зазначити, що будь-яка група як така за будь-якими ознаками потребує захисту, тобто ця протекція має універсальний характер. Вичерпний перелік таких груп (національна, етнічна, расова, релігійна) був відступом від принципу універсалізму та був поступкою тим, хто волів значно розширити цей перелік за рахунок політичної, соціальної, культурної, мовної та інших груп. Але й тоді це однаково був би обмежувальний чинник у правозастосуванні, бо він не міг передбачити усіх ознак, за якими проти різних спільнот людей могли б чинити злочини геноциду. Головна ж група, як її визначав Лемкін у своїй оригінальній концепції 1944 року, була означена як нація або етнічна група, тобто спільнота за політичною (належністю до держави) або культурною (всеохопному способу життя в усіх його проявах) ознакою, те, що Лемкін визначав як «family of mind (уявною родиною)», а Бенедикт Андерсон пізніше охрестить «imagined community (уявною громадою)».

По-друге, в розумінні Лемкіна, геноцид — це суто колоніальний злочин, і очевидно, що саме цього аспекту Конвенції бракує, бо Великі (колоніальні) держави опиралися його впровадженню, боронячи себе від закидів щодо вчинення злочинів геноциду в своїх колоніях чи відносно власних тубільців. До того ж колоніалізм слід трактувати не тільки як формальне підпорядкування залежних територій панівним метрополіям, а й як асиметрію влади, тобто панування однієї групи над іншою, коли панівна група, з одного боку, підважує і знищує підлеглу групу, а з іншого боку, накидає їй свою модель думання, поведінки, усвідомлення. І саме в цьому є сенс колоніального підпорядкування, що створює передумови вчинення злочинів геноциду. Не скрізь колоніальне панування супроводжувалося злочинами геноциду, хоча воно скрізь супроводжувалося злочинами проти людяності через природу імперіалістичної експансії.

Пан Побережний зазначив, що геноцид практикувався переважно в переселенських осадницьких колоніях, корінне населення яких підлягало або примусовій асиміляції, або знищенню. У будь-якому разі це трощило основи життя і запобігало культурному відтворенню та фізичному поступу підлеглих груп на теренах таких колоній. Цікаво те, що саме Совецький Союз був ініціатором вилучення колоніальної складової з тексту Конвенції, проте західні колоніальні держави, зокрема Британія та Франція, які були здебільшого ліберально-демократичні внутрішньо, але чинили акти геноциду в своїх колоніях, радо підтримали совєцькі заперечення. Сполучені Штати також не підтримали Лемкіна в цьому не тільки через історичну практику колоніальної експансії, а й через сучасне поводження з власним корінним індіанським населенням.

По-третє, питання наміру не було принциповим для Лемкіна, він вважав, що доказ наміру є в підсумку його втілення, тобто намір впливає з самих дій вчинення злочину геноциду, бо злочинці, якими б мотивами вони не керувалися, не можуть цього не усвідомлювати. Намір було додано до тексту Конвенції знову ж таки для звуження її правозастосування, бо це найбільш проблематичне питання, яке розглядається під час судових розглядів щодо звинувачених у скоєнні злочину геноциду, а намір вчинити саме геноцид досить важко довести в суді. Тому число засуджень за злочини геноциду є таким мізерним, і підозрюваних у скоєнні таких злочинів, як правило, частіше засуджували за скоєння злочинів проти людяності чи воєнних злочинів, бо суворість покарання за них цілком співмірна, а довести їх набагато легше.

У лемкінській промові 1953 р. вражає не тільки його аналіз геноциду на теренах України, а й влучна спроба контекстуалізації того, що ми сьогодні називаємо Голодомором, адже Лемкін не знав і не використовував цього терміна. На самому початку він зауважив, що совєцький геноцидний проєкт полягав у створенні Нової совєцької людини і що цей проєкт був набагато більш тяглий ніж Голодомор. У цьому світлі Голодомор, навіть в його ширшому розумінні ніж власне голод 1932–1933 рр., є меншим геноцидом порівняно з Великим совєцьким геноцидом, що націлювався на створення, у підсумку, «нової історичної спільноти – [тотально зрусіфікованого] совєцького народу», і який тривав в підсовєцькій Україні, принаймні, з 1921 по 1991 рр. А совєцький лад в Україні – це була пекельна суміш російського більшовизму та московського імперіалізму, які між

собою настільки зрослися, що майже неможливо одне від другого відділити.

Але всі ці зауваги не підважують значення та придатності Конвенції для визнання Голодомору геноцидом українського народу, української нації. Чи то за культурними ознаками етнічності, чи то за політичними ознаками національності, населення України та українці в СРСР поза її межею пережили справжній геноцид. Обидві категорії – національність та етнічність – можуть бути застосовані одночасно: перша – до усього населення УСРР, що складало українську політичну націю незалежно від свого етнічного походження, а друга – до етнічних українців деінде в Росії, які творили потужну етнічну групу, що тяжіла до України.

Геноцид загалом є проєктом майбутнього – такого ідеалізованого майбутнього, де відсутні «зайві» групи, що заважають виживанню та процвітанню тих, в ім'я котрих чиниться геноцид. Часто ті, хто чинить злочини геноциду, не усвідомлюють себе як злочинців, хоча і розуміють, що коять злочини. Вони уявляють себе виконавцями невдячної, але необхідної брудної роботи задля блага наступних поколінь, позбавлених викликів співіснування та конкуренції з небажаними групами, яких знищують тим, що позбавляють окремішньої ідентичності, або запобігають можливості фізичної і/чи культурної репродукції, або масово винищують. Тому у випадку злочинів геноциду треба питати не «за що?» його скоєно, тобто у відповідь за те, що робила чи не робила поневолена спільнота, а «навіщо?», тобто яка мета усунення цієї спільноти як такої, чим її існування загрожує або заважає панівній групі, для чого «розчищається» або примусово асимілюється підкорений простір. Геноцид – це проєкт, націлений на майбутнє, але і його усвідомлення, подолання його наслідків, побудова пост-геноцидного суспільства – це також проєкт на майбутнє.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Поліна Барвінська — д.і.н., професор кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Олександр Давлетов — к.і.н., професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Юрій Капарулін — к.і.н., доцент кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету, 2018–2019 рр. — запрошений дослідник у Меморіальному Музеї Голокосту США (USHMM, Washington, D.C.).

Олександр Круглов — канд. філософських наук, автор кількох десятків статей, монографій та довідкових посібників з історії Голокосту в Україні, 2013–2014 рр. — запрошений старший науковий співробітник у Меморіальному Музеї Голокосту США (USHMM, Washington, D.C.).

Венді Лауер — професор кафедри Джона К. Рота в Коледжі Клермонт МакКенна (Claremont McKenna College). З 2014 р. очолює Центр прав людини (Mgrublian Center for Human Rights) в Клермонті; з 2016 р. виконує функції тимчасового директора Центру передових досліджень Голокосту Джека, Джозефа та Мортон Менделя (Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies) при Меморіальному музеї Голокосту США (USHMM) у Вашингтоні. Авторка монографії *Nazi Empire-Building and Holocaust in Ukraine*. — Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005 (Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Переклад з англійської, Київ, 2010).

Генадь Побережний — професор Українського Вільного університету, співробітник Українського наукового інституту при Гарвардському університеті.

Роман Романцов — Ph.D. в галузі політичних наук (Університет Марії Кюрі-Склядовської), ад'юнкт Інституту Центрально-Східної Європи у Любліні.

Кай Струве — Ph.D., професор східноєвропейської історії Галле-Віттенберзького університету імені Мартіна Лютера, автор численних наукових праць, присвячених єврейським погромам в Західній Україні на початку нацистської окупації. 2015 р. вийшла його монографія *Німецьке панування, український націоналізм, антиєврейське насильство. Літо 1941 в Західній Україні* (Deutsche Herrschaft, ukrainischer

Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine, München 2015).

Вікторія Суковата — доктор філософських наук, професор кафедри теорії культури і філософії науки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, автор низки наукових публікацій, присвячених проблематиці Голкосту.

Андрій Усач — магістр історії, докторант Українського католицького університету, працює над дисертаційним дослідженням «Місцева колаборація та Голокост в окупованій Україні: Барська округа, 1941–1944 рр.», науковий співробітник Меморіального музею «Територія терору».

Денис Шаталов — к.і.н., керівник наукового відділу Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

ABOUT THE AUTHORS

Polina Barvinska – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of New and Newest History in Odessa National University after I. I. Mechnikov.

Alexander Davletov – Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of World History and International Relations of Zaporizhzhya National University.

Yurii Kaparulin – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, 2018–2019 – Invited Scholar at the US Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C.

Alexander Kruglov – Candidate of Philosophical Sciences, author of several dozen articles, monographs and reference books on the history of the Holocaust in Ukraine, 2013–2014 – Senior Scholar-in-Residence at the US Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C.

Wendy Lower – professor at John C. Roth's College at Claremont McKenna College. Since 2014, the head the Mgrublian Center for Human Rights in Claremont; since 2016, Interim Director of the Advanced Holocaust Research Center for Jack, Joseph and Morton Mandel for advanced Holocaust Studies at the US Holocaust Memorial Museum in Washington. Author of the monograph *Nazi Empire-Building and Holocaust in Ukraine*. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005.

Gennadi Poberezny – professor of the Ukrainian Free University (Munich), a member of the Harvard Ukrainian Research Institute.

Roman Romantsov – Ph.D. in Political Science (Maria Curie-Skłodowska University), research associate of the Institute of Central and Eastern Europe in Lublin.

Denis Shatalov – Candidate of Historical Sciences, head of the research department of the Ukrainian Institute for Holocaust Studies «Tkuma».

Kai Struve – Ph.D., professor of East European history at the Martin Luther University of Halle-Wittenberg, author of numerous scholarly works devoted to Jewish pogroms in Western Ukraine at the beginning of the Nazi occupation. In 2015, he published the monograph *German rule, Ukrainian nationalism, anti-Jewish violence. Summer 1941 in Western Ukraine* (Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt, Der Sommer 1941 in der Westukrain, München 2015).

Viktoriya Sukovata – Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Theory of Culture and Philosophy of Science, Kharkiv National University after V.N. Karazin, author of a number of scientific publications devoted to the Holocaust issues.

Andriy Usach – Master of History, Ph.D. student of the Ukrainian Catholic University, is working on a dissertation research «Local Collaboration and the Holocaust in Occupied Ukraine: Barsky District, 1941–1944», researcher of the *Terror Territory Memorial Museum*.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Редколегія журналу **Проблеми історії Голокосту: український вимір** приймає до друку статті, джерела з авторським коментарем, рецензії та огляди актуальних видань, що відповідають тематичній спрямованості журналу.

Матеріали приймаються українською, англійською, російською, польською, французькою та німецькою мовами.

Неодмінною умовою прийняття до друку україномовних матеріалів є їхня оригінальність. Іншомовні дослідження, опубліковані раніше, можуть бути видані в рубриці *Переклади* в разі їх високої актуальності для української академічної аудиторії.

Первинний відбір матеріалів для публікації належить до компетенції редколегії видання. Визначення тематичних пріоритетів і затвердження матеріалів до друку здійснюється Міжнародною академічною радою Інституту «Ткума». Відібрані дослідження надсилаються спеціалістам із теми для анонімного рецензування; за підсумками їхніх зауважень автор доробляє текст, після чого матеріал проходить наукове та літературне редагування.

Відповідальність за достовірність наведеного в публікації матеріалу несе автор. Його позиція може не збігатися з позицією редколегії журналу та Міжнародної академічної ради Інституту «Ткума». Редколегія залишає за собою право відхиляти тексти, які не відповідають вимогам до оформлення, вносити скорочення і здійснювати редакційну правку, що не змінює сенсу публікації. Відхилені рукописи не рецензуються.

Вимоги до оформлення: набір здійснюється у текстовому редакторі сумісному з програмою Microsoft WORD, шрифт Times New Roman, 14 кегль, міжрядковий інтервал — 1,5, поля — 2 см з усіх боків, абзац — 1,25 см, вирівнювання — по ширині.

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються без використання пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі.

У верхньому рядку справа вказується ім'я та прізвище автора, через інтервал — заголовок (великими літерами, відцентровано, виділяється жирним шрифтом). Далі подається анотація українською (російською) мовою та ключові слова, а також розширена анотація англійською мовою (обсяг 2 тис. знаків). Примітки та посилання

мають бути посторінкові, встановлені в автоматичному режимі (шрифт Times New Roman, 10 кегль, міжрядковий інтервал — 1, вирівнювання — по ширині) та оформлені відповідно до міжнародного стандарту цитування та посилання Chicago-Style Citation Standard (17th edition) (прізвище та ініціали автора, назва праці, ініціали та прізвище редактора / упорядника (за наявності), місто видання, видавництво, рік видання, сторінки).

Обсяг матеріалів: статті — 25–75 тис. знаків; джерела з коментарями — до 50 тис. знаків; для рецензії — 10–25 тис. знаків.

Наприкінці документа розміщується коротка біографічна довідка про автора, що має містити наступну інформацію: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи та посада, коло наукових зацікавлень, найважливіші опубліковані праці, електронна адреса.

Матеріали приймаються на електронну адресу журналу «Проблеми історії Голокосту: український вимір» **holocaust_studies.dp@ukr.net**.

INFORMATION FOR CONTRIBUTORS

The **Holocaust Studies: A Ukrainian Focus** Journal editorial board publishes articles, commented sources and reviews on up-to-date publications matching the Journal's topic.

The Journal accepts papers in Ukrainian, English, Russian, Polish, French and German. A main requirement for Ukrainian language articles is the originality. Foreign language articles, published before, can be issued as *Translations* in case they are highly relevant to Ukrainian academic audience.

The initial choice of materials belongs to the Editorial Staff Competence. The *Tkuma* International Academic Council is responsible for identifying priority topics and approving publishing materials. Selected researches are sent to experts for a blind peer-review; based on their remarks, the author edits manuscript, following which the material undergoes academic and literary editing.

The author bears full responsibility for content trustworthiness. Their attitude may differ from that of the editorial board and of the *Tkuma* International Academic Council. The editorial board reserves the right to reject the manuscripts, which do not meet formatting requirements, to reduce and to edit the manuscript without changing the meaning of the content. Rejected manuscripts are not reviewed.

Formatting requirements: all articles are submitted in Microsoft WORD-compatible formats; font: Times New Roman, 14; line spacing: 1.5; margins: 2 cm each; paragraph break: 1.25 cm; text alignment: justified.

No hyphenation is allowed. Paragraph breaks are formatted without using a space- or a tab-button. The tables are placed in the text file.

The content is organized in the following way: author's last and first name (top right corner), heading (single space, bold capital letters, centered). This is followed by an abstract in Ukrainian (Russian), key words and an extended summary in English (2.000 symbols). Notes and references should go page by page and be made automatically (font: Times New Roman, 10, line spacing: 1; text alignment: justified) and shall be arranged as per Chicago-Style Citation Standard (17th edition). (author's last and first name, manuscript title, editors (if applicable) place of publication, publishing house, publication year, number of pages).

Length: 25–75.000 symbols for articles; up to 50.000 symbols for commented sources, 10–25.000 symbols for reviews.

The ending section should contain the following personal information: author's last and first name, academic degree, academic title, workplace and position, research interests, most important published manuscripts, e-mail.

All manuscripts should be submitted to the e-mail address of the Journal: **holocaust_studies.dp@ukr.net**

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ:
український вимір**

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА»

ВИПУСК 10

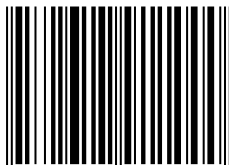
Головний редактор: І. Щупак
Відповідальний редактор: А. Медведовська
Редактори: Є. Врадій, Н. Островська
Коректор: З. Бондар
Комп'ютерна верстка та дизайн: Ю. Матвеев

Підписано до друку 15.12.2018. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 17,44
Наклад 300 прим. Зам. №127

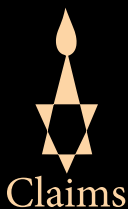
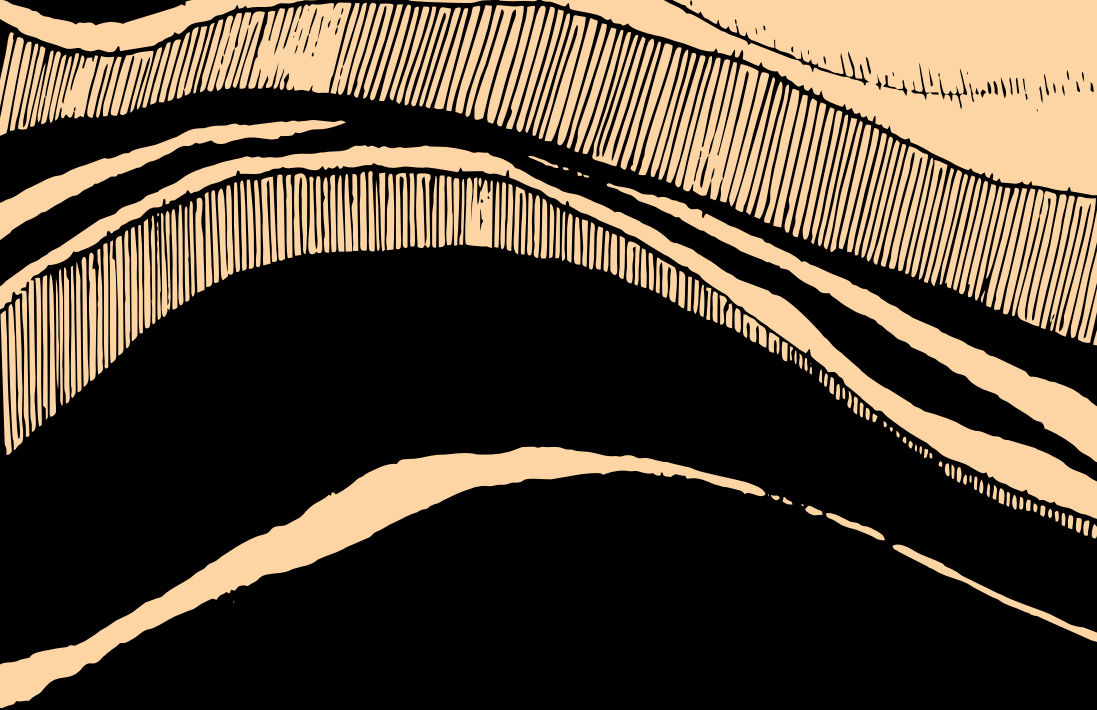
Благодійна Організація «Благодійний фонд
Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»)
Запис в єдиному державному реєстрі
№ 1 224 120 0000 052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня
ПП «Ліра ЛТД»
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК №6042 від 26.02.2018

ISSN 2617-9113

9 772617 911000 >

Публікація стала можливою завдяки підтримці Конференції з матеріальних вимог євреїв до Німеччини (Claims Conference). Звертаючи увагу на жертви Голокосту, Claims Conference надає можливість організаціям всіх країн вивчати історію Шоа й зберігати пам'ять про загиблих.

In appreciation to the Conference on Jewish Material Claims Against Germany (Claims Conference) for supporting this publication. Through recovering the assets of the victims of the Holocaust, the Claims Conference enables organizations around the world to provide education about the Shoah and to preserve the memory of those who perished.

ISSN 2617-9113

9 772617 911000 >